

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

11. ÉVFOLYAM, 1 – 2. SZÁM
2023

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

Alapító főszerkesztő: Frisnyák Sándor

Főszerkesztő: Kókai Sándor

Szerkesztő: Csüllög Gábor

Tanácsadó és Lektorai Testület:

Baranyi Béla professor emeritus (Debrecen), tudományos tanácsadó (Budapest), Berényi István ny. egyetemi tanár (Piliscsaba), Dövényi Zoltán professor emeritus (Pécs), Hajdú Zoltán tudományos tanácsadó (Pécs), Kocsis Károly akadémikus, kutatóintézeti igazgató (Budapest), Paládi-Kovács Attila akadémikus (Budapest), Rácz Lajos egyetemi tanár (Szeged), Tamás Edit múzeumigazgató (Sárospatak), Viga Gyula egyetemi tanár (Miskolc)

Szerkesztőbizottság:

Demeter Gábor tudományos főmunkatárs (Budapest), Gulyás László egyetemi tanár (Szeged), Gulyás László Szabolcs főiskolai docens (Nyíregyháza), Horváth Gergely főiskolai tanár (Budapest), Lenner Tibor egyetemi docens (Szombathely), Nagy Miklós Mihály c. egyetemi docens (Budapest), Pap Norbert egyetemi tanár (Pécs), Suba János térképtárvezető (Budapest), Szulovszky János tudományos főmunkatárs (Budapest)

Címkép: Vizsolyi református templom

Szerkesztőség:

4401 Nyíregyháza, Sóstói 31/b, telefon: 06-42/599-400/2276

Kiadó:

a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete és az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága

Felelős kiadó:

Kókai Sándor intézetigazgató egyetemi magántanár

ISSN 2064-390X

<http://www.nye.hu/foldrajz/node/178>

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

FRISNYÁK SÁNDOR

Tokaj-Hegyalja történeti tájhasználatára és térszerkezete (895-1920) 1

BÁNYÁSZNÉ DR. KRISTÓF ANDREA – KÓKAI SÁNDOR

adalékok a Szerémség etnikai-vallási struktúrájának változásához 18

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

A teret foglaló hatalom (földrajzi jegyzet Sebastian Haffner művéhez) 38

VERESEGYHÁZI BÉLA

Utak, távolságok, menetidők a folyószabályozások előtti Alföldön 60

DEMETER GÁBOR

A fejlettség és területi különbségei 1910-ben Magyarországon – a kortárs földrajzosok és statisztikusok szemével 83

BÁN GERGELY KÁROLY

Az ezer arcú városhierarchia 93

BORSOS ÁRPÁD

Közterületek névadásának jellemzői a magyar városokban – Szolnok 118

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

SUBA JÁNOS

M. Kir. Folyamórség, folyamhajózás 1922-38 között (történeti vázlat) 136

URBÁN SÁNDOR

Erdőszytepp-élőhelytöredékek a Közép-Tisza-vidéken 150

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

TINNER TIBOR

In memoriam Beluszky Pál (1936–2022) 156

FRISNYÁK SÁNDOR

A hetvenéves Dobány Zoltán köszöntése 165

RÉTVÁRI LÁSZLÓ

Tulogdi János – az erdélyi magyar geográfia atyja 170

KÖNYVISMERTETÉS

MAJDÁN JÁNOS

Frisnyák Zsuzsa: Áruforgalom, áruszállítás és a magyarországi vasutak (1895). Vasút – ember–térkapcsolatok..... 181

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS

Kókai Sándor – Gulyás Katalin (szerk.): Válogatott tanulmányok az Alföld történeti földrajzának kutatásához..... 184

KÓKAI SÁNDOR

Tóth Imre (szerk.) Két keréken Szegedtől Titelig (Határon átívelő kapcsolatok építése)..... 190

KRÓNIKA

KÓKAI SÁNDOR

Jelentés a Történeti Földrajzi Közlemények első 10 évéről..... 193

TOKAJ-HEGYALJA TÖRTÉNETI TÁJHASZNÁLATA ÉS TÉRSZERKEZETE (895-1920)

FRISNYÁK SÁNDOR

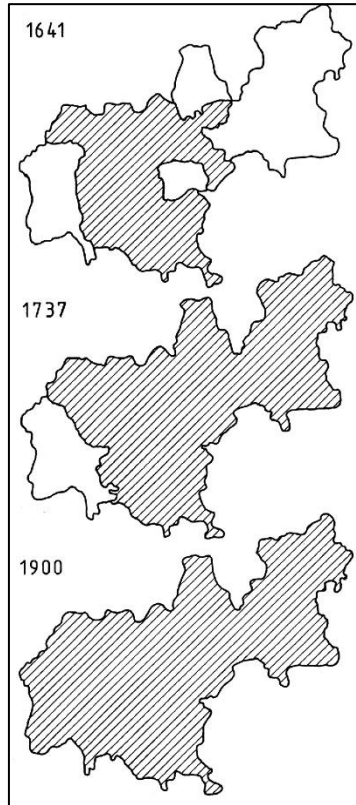
HISTORICAL LANDSCAPE USE AND SPATIAL STRUCTURE OF TOKAJ-HEGYALJA (895-1920)

Tokaj-Hegyalja - Hungary's most important wine region - was formed on the southern and eastern edge of the Zemplén Mountains, on a foothill surface at an altitude of 250-300 meters and 120-150 meters above sea level, and functions as a polycultural economic geographic micro-region. The occupying Hungarians from the 9-10th century, a settlement and landscape use strategy was applied in Tokaj-Hegyalja, which survived and was successful until the middle of the 19th century. The farming area of the settlements extended from the two-step foothill surface to the adjoining lowland floodplain, as well as the higher hill and mid-mountain forest zone. Land use was carried out according to altitude levels in the following four zones: (1) floodplain meadow and pasture management, (2) field cultivation, (3) grape and fruit production and (4) forest management. Vineyards occupied barely one tenth of the area. Quality winemaking has made the micro-region world famous, which is now part of the world heritage. The landscape structure changed in the 19th century: arable culture penetrated from the foothills to the free plain, and after the phylloxera (1885-87) which destroyed the vineyards, the vineyard reconstruction took place approx. It happened on a slope section 100 meters lower.

1. Tokaj-Hegyalja, hazánk leghíresebb történeti borvidéke, két eltérő természeti és termelés-jellegű nagytáj, a Felföld és az alföldi medence határán, a Zempléni-hegység déli és keleti peremén helyezkedik el.

A hegységperem kétlépcsős dombosorát a geográfusok hegyláb felszínként (pedimentként) határozták meg. A hegységet szegélyező magasabb hegyláb lépcső tengerszint feletti magassága 250-300 m, az alacsonyabb hegyláb lejtő 120-150 m-es tagolt terület, amely átlagosan 20-30 méterrel emelkedik az alföldperemi süllyedékek, a Bodrogtörzs és a Taktörzs alluviuma fölé. Az 1-3 km széles hegyláb övezet a hegység belsejéből induló patak völgyek, hegységperemi kismedencék (pl. az Erdőbényei- és a Tolcsvai-

félmedence) és völgyközi hátaK tagolják (Peja Gy. 1958, Pinczés Z. 1998). Tokaj-Hegyalja mint történelmi és gazdaságföldrajzi mikrorégió a természetföldrajzi tájfelosztás szerint hat kistájból és kistájrészből tevődik össze, így a hegyláb felszíneken kívül kb. egyharmadrészt a középhegységi erdőrégióra, továbbá a BodroGköz és a Taktaköz ártéri síkságára is kiterjed, tájöszerűen (Dövényi Z. 2010).

1. ábra Tokaj-Hegyalja körülhatárolása a 17-19. században

Tokaj-Hegyalja táj- (természeti erőforrás-) használata és térszerkezete már a késő középkorban, a 14-15. században elkülönült a környezetétől. A 16. század végén – a tájenergiák, a természeti erőforrások használata és működési rendszere alapján – az összetartozó kistájcsoport topográfiaailag körülhatárolható, amelynek területe 870-890 km² és egészen napjainkig fennmaradt. Az abaujszántói Sátor-hegytől a Tokaji-hegyig és onnan az újhelyi Sátor-hegycsoportig terjedő gazdaságföldrajzi mikrorégió lényegesen nagyobb, mint pl. az 1641. évi szőlőrendtartásban és az 1737-es királyi rendeletben rögzített terület. Az első terület-megállapítás a jellegadó szőlő- és borgazdaság korabeli

adatbázisára épült (415 km²), amelyből kimaradt a kevesebb szőlőterülettel rendelkező Szerencsi-dombság és a Felső-Hegyalja településcsoportja (Erdőhorváti, Sárospatak, Sátoraljaújhely stb). Az 1737-es királyi leiratban már csak Szerencs és környéke maradt ki, így az akkor meghatározott gazdasági mikrorégió területe 736-756 km²-re növekedett, majd a 19. század közepévégre már elérte a mai kiterjedését (*I. ábra*). Tokaj-Hegyalját a történészek a meghatározó jelentőségű szőlőhegyek (promontóriumok) térfoglalása alapján monokultúras vagy monokultúra-jellegű (bor-) régióként határozták meg, figyelmen kívül hagyva, hogy a szőlőföldek legnagyobb kiterjedése (=14 000 kat. hold) idején, a 18. században az összterület egytizedét sem foglalták el (*Balassa I. 1991, Bodó S. 1979, Csüllög G. 2000, Frisnyák S. 2000, Orosz I. 1984, Pap M. 1985*).

A társadalom- és történeti földrajzi elemzések alapján Tokaj-Hegyalja polikultúras mikrorégióként fogható fel, amely markánsan elkülönül a szomszédos tájaktól: a Zempléni-hegység (a középkori Nagyerdő) és a Hegyköz erdőgazdasági és állattenyésztő, a Bodrogek és a Taktaköz ártéri gazdálkodást folytató, és a Harangod gabonatermelő területeitől. A hegyaljai falvak és mezővárosok vegyes (polikultúras) gazdálkodása összefügg azzal, hogy gazdálkodási területük a tagolt hegyláb felszínről kiterjed a középhegységi és síksági területekre is. A Tokaj-hegyaljai mikrorégió tehát olyan térszerkezeti egység, amely különböző természetföldrajzi kistájából, kistájrészekből szerveződött, és a társadalmi-gazdaságföldrajzi jelenségek, és folyamatok alapján összetartozó területet alkot (*Dövényi Z. 2010, Frisnyák S. 1995, Szabó P.P. 2011*).

2. Tokaj-Hegyalja déli peremterülete már a honfoglalás és a kora Árpád-korban, a többi része a középkor végére – több szakaszban – benépesült. A kistáj korai megszállása a helyi erőforrások, a kedvező agroökológiai tényezők mellett, a Felső-Tisza-vidéken (a Bodrogekben) kialakult első hatalmi központ térszervező hatásainak is tulajdonítható, – a 10. század közepéig. A hegyaljai települések két, egymással párhuzamos telepítővonalon, a Bodrogek és a Taktaköz peremén, az ármentes térszínen, és a magasabb hegyláb felszín lábánál létesültek. Az ártérperemi településsor gazdálkodási tere (határa) mindkét táj típusra, a hegyláb felszínre és az ártéri síkságokra kiterjedt, – és állandósult egészen napjainkig.

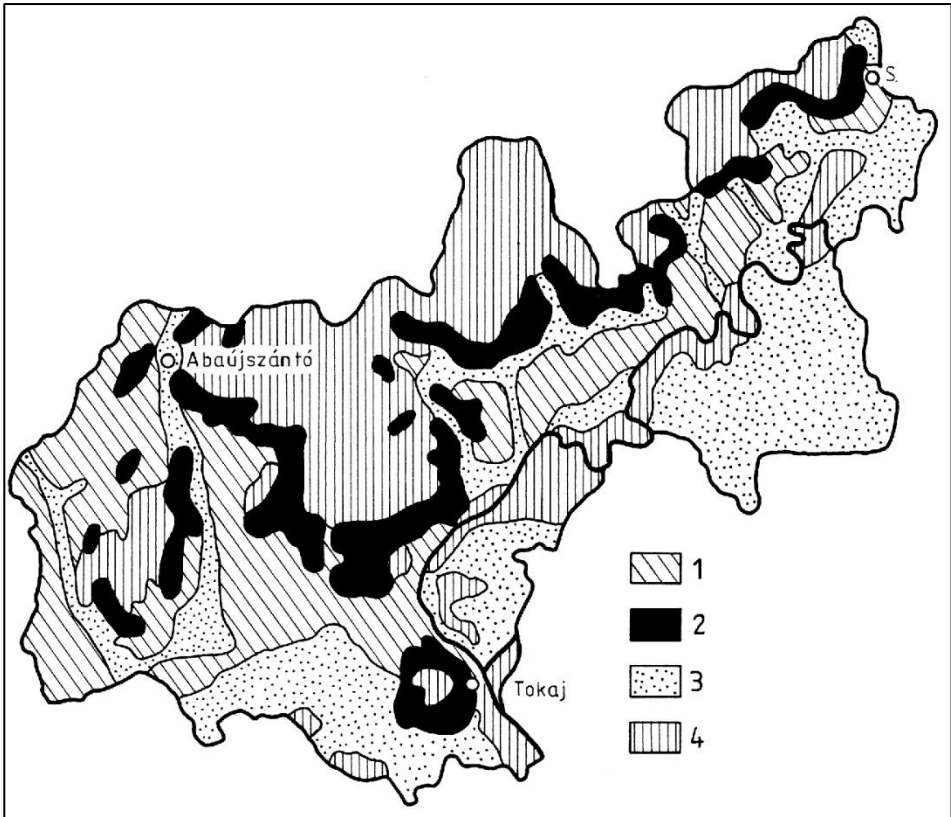
A honszerzők – korábbi élettevékenységük szerves folytatásaként – megtelepült állattartással, szántógazdálkodással és alárendelten szőlőműveléssel foglalkoztak. A gazdasági élet meghatározó ágazata a térfoglalás kezdetétől néhány évszázadon át a nagyállattartás volt, amely az ártér és az ármentes síkság természetes takarmánybázisára épült (*Fodor I. 2009, Sümegei P. 2017*). A hegyláb alacsonyabb, tagolt térszínén talajváltó, a történeti leírások szerint szántó-legalélváltó vagy szántó-erdőváltó földművelést, a magasabb térszín –

szántógazdálkodásra alkalmatlan – lejtőin szőlőművelést, még magasabban erdőgazdálkodást folytattak.

Tokaj-Hegyalja honfoglaló közössége a kora Árpád-korban olyan megtelepülési és tájhasználati stratégiát dolgozott ki, amely lehetővé tette a kisléptékben is tagolt relief racionális, és hosszú távon fenntartható hasznosítását. Az erdőirtással és gyepfeltöréssel kialakított kultúrtájak (termesztő felületek) magassági szintek szerint sávokat alkotva rendeződtek el. A kialakult alapstruktúra, a tájhasználat (környezetgazdálkodás) térbeli rendszere – az övezetekben belüli kisebb változások-módosítások ellenére – egy ezredéven keresztül fennmaradt, és sikeres volt (*Frisnyák S. 2000, Sümegei P. 2017, Törőcsik T. – Sümegei P. 2018*).

Az életföldrajzi feltételek és a magyarság termelési tapasztalatai már a honfoglalás korában lehetővé tették, hogy a nagyállattartás mellett az őstermelés egyéb ágazatai is kialakuljanak. A rét és legelőgazdálkodás, a földművelés, a szőlőtermesztés és az erdőgazdálkodás különböző magassági szinteket foglaltak el és termelési (tájhasználati) sávokat alkottak. A gazdasági tértagolódás, a mikrorégió földrajzi munkamegosztása a különböző geomorfológiai (felszínalaktani) térszínek eltérő agroökológiai adottságaira épült. A magassági övezetekben a termelés homogén egységei – talán már a 16. századtól kezdődően – a településközi térben fokozatosan összekapcsolódtak. A 18. századi kartográfiai források, mindenekelőtt az első katonai felmérés térképszelvényei (1783-84) alapján megállapítható, hogy Tokaj-Hegyalja térstruktúráját négy összefüggő termelési sáv alkotja. A termelési tájöveget – a történeti földrajzi elemzésünkben – összefüggőnek tekinthetjük, annak ellenére, hogy a hegységből érkező patak völgyek (tájökológiai folyosók) azokat több helyen átszelik, és völgyközi háttakra tagolják (2-3. ábra).

A Tokaj-Hegyaljához tartozó alföldperemi ártér rét- és legelő övezete a mikrorégió legalacsonyabb termelési tájöve, a differenciált ártéri gazdálkodás területe volt. Az Árpád-korban kialakult ártéri gazdálkodás legfontosabb ágazatát a nagyállattartás képezte, de jelentős volt a folyóvízi, réti- és rekesztő halászat, a fa-, nád- és gyékényhasznosítás-feldolgozás, továbbá a vadászat és a gyűjtögető tevékenység is. A legeltető állattenyésztés területe a Bodrog- és Taktaköz ártéri peremsávján kívül, magába foglalta a Bodrog folyó magaspártját, a váltakozó szélességű lejtőszakasz és a kapcsolódó hegyláb felszín keskeny, peremhelyzetű rét- és legelőföldjeit is. A legeltetés rendjét és ritmusát a Bodrog és a Tisza ismétlődő árvizei szabályozták. Tavasszal és ősszel, mikor a folyók kiáradtak, az állatsordákat a hegyaljai peremlépcsős táj árvízmentes gyepföldjeire terelték. A legelőváltásnak ezt a gyakorlatát, amely az alföldi nagymedencére jellemző volt, réti transzhumációnak nevezzük (*Szabadfalvi J. 1984*).

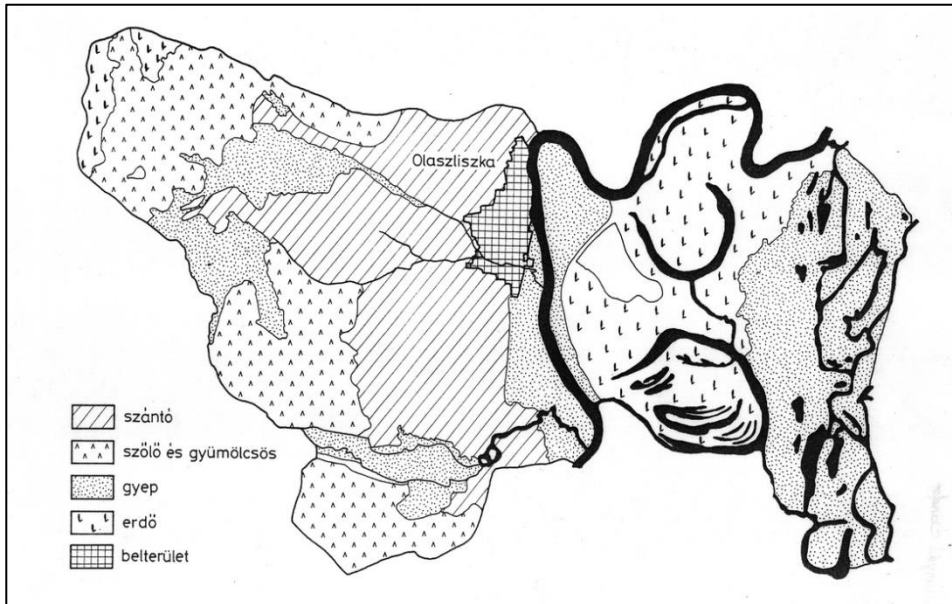
2. ábra. Tokaj-Hegyalja térszerkezete a 18. század vége felé.

Jelmagyarázat: 1= szántó, 2= szőlő és gyümölcsös, 3= rét és legelő, 4= erdő

A hegyláb felszín alacsonyabb lépcsőjén szántóföldi gazdálkodást folytattak. A tájhasználatban a 13. századtól kezdődően módszerváltás történt: az európai agrárforradalom eredményeinek átvételével a korábbi (helyváltoztató) szántó-legelő és szántó-erdőváltó földművelésről áttértek az állandó helyhez kötődő két- és háromnyomásos gazdálkodásra és a talajművelésnél használt fordítóeke alkalmazására. A korábbi önellátó gazdálkodást ekkor váltotta fel az árutermelő (piac-) gazdálkodás, amely a késő középkorban a mezővárosi fejlődéssel teljesedett ki. A terepvizsgálatok és a későbbi adatok alapján megállapítható, hogy a völgyközi hátakon kistáblás szántóföldeken gazdálkodtak a mikrorelief tagoltsága miatt változatos szántóparcellákon.

Az alacsony hegylábi lépcső szántóövezetéből emelkedik ki az 514 méteres Tokaji-(Kopasz-) hegy és a sárospataki kisebb rögcsoport (a Páncél-hegy, a Gombos-hegy és a Somlyód), amelyek felszínborítását a szőlőültetvények és kisebb foltokban a veteményeskertek jellemezték. A 17-19. században a

mikrorégió élelmiszertermelése már nem tudta kielégíteni a lakosság és a szőlő- és borgazdaságokban alkalmazott vendégmunkások szükségleteit. A hiányzó élelmiszereket kb. 60-70 km-es ellátóközvetből, Szabolcs, Szatmár és Bihar vármegyéből szereztek be.

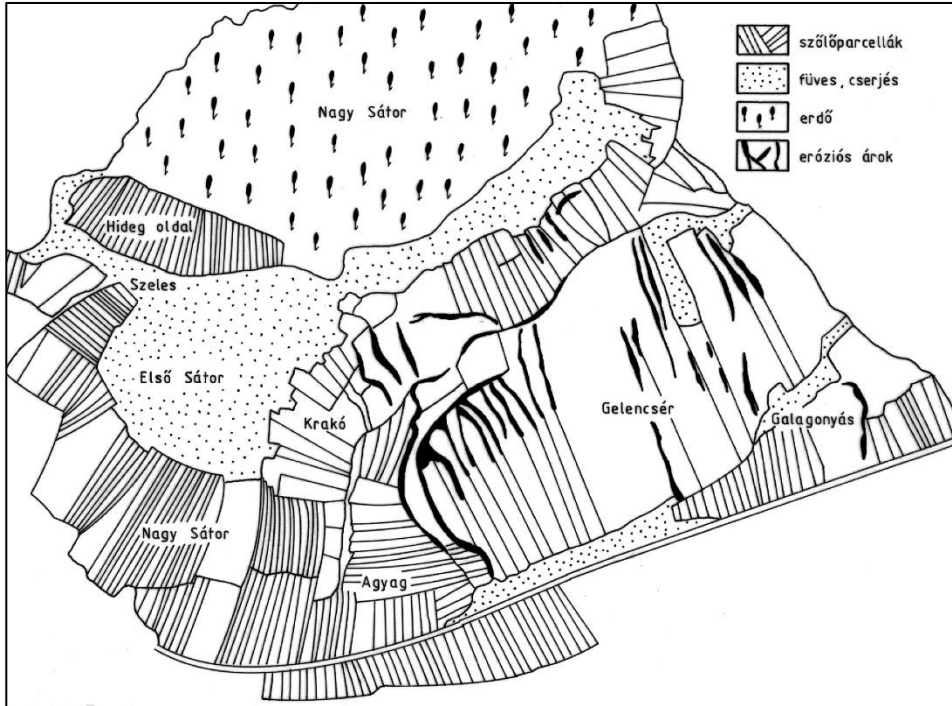

3. ábra. Olaszliszka környezetgazdálkodása a 19. század közepén

Tokaj-Hegyalja harmadik tájövét, meghatározó-jellegű tájhasználatát és tájképét a szőlőhegyek (promontóriumok) alkotják. A szőlőültetvények a 250-300 méter magas dombok (szőlőhegyek) 10-30°-os (=18-54%-os) napsütötte lejtőit foglalták el. Az Árpád-korban a szőlőföldek még csak foltokban települtek, majd a 16. században már parcella-alakzatban, egymáshoz kapcsolódva (4. ábra). A szőlőkultúra autochton fejlődését felgyorsították a kívül érkező hatásrendszerek, termelési innovációk, az idegen szőlőművelők betelepítései és a makrogazdasági folyamatok. A 16. században, amikor a törökök elfoglalták Magyarország leghíresebb borvidékét, a szerémségi Fruska Gorát, a szőlő- és a minőségi bortermelés súlypontja áthelyeződött a Mátra-, Bükk- és Tokaj-Hegyaljára. A mikrorégió jelentőségét növelte, hogy tőle északra, a 14. században kezdődő kis jégkorszak éghajlatromlása, a klíma hűvösebbé és csapadékosabbá válása miatt, a Felföld középkori eredetű szőlőültetvényei nagyrészt megsemmisültek vagy jelentéktelenné váltak.

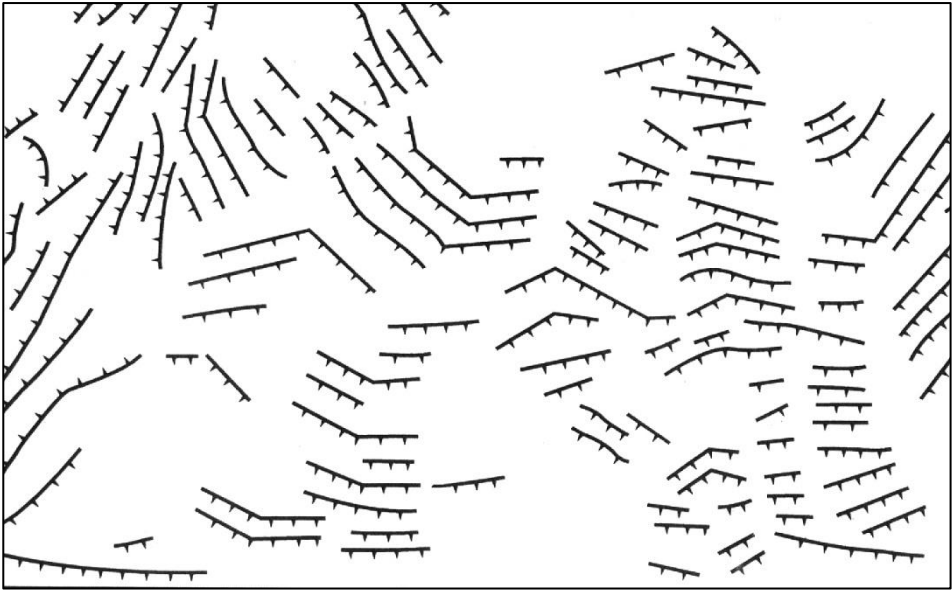
Tokaj-Hegyalja szőlőkultúrája az európai borklíma északi határövezetében, a 9,5-10 C°-os évi izotermavonalon, a kedvező agroökológiai feltételeknek és a

növekvő borkereslet, a bel- és külföldi borpiac kiszélesedésének köszönhetően, dinamikusán fejlődött és napjainkig hazánk első számú, legjelentősebb borvidéke.

4. ábra. A mikroreliefhez igazodó szőlőparcellák az abaujszántói Sátor-hegyen

Az agrárinnovációk a 16-17. század fordulóján a minőségi bor (= főbor, aszúszőlőbor, aszú) megjelenését eredményezték. A minőségváltásban nagy szerepe volt a szőlőültetvények megfelelő helykijelölésének, az agroteraszok (grádicsok) és vízvezető árkok, ülepítő kismedencék (liktorgödrök) létesítésének (5. ábra). A mikro- és makro-szőlőteraszok, a vízvezető árkok és a liktorvermek, amelyek az areális és lineáris eróziót mérsékeltek, a 16-17. századbeli ember környezetkímélő gazdálkodásáról tanúskodnak. A csapadékvíz által lehordott termőföldet az ülepítő árkokból visszahordták, a talaj termőképességét pedig trágyázással fokozták (Balassa I. 1991, Boros L. 1996, Frisnyák S. 2000, Orosz I. 1984, Pap M. 1985). A szőlőövezet alján helyenként, pl. Erdőbényén és Olaszliszván gyümölcsösökertek és keskeny gyepföldek képeztek átmeneti határt a szántóföldek felé.

5. ábra. Mikroteraszok a Tokaji-hegy déli lejtőin, a Szil- és Murat-völgy között

A 16-18. században a hegyaljai szőlők 50-55%-át, Abaújszántón 83%-át a felföldi kereskedővárosok (Kassa, Eperjes, Kisszeben, Bártfa stb.) gazdag polgárai birtokolták. Az extránus birtoklásmód következményeként a Hegyalján megtermelt érték a Felföldre áramlott, az empóriumokat gazdagította.

A hegyláb felszín fölé emelkedő, 300 méternél magasabb dombok és a középhegységek (Pl. a Molyvás-hegycsoport) erdőségei képezték a Tokaj-hegyaljai mikrorégió negyedik munkaföldrajzi téregységét, az erdőgazdasági tájövet. Az erdő területe a 16. század második felében, az intenzív tájformálás, kultúrtáj építés időszakában csökkent, majd stabilizálódott és az ártéri erdőkkel kb. 20%-os területi aránnyal részesedett a kistrégió földalapjából. Az erdőgazdálkodás egyes oppidumokban magas fokot ért el: pl. a 19. század közepén az erdő Erdőbényén 57%-kal, Abaújszántón 40%-kal, Mádon 39%-kal, Tállyán 34%-kal, Sátoraljaújhelyen 26%-kal részesedett a településhatár területéből. Ugyanakkor Tokajnak alig volt erdeje, Szerencs és Tarcal is csak 2-3%-nyi erdőséggel rendelkezett. Az erdőélés (-hasznosítás), a 18. századtól a tervszerűbb erdőgazdaság elsősorban Tokaj-Hegyalja épület-, szerszám-, tűzifa-, szőlőkaró-, hordódonga- stb. szükségleteit elégítette ki. A jelentős erdőségek ellenére és a munkaerőhiány miatt más térségekből, a Zempléni-hegység erdőrégiójából kényszerültek nagyobb mennyiségű fa- és faipari termékbehozatalra. A szőlő- és borgazdaság igen sok szőlőkarót és hordódongát igényelt. A 18. században egy katasztrális hold szőlőben 5500, az egész

Hegyalján kb. 77 millió szőlőkaró volt, s ezeknek egy részét folyamatosan pótolni kellett (*Pap M. 1985*).

Tokaj-Hegyalja gazdasági élete többféle termelőtevékenységből tevődött össze, az egyes térszíntípusokhoz kötődő agrártermelésen kívül meg kell említenünk a kőbányászatot (Tokaj, Tarcal, Sárospatak stb.), a vízenergia hasznosítást, és a települések belsősegein működő, a helyi nyersanyagbázisra épülő kézmű- és manufaktúra ipart, mely a lakosság 20-25%-át foglalkoztatta. A tájhasználathoz kell sorolnunk az áramlási tereket is, a mikrorégió áthaladó interregionális jelentőségű kereskedelmi utakat és a településhálózatot összekapcsoló mellékutakat.

3. A helyi energiákra, a tájpotenciál természeti elemeire és a humán erőforrásokra épülő gazdasági fejlődésfolyamat mellett, a helyzeti energiák (a földrajzi fekvésből származó előnyök) terület- és településfejlesztő hatásának is tulajdonítható, hogy Tokaj-Hegyalja a 16-18. században hazánk egyik legfejlettebb, leggazdagabb és sűrűn lakott mikrorégiója volt.

Az Árpád-kor vége felé az önálló parasztgazdaságok és az uradalmak áttértek az áruterelésre és megindult a különböző gazdasági terek (mikro- és mezoregiók, a 14-15. században a nagyregiók) közötti termékcseré. A helyi energiák (agroökológiai tényezők) különbségei eltérő tájhasználatot és eltérő termékstruktúrát eredményeztek. A kistérségek piachelyei az eltérő természeti és termelés-jellegű tájak határán, a nagytájak piacközpontjai/vásárvárosai a késő középkortól kezdődően az alföldi nagytáj és a hegységkeret érintkezésénél, a vásárvonalon (vásárhely-övben), a völgynyílásokban vagy azok előterében alakultak ki. A vásárvonal mint határfelület (=érintkezési zóna) a társadalmi-gazdasági aktivitás és a gazdasági erő felhalmozódási területe, a középkor vége felé az ország gazdasági centrumtársasága volt (*Csüllög G. 2000, Csüllög G. et al. 2018, Paládi-Kovács A. 1984*).

A vásárhely-öv Tokaj-Hegyalján áthaladó szakaszán a mezővárosi agglomeráció, a tizenkét bortermelő oppidum egyetlen vásárterületként vagy piacközpontként működött. A helyi és közvetítő (távolsági) kereskedelem jelentőségét a mikrorégió gazdasága és a Tisza tokaji átkelőhelye alapozta meg (Frisnyák S. 2000). A tokaji átkelőhely és a hegyaljai mikrorégió, mely a vásárhely-öv tájenergiákban kiemelkedő jelentőségű területe, olyan kapcsolatrendszert hívott életre, amelyek messzi vidékekkel, a Kárpát-medencén kívüli tájakkal-országokkal is folyamatos érintkezést biztosítottak. Tokaj-Hegyalja kedvező fekvésénél fogva a csere és a közvetítések tája, az áruterelés, a kultúra, a haladás és a "szabadság kis köreinek" földje volt (Beluszky P. 2012).

A Tokaji-hegy és a Nyírség domborzati szigete között a Tisza amfibikus ártéri síksága 2,8 km-re összeszűkül. A tokaji ártérszűkület megkönnyítette a Felföld és az alföldi nagymedence térkapcsolatait, a népek és a gazdasági javak áramlásait. Tokaj-Hegyalja északi hinterlandját nem tagolja a Kárpáti-

hegységkeretből kifutó teraszos harántvölgy. Ezt a hiányt pótolva, már az Árpád-korban kapcsolatot alakítottak ki a Hernád-völgyi via magna (nagy út) országos jelentőségű tranzitfolyosójával. A térkapcsolat a Zempléni-hegység nyugati peremlépcsős hegyláb felszínén, a Szerencs-patak völgyében haladó út Hernád-völgyi becsatlakoztatásával jött létre, Gönc térségében.

A tokaji átkelőhely forgalomgyűjtő és -elosztó szerepe kiemelkedő jelentőségű volt az interregionális kereskedelemben. A Felföld, az Alföld, az Északkeleti-Kárpátok (Ruténföld) és Erdély közötti áruforgalmat a Tisza tokaji átkelőhelyén bonyolították le. A Tokaj-Hegyalja falvait és mezővárosait összekötő fő- és mellékútrendszer része volt annak a kereskedelmi útvonalnak, amely Pest-Buda térségéből indult, majd Sátoraljaújhelytől a Felső-Bodroγκöz peremén és ármentes térszínein haladt tovább Ungvár és Munkács érintésével, a Latorca völgyében Galícia felé.

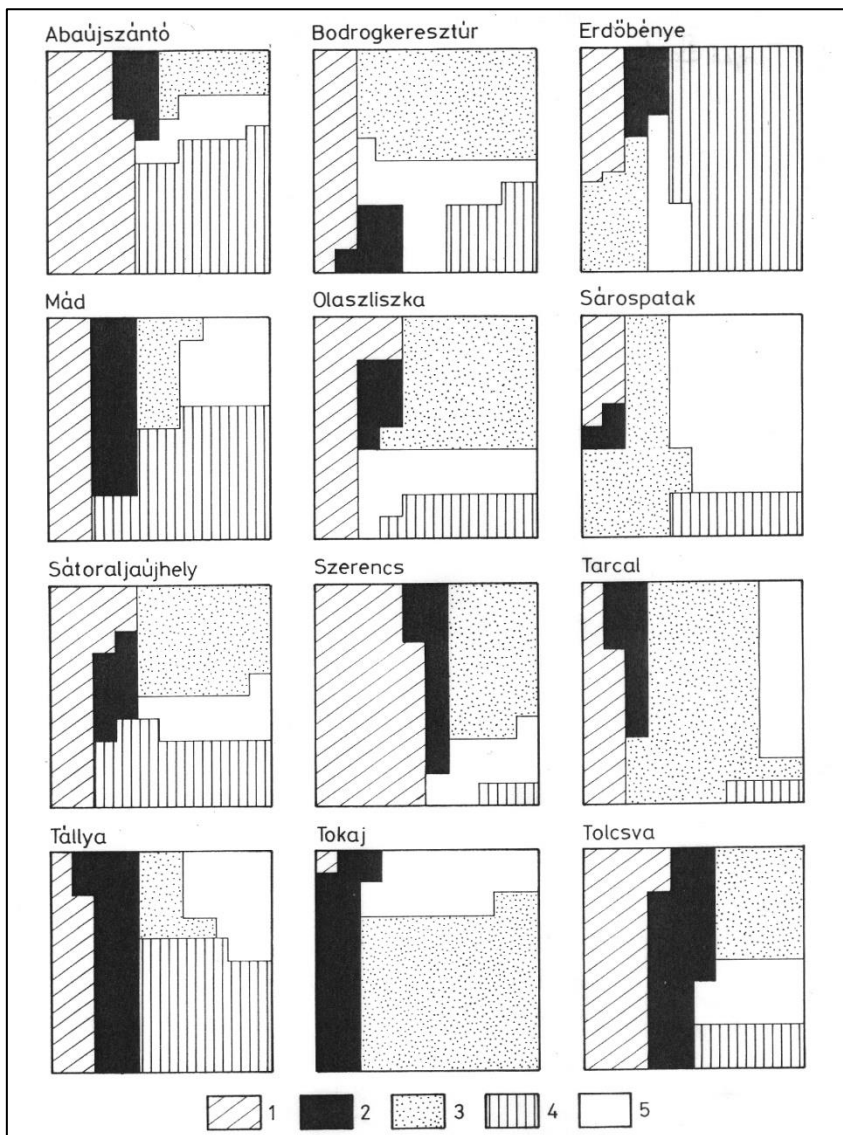
A 19. század közepétől az integrált környezetátalakító munkák eredményeként megszűnt az ártér közlekedés-akadályozó hatása. 1859-ben megépült a Tokajt is érintő, Pest-Szolnok-Debrecen-Nyíregyháza-Miskolc vasút vonal, a "tiszai vaspálya", amely megszüntette a tranzitforgalom – korábbi korszakokra jellemző – település- és gazdaságfejlesztő hatását.

Tokaj, mint tiszai átkelőhely és kikötőváros hosszú időn át olyan helyzeti energiával rendelkezett, amely a távolabbi tájak "közvetett érintkezéséből" fakadt. A 19. század közepétől – a vázolt hatásrendszerek következtében – Tokaj és a mikrorégió többi központja (Szerencs, Sárospatak és Sátoraljaújhely) a közvetlenül érintkező kistájak regionális piacközpontjává alakult át (*Mendöl T. 1963*).

4. Tokaj-Hegyalja tradicionális tájhasználat, az egyes termelési kultúrák magassági övezetekhez kötődése a 19. században módosult. A változás folyamatot két tényező idézte elő: egyrészt a folyószabályozás és ármentesítés, másrészt a szőlőültetvényeket pusztító filoxéra (a szőlőgyökértetű).

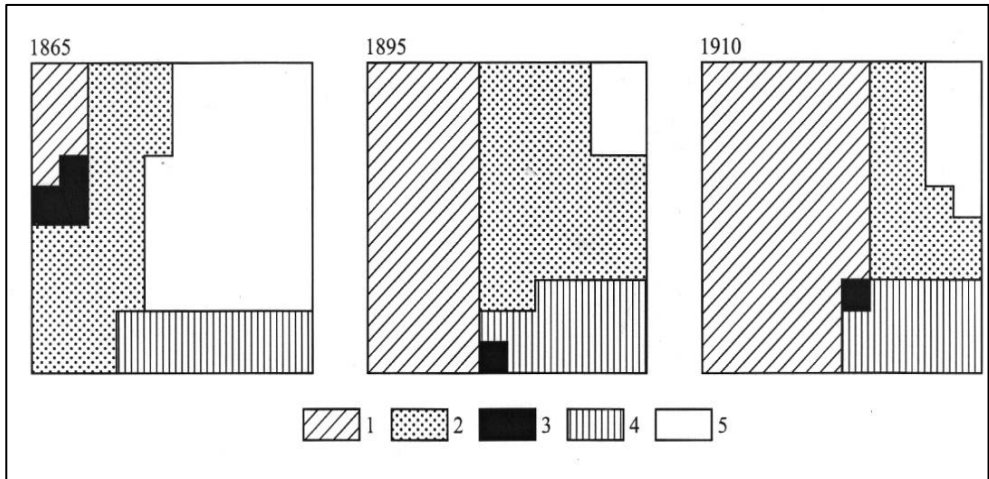
A 19. század közepén megindult folyószabályozó, gátépítő, láp- és mocsárlecsapoló munkálatok a Bodroγκöz és a Taktaköz területét is ármentesítették. Tokaj-Hegyalja Bodrog melléki és a Taktaköz-peremi településeiről a szántóföldi kultúra behatolt a síksági területekre. Az ártérövezetben az ősi (történelmi) tájhasználat átalakult, a folyó menti összefüggő erdőborítás szétszakadozott, a halak ívó helyei megszűntek, és a Bodrog legendás halállománya a korábbinál 5-6%-ra csökkent. A szántó- és kertkultúra térfoglalását az 1865. évi helytartótanácsi felmérés (*6. ábra*), az 1895. és az 1909. évi (1913-ban megjelent) statisztikai források alapján lehet számszerűsíteni és értékelni. Az adatösszesítések szerint a szántóföldek területi részesedése 1865-től 1909-ig 23,4%-ról 45,2%-ra növekedett és a kistérségi éves kataszteri tiszta jövedelmének (= 922 622 korona) 61,9%-át képezte. Ugyanakkor a gyep 30,3%-

ról 23,2%-ra, az erdő 17,5%-ról 15%-ra és az ún. haszonvehetetlen terület 20,6%-ról 9,1%-ra csökkent.

6. ábra. A hegyaljai mezővárosok műveléségi megoszlása 1865-ben. Jelmagyarázat: 1= szántó, 2= szőlő, 3= rét és legelő, 4= erdő, 5= egyéb, a helytartótanácsi adatfelvételezés szerint "haszonvehetetlen" terület

A szántó- és kertkultúra területi növekedése Sárospatakon volt a legjelentősebb: 1865-től 1909-ig 6,7%-ról 56,7%-ra, több mint nyolcszorosára emelkedett (7. ábra), és az éves tiszta jövedelme (= 85 050 korona) 76%-kal részesedett az agrárium jövedelméből.

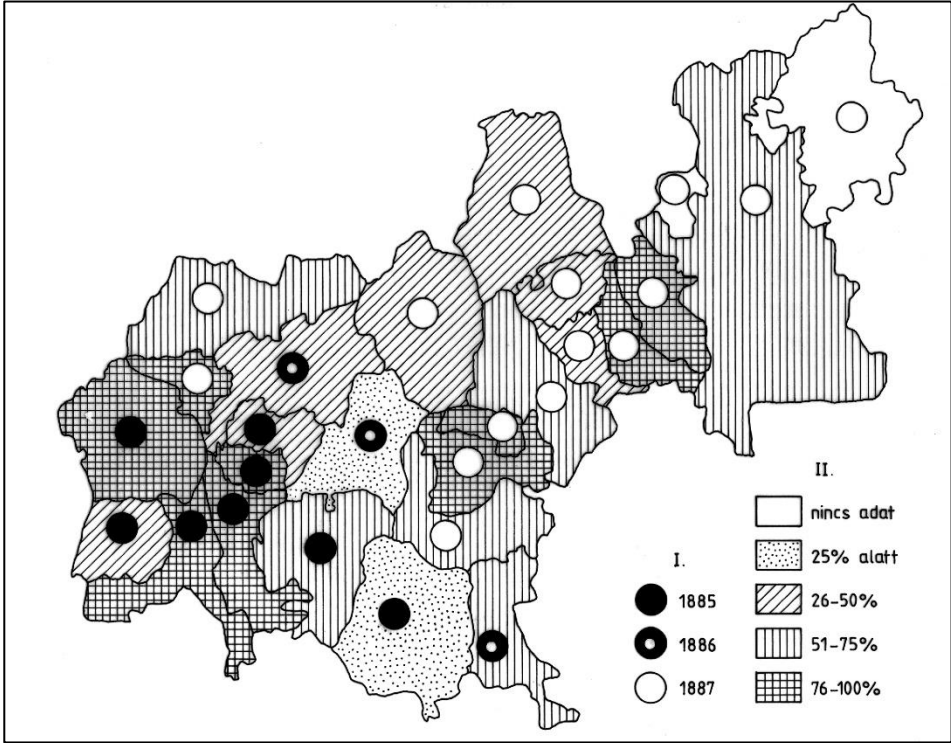

7. ábra. A szántóföld növekedése Sárospatakon 1865-től 1910-ig.

Jelmagyarázat: 1= szántó, 2= gyepek, 3= szőlő, 4= erdő, 5= egyéb, a helytartótanácsi statisztika szerint "haszonvehetetlen" terület

A tájhasználat változás másik oka az 1885-től 1887-ig pusztító filoxéra volt (8. ábra), amely megsemmisítette Tokaj-Hegyalja promontóriumainak 89-90%-át (Balassa I. 1975). A hagyományos szőlő- és borgazdaság összeomlása mintegy 10 000 szőlőbirtokos és több ezer szőlőmunkás elszegényedését vagy tönkremenését eredményezte. A filoxéra súlyos társadalmi-gazdasági következményein kívül a történelmi tájhasználat átrendezését is előidézte.

A szőlőrekonstrukció – a szükséges anyagi források szűkössége vagy hiánya miatt – lassan haladt előre, nagyjából 1905/1906-ig tartott. Az új telepítések a korábbinál kb. 100 méterrel alacsonyabb lejtőszakaszon történtek, így az erdő- és a szőlőövezet között 40-45 km² kiterjedésű parlag-sáv alakult ki, a régi szőlőföldek alján lévő gyepek és az alacsonyabb hegyláb felszín magasabban fekvő szántóföldjeit az új szőlőültetvények foglalták el (9. ábra). A szőlőtelepítés – a régi szabálytalan formától eltérően – egyenlő sor- és tőketávolságban történt. A szőlőterület folyamatosan növekedett, 1909-ben 7847 katasztrális holdra terjedt, amely az akkori gazdálkodási tér 5%-át képezte, és 18,2%-kal részesedett az agrárium éves kataszteri tiszta jövedelméből.

8. ábra. A filoxéra megjelenése (I) és pusztítása (II) Tokaj-Hegyalján

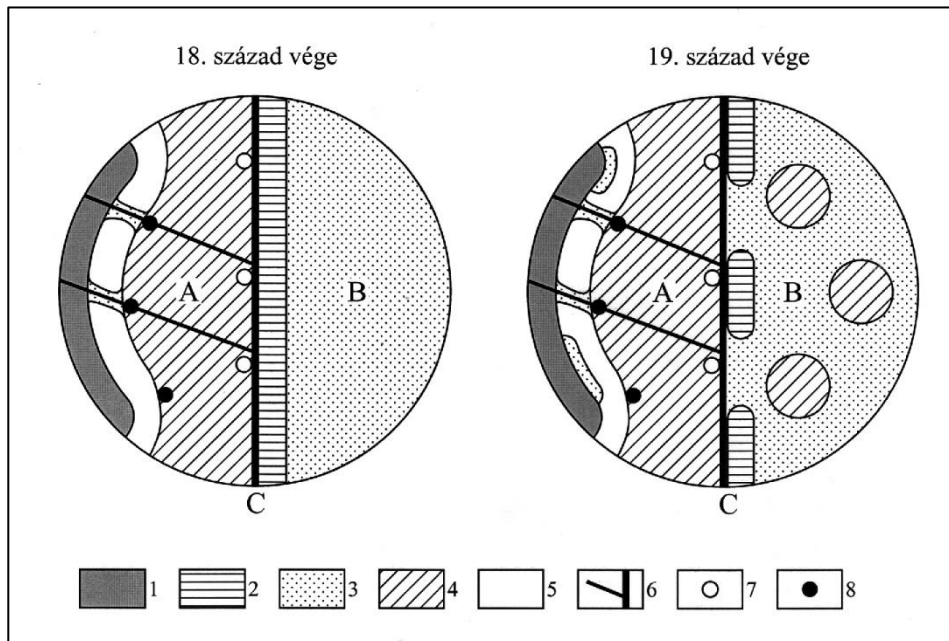
A 19. századi változásfolyamat Tokaj-Hegyalja gazdasági hanyatlását idézte elő, amelyet – egyéb mutatók mellett – az is jelez, hogy 1909-ben az egy katasztrális holdra jutó tiszta jövedelem (= 637 fillér), nem érte el az országos átlagot (=648 fillér). A policentrikus (többközpontú) mikrorégió helyzetét súlyosbította, hogy 1920-ban Zemplén vármegye 2/3 részét elcsatolták, a közigazgatási központ, Sátoraljaújhely a perifériára került, térkapcsolatai leszűkültek és fejlődési dinamikája megtorpant.

Tokaj-Hegyalja a 19. századi, és a 20. században is folytatódó struktúra-átalakítási folyamatok ellenére, megőrizte a történeti tájhasználat sávos alapszerkezetét, az egyes művelési ágak térbeli rendszerét. Az évszázadok óta antropogén hatás alatt álló kultúrtáj övezetes rendszere olyan kultúrtörténeti örökség, amely ma is tájképmeghatározó tényező.

* * *

A Tokaj-hegyaljai történelmi borvidéket 2002-ben az UNESCO a kultúrtáj kategóriában a világörökség részévé, egy évtizeddel később a Nemzeti Erőforrás

Minisztérium történelmi tájja nyilvánította. A 2012. évi rendelet célja a mikrorégió örökségének, természeti környezetének és tradicionális tájhasználatának megőrzése és fenntarthatóságának biztosítása. A rendelet értelmében a gazdasági kistáj huszonegy településének összes bel- és külterületi parcellája műemléki védelembe részesül (Frisnyák S.- Gál A. 2012).

9. ábra. Tokaj-Hegyalja tájhasználatának változásai a 19. században.

Jelmagyarázat: 1= középhegységi erdő, 2= ártéri erdő, 3= rét és legelő, 4= szántó, kisebb gyepfoltokkal, a patakok mentén fás, bozótos gyepsávokkal, 5= szőlő és gyümölcsös, 6= folyó, patak, 7= folyó menti település, 8= hegylábi település, A= Hegyalja, B= Bodrogek, C= Bodrog (Az ábrákat szerkesztette Frisnyák S.).

Reméljük, hogy a rendszerváltozás óta megindult terület- és településfejlesztő folyamat Tokaj-Hegyalját ismét fejlődési pályára állítja.

1. sz. kép. Tokaj-Hegyalja termelési övezetei Bodrogkisfalud térségében (A felvétel a Dereszla-domb kilátópontjáról készült)

IRODALOM

- BALASSA I. (1991) Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. történeti-néprajzi tanulmány, Tokaj
- BARÁZ Cs. – KISS G. (szerk.) (2007): A zempléni tájvédelmi körzet. Abaúj és Zemplén határán, Eger
- BELUSZKY P (2012): Hegyalja – a páratlan táj. in: Frisnyák S. - Gál A. (szerk.): Tokaj-hegyaljai borvidék – hazánk első történeti tája. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 7-21.
- BENCsik J. – VIGA Gy. (szerk.) (1988): A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza, Miskolc
- BODÓ S. (1979): Tokaj-Hegyalja. egy minőségi borvidék körülhatárolása. Ethnographia 90. 4. pp. 480-491.
- Boros L. (1996): Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának földrajzi alapjai és jellemzői, Miskolc-Nyíregyháza

- CSORBA P. (1995): Tokaj-Hegyalja tájökölógiai szerkezetének és geomorfológiai adottságainak összehasonlítása. földrajzi értesítő xlv. évf. 1-2 szám, pp. 39-51.
- CSORBA P. (2000): Tájökölógiai kutatások Tokaj-Hegyalján. habilitációs tézisek. Debrecen
- CSÜLLÖG G. (2000): A középkori Magyarország térszerkezete. Földrajzi Közlemények CXXIV./XLVIII. kötet. 1-4. sz. pp. 109-129.
- CSÜLLÖG G. – FRISNYÁK S. – TAMÁS L. (2018): Történeti tájtipusok a Kárpát-medencében (11-16. század). In Kocsis K. főszerk. Magyarország Nemzeti Atlasza. Természeti környezet. MTA Csillagászati és Földrajztudományi Kutatóközpont, Budapest, pp. 112-113, 116.
- DÖVÉNYI Z. (szerk.). (2010): Magyarország kistájainak katasztere. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest
- G. FEKETE É. (2012): Tokaj-Hegyalja térszerkezeti sajátosságainak érvényesülése a településpolitikában. In: Frisnyák S.– Gál A. (szerk.) Tokaj-Hegyaljai Borvidék. Hazánk első történeti tája. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 193-205.
- FODOR I. (2009): Őstörténet és honfoglalás. Kossuth könyvkiadó
- FRISNYÁK S. (1995): Contribution to the historical geography of the market towns of the Tokaj-Hegyalja region (16th-19th centuries). Acta Ethnographia Hungarica, 40. 1-2. pp. 185-202.
- FRISNYÁK S. (2000): Tokaj-Hegyalja földhasznosítási övezetei a XVI-XIX. században. In: Füleky Gy. (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében a történelmi események hatására, Gödöllő, pp. 101-107.
- FRISNYÁK S. – CSÜLLÖG G. – TAMÁS L. (2017): A kultúrtáj magterületei és terjedési irányai a Kárpát-medencében. Történeti Földrajzi Közlemények 5. 3-4. pp. 62-75.
- FRISNYÁK ZS. (2001): A magyarországi közlekedés krónikája 1750-2000. MTA Történettudományi Intézete, Budapest
- FRISNYÁK ZS. (2021): A zempléni települések fejlődése és a vasutak. In Frisnyák Zs. Közlekedéstörténeti tanulmányok. Nyíregyháza, pp. 143-148.
- FRISNYÁK ZS. (2022): Áruforgalom, áruszállítás és a magyarországi vasutak (1895). Vasút – ember – térkapcsolatok. Budapest-Nyíregyháza
- HAJDÚ Z. (1977): A hegyaljai városi jellegű települések funkcióinak és hierarchikus rendszerének vizsgálata, vonzáskörzeteinek elhatárolása. Studia Geographica I. Debrecen
- KÓKAI S. (2003): Sátoraljaújhely térszerkezeti helyének változása a XVIII. század közepétől napjainkig. In Frisnyák S. – Gál A. (szerk.) Szerencs és a Zempléni-hegység. Szerencs-Nyíregyháza, pp. 211-222.
- MENDÖL T. (1963). Általános településföldrajz, Budapest

- OROSZ I. (1984): Településrend és a kertek típusai Tokaj-Hegyalja mezővárosaiban a XVII-XVIII. században. *Ethnographia* 95. 4. pp. 536-556.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1984): Kulturális határok és kontaktzónák Észak-Magyarországon. In Kunt E. – Szabadfalvi J. – Viga Gy. (szerk.) *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*. Miskolc, pp. 61-74.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1994): A Felföld mint kulturális régió. *Ethnographia* CV. pp. 1-35.
- PAP M. (1985): A tokaji, Budapest
- PEJA Gy. (1958): A Zempléni-hegység felépítése, kialakulása és felszíne. In Nagy L. (szerk.) *Zempléni-hegység. útikalauz*. Budapest, pp. 3-19.
- PINCZÉS Z. (1998): A tokaji-hegység geomorfológiai nagyformái. *földrajzi értesítő* XLVII. évf. 3. füzet, pp. 379-393.
- SÜMEGI P. (2017): Ember és környezet múltbeli kapcsolatának feltárása a kárpát-medencében – régészeti geológiai, geoarcheológiai és környezettörténeti vizsgálatok és azok szintézise. In Szónokyné Ancsin G. (szerk.) *Magyarok a Kárpát-medencében 2. szeged*, pp. 83-104
- SZABÓ P. (2008): A térszerkezet fogalma, jellemzése. *Tér és Társadalom* 22. évf. 4. pp. 63-80.
- TAMÁS E. (2012): Tokaj-Hegyalja népessége (1784/87-2001). In Frisnyák S. – Gál A. (szerk.) *Tokaj-hegyljái borvidék. Hazánk első történeti tája. Nyíregyháza-Szerencs*, pp. 207-224.
- TÖRŐCSIK T. – SÜMEGI P. (2018): Pollen alapú növénytermesztési rekonstrukció a Kárpát-medencében a magyar honfoglalás korban. In Szónokyné Ancsin G. (szerk.) *magyarok a Kárpát-medencében 3. szeged*, pp. 17-35.
- VIGA Gy. (2013): A tájak közötti gazdasági kapcsolatok néprajza (a felföld népeinek gazdasági kapcsolata a 18-20. században). Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc

ADALÉKOK A SZERÉMSÉG ETNIKAI-VALLÁSI STRUKTÚRÁJÁNAK VÁLTOZÁSÁHOZ

**BÁNYÁSZNÉ DR. KRISTÓF ANDREA –
KÓKAI SÁNDOR**

ADDITIONS TO THE CHANGE IN THE ETHNIC-RELIGIOUS STRUCTURE OF SZERÉMSÉG

Szerémség is a historical cultural landscape in the embrace of the Danube and the Sava, resting on the ridge of the Tarcal mountain - looking back on a historical past of about seven thousand years -, covering an area of nearly 7,000 km².

As a historical-geographic cultural landscape, Szerémség occupied a specific and distinguished place in the spatial organization of the states of the Carpathian Basin. In our study, we contribute to a more complex understanding of the region with an important element of Szerémség's geopolitical role and relationship system, the overall picture of the change in the ethnic-religious structure.

Szerémség is one of the most mixed regions - both in terms of religious and ethnic mixing - in the Carpathian basin, where the Serbian and Croatian confrontation, and the pulsating expansion and retreat of Western Christianity and Orthodoxy in different directions in each historical period were typical. In terms of the inhabitants of Szerémség, Serbs constituted a relative majority (183,109 people=44.2%), so that in terms of the population of the region, they lived in the majority in two cities (Karlóca, Mitrovica) and 82 villages. Croats made up the second largest ethnic community in Szerémség, every fourth resident of Szerémség had Croatian as their mother tongue.

Croats constituted the majority of the population in one city (Pétervárad) and 44 settlements. Serbs, Croats, Germans, and Hungarians made up more than ninety percent (91.47%) of the total population, so the fraction of peoples settled in Szerémség represented only a coloring element in the ethnic-linguistic palette of the region. At the time of the 1910 census, the ratio of Roman Catholics to Orthodox was 44:45. Based on the settlement-level analyzes (156 settlements), one city (Karlóca) and 80 villages had an Orthodox majority, three cities (Zimony, Mitrovica, Pétervárad) and 65 villages had a Roman Catholic majority. Typical of

Szerémség and Bánság, a very large ethnic-linguistic, or the basic elements of religious and cultural diversity were formed by the end of the 18th century, and with minor or major changes, they survived until the end of the Second World War.

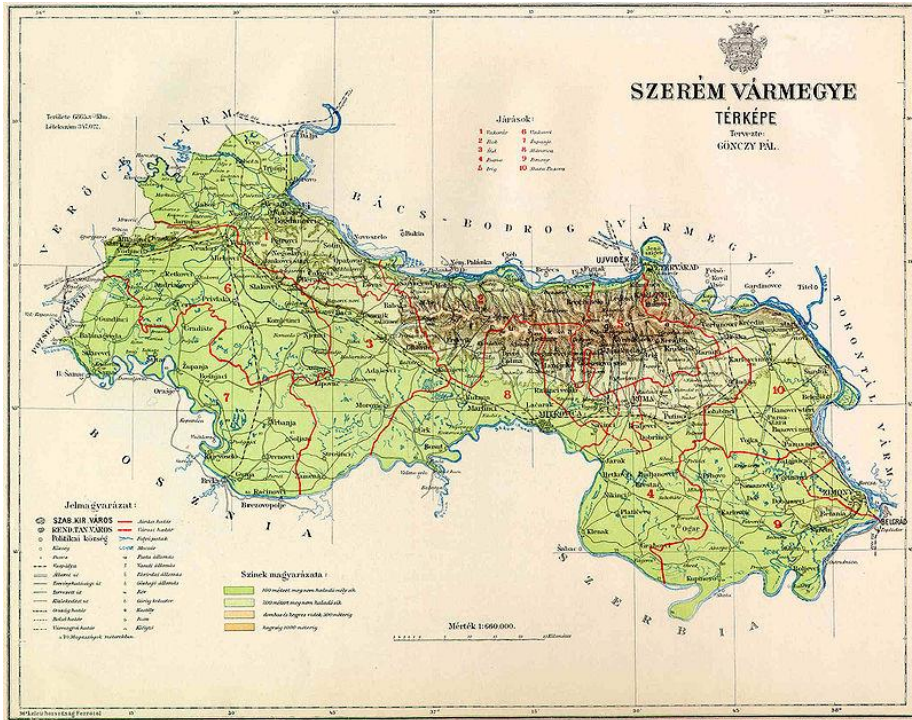
BEVEZETÉS

A Szerémség történeti-földrajzi kultúrtájként is sajátos és megkülönböztetett helyet foglalt el a Kárpát-medence államainak mindenkori térszerveződéseiben. E kitüntetett figyelem nem csak a környezetétől markánsan különböző természetföldrajzi és erre alapozódó gazdálkodási sajátosságokhoz köthető, hanem geostratégiai és geopolitikai jelentőségéhez is. Tanulmányunkban a Szerémség geopolitikai szerepének és kapcsolatrendszerének egy fontos elemével, az etnikai-vallási struktúra változásának átfogó, ugyanakkor vázlatos képével járunk hozzá a régió komplexebb megismeréséhez. A régió kevésbé közismert elnevezése (az első elsüllyedt „magyar Atlantisz”) jól kifejezi azokat a társadalmi-gazdasági folyamatokat is, melynek eredményeként a Szerémség – a magyarság szem-szögéből – elsőként „süllyedt el”, mint népünk lakóhelye, a Kárpát-medencét ért történelmi viharokban.

A Szerémség geostratégiai helyzete közismert, már az ókorban a Római Birodalom értékes kultúrterületévé vált. Az államalapítás után a Magyar Királyság egyik legértékesebb mezőgazdasági vidéke volt, európai hírű szőlő- és borkultúrája révén, egyben jelentős szerepet játszott a mezővárosi (pl. Kamonc, Újlak stb.) csoportok társadalmi-kulturális mozgalmában (pl. huszitizmus, eretnekmozgalmak stb.) is. A Szerémség, mint a történelmi Magyarország déli/balkáni kapujának egyik sarokbástyája és kulcsa, ill. Nándorfehérvár háttérháza a legtöbbször cserélt gazdát országunk régióit tekintve. A Balkán felől előretörő birodalmak és a Magyar Királyság katonai konfrontációinak homlokterében elhelyezkedő Szerémség gazdaságának meg-megújuló pusztítása súlyos következményekkel járt a humán erőforrásait tekintve is. A hódoltság két évszázada alatt a gyakori katonai hadműveletek gazdaságát teljesen átstrukturálták, s ezzel párhuzamosan lakossága is erősen csökkent, ill. balkáni népcsoportok betelepülésével gazdagodott. A 18. század elejétől meginduló társadalmi-gazdasági megújulás feltételei és lehetőségei a korábbiaktól markánsan eltértek, s a megelőző évszázadok kevés tradicionális elemére alapozódtak. A lakosság etnikai-nyelvi és vallási-kulturális dominanciája is drasztikusan megváltozott, s humán erőforrásai teljesen átstrukturálódtak.

I. A SZERÉMSÉG TERÜLETE, POLITIKAI-IGAZGATÁSI HELYZETE

A Szerémség mindazok ellenére, hogy nem egy néprajzilag körülhatárolható etnikai csoport kizárólagos élettere (nem volt az a magyar államalapítástól kezdődően eltelt első ötszáz esztendőben sem) jól körülhatárolható. A Duna és a Száva ölelésében a Tarcal-hegy gerincére támaszkodó – mintegy hétezer éves történelmi múltra visszatekintő – történelmi kultúrtáj, közel 7000 km² kiterjedésű (1. térkép).

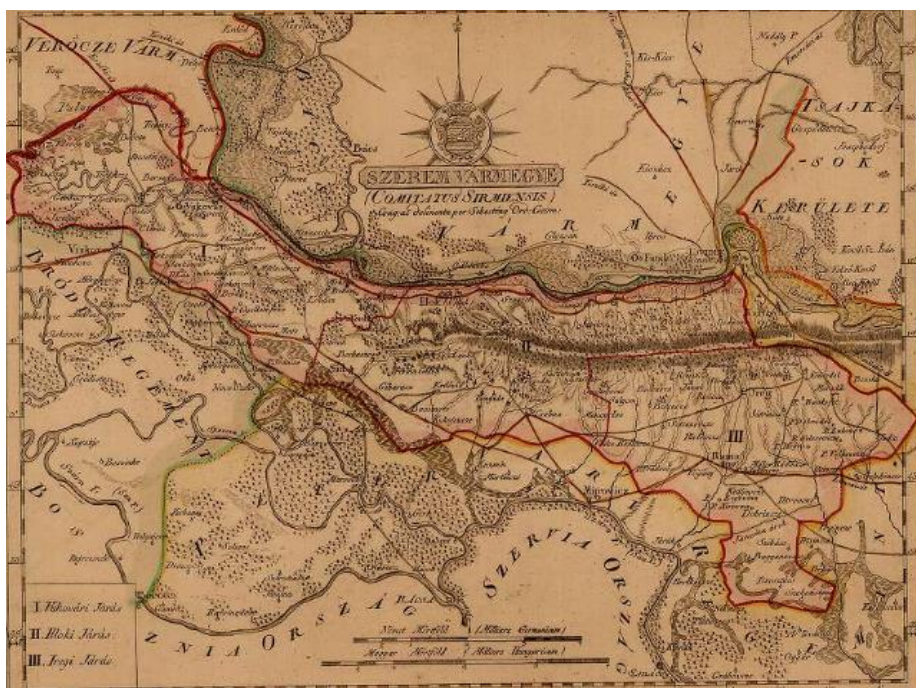
1. térkép. Szerém vármegye földrajzi tájai és közigazgatási felosztása (1897)

Forrás: Pallas Nagylexikon

A régió legnagyobb természetföldrajzi tájegysége az Alsó-Száva-síkság, míg északi részén kelet-nyugati irányban – kelet felé fokozatosan emelkedő – dombság húzódik, amelynek legmagasabb vonulata a Tarcal-hegység. A Fruska gora, egy óidei röghegység felszínén maradt – 78 km hosszú és 15 km széles – erdős gerince, melyet északon és keleten a Száva és a Duna alluviális síksága határol. A hegység északi oldalán főként a Duna romboló hatása érvényesül. Néhol a folyó az alapkőzetet (metamorf palák) erodálja. A legszebb löszformák

a Tarcal-hegységet övező lösztáblákon alakultak ki, melyen a kiváló minőségű termőtalajok, a magas színvonalú szőlő- és borkultúra megalapozói is lettek.

Közismert tény, hogy Nándorfehérvár elestével (1521. VIII. 29) egy időben a török 1521. évi nyári hadjáratában a szerémségi várak – Újlak és Pétervárad kivételével – is kapituláltak, s ezzel ténylegesen török fennhatóság alá került a régió. A török közigazgatás szerint 1530-1699 között a Szerémség – Zimony székhellyel – szandzsák, s bár a felszabadító háborúk több győztes csatája is (pl. Szalánkemén 1691 stb.) a régióban zajlott, a karlócai békekötés értelmében Szalánkeméntől a Bosut (Báza) folyó torkolatáig határárkot és határpalánkot építettek, melynek értelmében a Szerémség déli része (pl. Ruma, Zimony, Száva-szentdemeter stb.) továbbra is a török fennhatósága alatt maradt, az 1718. évi pozsareváci békekötésig. A Szerémség jogi-igazgatási egysége azonban 1876-ig csak részben állt helyre, mert a területileg megnövelt és újjászervezett Szerém vármegyét és a Katonai Határőrvidéket elválasztó határ még 150 évig élesen kettévágta és elkülönítette (2. térkép) területét.

2. térkép. A Szerémség közigazgatási felosztása Görög Demeter térképén (1799)

Forrás: Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára

Az anakronisztikus állapot felszámolására 1886. II. 5-ig kellett várni, ekkor törvényesen egyesítették a pétervárad végezd egész területét, ill. a bródi végezd zsupanyai és vinkovci járásait az 1744 óta funkcionáló „csonka Szerém” vármegyével. Az így kialakított Szerém vármegye területe: 6865,80 km² volt, székhelye Vukovár lett (*1. táblázat*).

II. A SZERÉMSÉG DEMOGRÁFIAI SAJÁTÓSÁGAI

A Magyar Királyság és a balkáni (kis-ázsiai) birodalmak „frontier zónájában” elhelyezkedő Szerémség demográfiai viszonyait a mindenkori katonai erőviszonyok határozták meg. Az nehezen képzelhető el, hogy a 11. századtól a Magyar Királyság déli gyeplő vonalának egy részét képező Szerémségben csak magyarok éltek volna, az viszont igen, hogy dominánsan a magyarság által lakott régió volt. Ezt megerősíti Csánki Dezső kutatása is, aki megállapítja, hogy a Szerémség a 15. században még, mind a kis- mind a nagybirtokosság tekintetében magyar vagy magyarországi eredetű volt (*Csánki D. 1894*). A szlávok száma Romhányi Beatrix véleménye szerint a török dúlásokig (1390-től egyre gyakrabban következett be) nem lehetett jelentős, mivel a Szerémségben egyetlen ortodox kolostor létezett Szávaszentdemeteren, de azt I. (Nagy) Lajos 1344-ben a bencéseknek adta (*F. Romhányi B. - Pődör A. 2015*). A balkáni népek (elsősorban szerbek) betelepülése a Szerémségbe a rigómezei csatavesztés (1389. VI. 15.) után vált jelentősebbé, s ettől kezdődően a törökök elől menekülő népcsoportok folyamatosan érkeztek. Mindezek tudatában nehezen tartható a Szerémségi Kollégium 2020. évben megjelent kötetében olvasható megállapítás, mely szerint a Szerémség színmagyar régió volt. Az viszont tény, hogy az etnikai-vallási folyamatok drasztikusan és visszafordíthatatlanul a török két évszázados uralma (1521-1718) alatt változtak meg, az első magyar Atlantisz elsüllyedését kiváltva.

A Szerémség a török hódoltság idején sem vált lakatlanná – a török defterek összeírásai is erről tanúskodnak –, ez egyébiránt a Török Birodalomnak sem állt érdekében. A népességkicsérélődés üteméről azonban keveset tudunk, csak azt, hogy a 18. századi spontán migrációs és szervezett betelepítések eredményeként a Kárpát-medencében – a Bánság mellett (*Kókai S. 2010, Kókai S. 2022*) – az egyik legvegyesebb etnikai összetételű régióvá vált. A két régió közötti azonosság azonban csak látszólagos, s a továbbiakban demográfiai tényekkel bizonyítjuk az eltéréseket is.

II.1 A népességszám változása

A népesség számáról és összetételéről az első megbízható adatsorunk a II. József uralkodása idején végrehajtott népszámlálás idejéből áll rendelkezésünkre. A Szerémség 2359 km²-nyi területén (ez csak Szerém vármegye 1744-ben Mária Terézia által helyreállított és polgárosított része) 1787-ben 8 mezőváros és 91

falu volt, ahol 14.061 házban 13.759 családban 82.256 fő élt. Ebből 291 pap, 69 nemes, 27 hivatalnok, 543 polgár, 9767 paraszt, 6205 zsellér volt. A terület népsűrűsége 34,6 fő/ km²-t tett ki, mely magasabb volt az országos átlagnál (1. táblázat). Ettől bővebb információkkal szolgálnak Magda Pál (1819) és Fényes Elek (1839) országleírásai, melyek szerint lassú népességyarapodás és emelkedő népsűrűség jellemezte a régiót.

1. táblázat. Szerém vármegye területe, települései és demográfiai jellemzői (1787-1910)

Időpont év	Területe km ²	Városok száma	Falvak	Népesség fő	Népsűrűség fő/km ²
1787*	2359,4	8	91	82256	34,6
1819*	2359,4	7	91	91165	36,6
1839*	2359,4	16	83	96443	40,8
1870*	2359,4	5	95	120352	51,0
1890	6865,8	5	152	347022	50,6
1900	6865,8	4	153	381739	55,6
1910	6865,8	4	152	414234	58,3

* a Szlavón Katonai Határőrvidék vármegyéhez került (1876) településeinek adatai nélkül

Forrás: Népszámlálások adatai alapján a szerzők szerkesztése

A népesség számbeli gyarapodását a spontán migráció mellett a 18-19. századi kamarai telepítések itt is elősegítették, melynek során elsősorban németeket, cseheket, szlovákokat és ruszinokat (*Bányászné Kristóf A. 2022*) telepítettek. A kamarai telepítésű falvak megtervezettek, sakktábla alaprajzúak, kimért, egyenes dűlőutakkal tagoltak voltak. A 19. sz. első felében a Dunántúlról és a Bácskából magyarok is betelepültek (pl. Herkóca, India, Maradék, Nyékinca, Ürög településekre). A betelepülés ütemét a népességszám gyors változása és a mezővárosi kiváltságokkal rendelkező települések számának megduplázódása is jelzi (1. táblázat). Azonban azt is ismerjük, hogy az 1828. évi településállományt még 28 puszta is kiegészítette, amelyek továbbra is – elsősorban az országon belüli – a migráció célterületei maradtak. Az említett magyar betelepülés mellett ekkor érkeztek a ruszinok (a Bácskából is másodlagos áttelepüléssel) és a szlovákok (*Bányászné Kristóf A. 2022*), s a balkáni népcsoportok beáramlása is folytatódott. A 18. századi migrációs hullámok olyan balkáni töredék népeket is a régióba vetettek (pl. clementinusok, bunyevácok stb.) akik jelenléte tovább színezte a régió etnikai tarkaságát.

II.2 A népesség etnikai-nyelvi összetétele

A Szerémség etnikai-nyelvi összetételének vizsgálata az 1880. évi népszámlálás előtti időszakokra komoly problémákat okoz, mert ez volt az első átfogó országos népszámlálás, amely tartalmazott az anyanyelvre vonatkozó kérdéseket. Mindez nem jelenti azt, hogy a korábbi idősakra ne rendelkezniük információkkal, s e tekintetben alaposság és megbízhatóság tekintetében szintén Magda Pál (1819) és Fényes Elek (1839, 1867) országleírásai és statisztikai összefoglalásai emelhetők ki (2. táblázat).

2. táblázat. Szerém vármegye lakosságának etnikai-nyelvi megoszlása (1813-1857)

Év	Lakosság	Magyar	Horvát	Német	Szerb	Szlovák	Ruszin	Zsidó
1819	91165	26795			64186	170	-	14
1839	96443	2000	30170*	1600	61695	500	400	78
1857 (fő)	103475	1962	34937**	4875	61346	355	-	-
1857 (%)	100,0	1,9	33,8	4,7	59,3	0,3	-	-

* Fényes E. (1839) shokacz elnevezést használt

** Fényes E. (1867) szlavón elnevezést használt

Forrás: Fényes E. (1839, 1867) adatai alapján a szerzők szerkesztése

Az 1857. évi népszámlálás adatai is megerősítik azt a tényt, hogy Szerém vármegyében két etnikai csoport (horvát, szerb) léte és konfrontációs zónája alakult ki, ahol a többi népcsoport együttes súlya, mindössze hét százalékot tett ki az összlakosságból. A Pétervárad és a Bródi ezred területén ez két népcsoport dominanciája még hangsúlyosabb volt (Fényes E. 1867).

Amint fentebb már említettük az 1880. évi népszámlálás időpontjától részletes adatok állnak rendelkezésünkre az etnikai-nyelvi térstruktúra települési szintű változásainak nyomon követésére. A 3. táblázat adatai azonban azt is jelzik, hogy drasztikus változás (pl. nem jöttek létre tömegesen új településfalvak, nem voltak országhatárokon átnyúló tömeges betelepítések stb.) nem történt a dualizmus évtizedeiben. A belső spontán migrációs és demográfiai folyamatok közel egyformán érintették a Szerémség lakóit, így elegendőnek tarjuk az 1910. évi állapot részletes elemzését, amely a legteljesebb tükörképe is a korábbi két évszázad folyamatainak eredményét tekintve (3. táblázat).

A Szerémség lakosait tekintve a **szerbek** relatív többséget alkottak (183109 fő=44,2%), úgy hogy a régió településállományát tekintve (1 táblázat) két városban (Karlóca, Mitrovica) és 82 faluban többségben éltek. A vármegye szerb lakosságának 86,9%-a (159100 fő) többségben élt saját településén. A szerbség tekintetében a leghomogénebb a mitrovicai (12 település) és a zimonyi járás (17 település) volt, mert az ott lévő 29 település mindegyike szerb többséggel rendelkezett.

3. táblázat. Szerém vármegye lakosságának etnikai-nyelvi megoszlása (1890, 1910)

Év	Lakosság	Magyar	Horvát	Német	Szerb	Szlovák	Ruszin	Román	Zsidó	Egyéb
1890 (fő)	347022	20854	93707	57508	155291	9224	3452	1117	3759	2110
1890 (%)	100,0	6,01	27,00	16,57	44,75	2,66	0,99	0,32	1,08	0,61
1910 (fő)	414234	29522	106198	68086	183109	13841	4642	587	3779	4470
1910 (%)	100,0	7,13	25,64	16,44	44,20	3,34	1,12	0,14	0,91	1,08

Forrás: Népszámlálási adatok alapján a szerzők szerkesztése

A **horvátok** a Szerémség második legnagyobb etnikai közösségét alkották, minden negyedik szerémségi lakos horvát anyanyelvű volt. A horvátok egy városban (Pétervárad) és 44 településen alkották a lakosság többségét. A vármegye horvát lakosságának 74,9%-a (79577 fő) többségben élt saját településén. A horvátok tekintetében a leghomogénebb a zsupanyai járás volt, melynek mind a 15 települése horvát többségű volt.

A **németek** a Szerémség harmadik legjelentősebb etnikai-nyelvi közösségét alkották, a több mint hatvannyolcezer fős német lakosság nagyobb része (59,4%-a) azonban saját településén belül is kisebbségben élt. A németek Zimonyban az összlakosság (17131 fő) relatív többségét (6559 fő=38,3%) alkották és még 15 településen voltak abszolút vagy relatív többségben. A vármegye német lakosságának azonban csak 40,6%-a (27656 fő) élt többségi helyzetben saját településén belül. A leghomogénebb németek által lakott település Újpázova volt, amelynek teljes népességéből (4149 fő) 4041 lakos német anyanyelvűnek vallotta magát 1910-ben.

A **magyarok** Szerém vármegyében a negyedik legjelentősebb etnikai-nyelvi közösséget alkották, az összlakosság 7,13%-ával. A közel harmincezer fős magyarság mindössze nyolc településen élt abszolút vagy relatív többségben (Maradék, Nikinci, Sot, Gabos, Kórógy, Morinci, Ójankovác, Opatovác). A legnépesebb magyar közösség Zimonyban élt, a város lakosságából minden tizedik vallotta magyar anyanyelvűnek magát (1999 fő=11,7%). 1000 fő feletti magyar közösség még két szerémségi településen élt, az egyik Maradék, ahol az összlakosság (2443 fő) relatív többségét (1125 fő=46%) alkották. A másik település Beocsin, ahol az összlakosságon (3834 fő) belül 1234 fő vallotta magát magyarnak, azonban a település szerb relatív többségű (1590 fő) volt. Az eddigiekből következik, hogy a szerémségi magyarok mindössze 19,4%-a (5721 fő) élt többségben saját településén belül.

A fenti **négy nagy nemzetiség** az össznépesség több mint kilencven százalékát (91,47%) adta, így a Szerémségbe települt töredék népek csak színező elemet jelentettek a régió etnikai-nyelvi palettáján.

A **szlovákok** a vármegye lakosságának 3,34%-át adták, s mindössze egy településen, a járásszékhely Ópazován éltek többségben (összlakosság 7351 fő, s ebből szlovák 5444 fő). 1000 fő feletti szlovák közösség ezen túlmenően Erdővég

településen élt még, amely azonban német relatív többséggel rendelkezett (lakosság: 5028 fő, ebből 1476 német, 1309 szerb, 1045 szlovák, 722 magyar, 476 egyéb nemzetiségű). A Szerémségben élő szlovákok hatvan százaléka (8397 fő=60,6%) szintén kisebbségi helyzetben élt saját településén.

A **ruszinok** mindössze két szerémségi településen alkottak többséget (Miklosevci /összslakosság 800 fő, ebből 599 ruszin/ és Petrovci /összslakosság 1032 fő, ebből 781 ruszin), amely azt is jelentette, hogy a ruszinok több mint hetven százaléka (3262 fő=70,3%) kisebbségben élt saját településén belül.

A szerémségi **románok** (legnépesebb közösségük (76 fő) Jakovo településen élt, ahol a lakosság 4,2%-át alkották) ugyanúgy kisebbségi helyzetben éltek, mint a **zsidók**, melyeknek legnépesebb közössége Zimonyban (681 fő) és Vinkovci településen élt, ez utóbbi településen a lakosság (9207 fő) 6,6%-át (607 fő) alkották. Azokat a néptörödékeket, akiket a 4470 fős egyéb kategóriába sorolt a népszámlálás, mi is csak megemlítjük: a **csehek** (pl. India, Ruma, Veliki Radinci stb.), a **romák** (pl. Kuzmin, Mandjelos, Dobrinci stb.) és a **szlovének** (pl. Vridnik, Vukovár stb.) pontos számát nem ismerjük. Kivétel Zimony (238 cseh, 125 spanyol, 40 roma, 40 szlovén) és Mitrovica (272 cseh, 60 roma, 40 szlovén), ahol pontos adatok állnak rendelkezésünkre.

Végül meg kell említenünk a clementinusokat, akiket 110 éve még albánoknak tekintettek (*Palóczy E. 1914*), a rumai járás két egymással szomszédos falujában (Herkóca és Nikinci) éltek. Pontos számukat nem ismerjük, azt tudjuk, hogy 1737-ben mintegy 1600 katolikus albán érkezett ide. Herkóca (2518 fő) horvát többségű (1144 fő) település volt, jelentős magyar és német kisebbséggel, míg Nikinci (2005 fő) magyar többségű település volt, jelentős horvát (557 fő) és német kisebbséggel. Az 1910. évi népszámlálás időpontjában a clementinusokat a horvátok közé sorolták, de nem különítették el, így ha a fenti két településen minden horvát a clementinusok közé tartozott, akkor 1700 körül lehetett a számuk.

II.3 A népesség vallási összetétele

A Szerémség vallási összetétele valamelyest egyszerűbb képet mutat, ami annak is köszönhető, hogy beletartozik a történelmi Magyarország azon zónájába (Pozsegától a Szerémségen és a Bánságon keresztül „Biharországon” át Sáros vármegyéig húzódott) ahol a nyugati kereszténység és az ortodoxia találkozott. E zóna a legvegyesebb - vallási és etnikai keveredést tekintve egyaránt - a Kárpát-medencében, ahol a nyugati kereszténység (hozzá számítandók a reformáció különböző irányzatait követők is) és a keleti kereszténység (hozzá számítandók a görög katolikusok is) történelmi koronként eltérő irányú pulzáló térfoglalása, illetve visszaszorulása volt a jellemző. A 19. század e találkozási zónában a nyugati kereszténység térhódításával jellemezhető, melynek egy vármegyéje az általunk vizsgált régió is (*4-5. táblázat*).

4. táblázat. Szerém vármegye lakóinak vallási összetétele (1819-1870)

Év	Lakosság	római	görög	örmény	ref.	evang.	ortodox	izraelita	unit.
		katolikus							
1819 (fő)	91165	25266	-	-	1529	170	64186	14	-
1819 (%)	100,0	27,7	-	-	1,7	0,2	70,4	0,01	-
1839 (fő)	96443	31919	849	-	1902	-	61695	78	-
1839 (%)	100,0	33,1	0,9	-	2,0	-	64,0	0,1	-
1870 (fő)	120352	47737	2591	114	2814	2609	63219	1258	10
1870 (%)	100,0	39,7	2,2	0,1	2,3	2,2	52,5	1,0	-
az 1870. évi adatok járásonként részletezve:									
Tovarniki j.	13509	9937	417	-	280	311	2428	136	-
Vukovári j.	28188	12996	649	-	2076	237	11716	514	-
Újlaki j.	17692	6219	19	1	171	845	10249	186	2
Rumai j.	23924	9828	46	113	112	270	13343	212	-
Erdővégi j.	19763	6395	1436	-	89	845	10841	157	-
Iregi j.	17276	2362	24	-	86	101	14642	53	8

Forrás: Népszámlálási adatok alapján a szerzők szerkesztése

Az első támpontot Magda Pál országleírásában találjuk, mely alapján megállapíthatjuk, hogy az 1810-es években a Szerémség lakóinak hetven százalékát az ortodox vallásúak tették ki, míg a római katolikusok aránya 27,7% volt (4. táblázat). A táblázat adataiból megállapítható, hogy a kisebb vallási közösségek nem váltak jelentős tényezővé a 19. század későbbi évtizedeiben sem. Az 1870. évi népszámlálási adatok alapján a római katolikusok aránya közel negyven százalékra emelkedett, míg az ortodoxok aránya 52,5%-ra mérséklődött. Ekkor a „csonka” Szerémség hat járásából kettő (Tovarniki, Vukovári) római katolikus, míg négy ortodox többségű volt. A Katonai Határörvidék két ezredét tekintve a péterváradai ortodox többségű (68,39%), míg a gradiskai római katolikus többségű volt.

A Katonai Határörvidék felszámolásakor kialakított Szerém vármegyében egyensúlyi állapot alakult ki a nyugati és a keleti kereszténységhez tartozók számát illetően (5. táblázat), amely érdemben nem változott a 20. század elejére sem. Az 1910. évi népszámlálás idején a lakosság 43,97:45,63 arányban állt a római katolikusok és az ortodoxok viszonylatában. Az ortodoxok relatív többsége is csak viszonylagos, mert e szoros eredményt a nyugati kereszténységhez tartozó kisebb vallási csoportok (pl. reformátusok, ágostaiak stb.) átbillentették. Azonban a lényeg nem változott: e régióban is a két nagy keresztény kultúrkörhöz tartozó csoportok feszültek egymásnak vagy békésebb időszakokban éltek egymás mellett.

5. táblázat. Szerém vármegye lakóinak vallási összetétele (1890, 1910)

Év	Lakosság	római	görög	ref.	evang.	ortodox	izraelita	egyéb
		katolikus						
1890 (fő)	347022	156183	4078	5114	18171	159344	3759	373
1890 (%)	100,0	45,01	1,18	1,47	5,24	45,92	1,06	0,11
1910 (fő)	414234	182140	5722	7512	25927	189007	3779	147
1910 (%)	100,0	43,97	1,38	1,81	6,26	45,63	0,91	0,04

Forrás: Népszámlálási adatok alapján a szerzők szerkesztése

A települési szintű elemzések alapján egy városban (Karlóca) és 80 községben ortodox, három városban (Zimony, Mitrovica, Pétervárad) és 65 községben római katolikus többség volt jellemző. A fennmaradó hét település közül négy evangélikus (Novi Banovci, Ópázova, Újpázova, Neudorf), kettő görög katolikus (Mitrosevci, Petrovci) és egy református (Kórógy) többséggel rendelkezett.

Valamennyi település részletes vallási megoszlását nem tudjuk bemutatni, azt azonban érzékeltetni szeretnénk, hogy Szerém vármegye tíz járása közül vallásilag (és nemzetiségileg is) az Ópázovai volt a leginkább sokszínű. E járásban találjuk a szlovákok által lakott két ágostai hitvallású településen túlmenően Újpázovát, amelynek német lakói (az össznépesség 97,4%-a) az ágostai hitvallást követték. Az egész Szerémségben még egy ilyen település volt: Neudorf (1235 fő), ahol a lakosság 96,3%-a (1189 fő) német nemzetiségű volt, s közülük 1149 fő ágostai hitvallású.

Az egyetlen református többségű település Kórógy (1067 fő), ahol az 1048 magyar anyanyelvű lakos kilencvenöt százaléka (969 fő) református hitvallású volt. A vármegye második legnagyobb református közössége (577 fő) az 1380 fős lakossággal rendelkező Valkótard (Tordinci) településen élt. A település etnikai összetétele 1910-ben így alakult: 159 magyar, 285 német, 902 horvát, 10 szerb, 24 egyéb nemzetiségű. A legfőbb kérdés, hogy e településen kik közül kerültek ki a reformátusok, mert a közhiedelem e vallás követőit a magyarsággal azonosítja. Nos, itt Szlavóniában e kis falu kivételt jelent, mert Sztáray Mihály református prédikátor tevékenységének köszönhetően a 16. század közepén a kálvinizmust minden Valkótard környékén lévő magyar, de számos horvát is átvette. 1551-ben kálvinista zsinatot tartottak a településen. A török kiűzése után a horvátok nagy része visszatért a római katolikus hitre, de Valkótardon még 1829-ben is 584 katolikus és 688 református vallású lakos élt.

Fényes Elek (1839) országleírásának V. kötetében az 56. oldalon az alábbiakat írta:

„...Tordincze, shokacz f. 138 házzal, 548 kath., 7 óhitű, 639. ref. lak., kath . anyatemplommal. Az itt és Antinkén lakó illyr ajkú reformátusok, mint ritkaság, említést érdemlenek. F. U. gr. Eltz, ...”

A Pallas Nagy Lexikona ötven évvel később viszont már ezt írta a településről:

„...Tordinci, község Szerém vármegye vukovári járásában, (1891) 1189 horvát-szerb lakos. Tordinci az egyetlen horvátországi község, melyben szerb református egyház van...” (Pallas N. Lexikon)

Ezen utóbbi állítást azonban egyetlen etnikai adatsor sem támasztja alá, sőt jelentős szerb lakossága sem volt a községnek, az illyrek (horvátok) egy része még ténylegesen református vallású lehetett 1910-ben. Azt is tudjuk, hogy a szerémségi magyarok döntően római katolikusok voltak (pl. Maradék, Nikinci stb.), ami dunántúli származásuk miatt egyértelmű.

II. 4. A Szerémség és a Bánság etnikai-nyelvi és vallási-kulturális sokszínűsége

Amint fentebb már említettük az általunk vizsgált Szerémség etnikai-nyelvi és vallási sokszínűségét a Bánság sokszínűségével szokás párhuzamba állítani, mindkét régiót a Kárpát-medence (sőt Európa) két legkevertebb nemzetiségi és vallásfelekezeti megoszlású területeként aposztrofálva. A Szerémségre és a Bánságra jellemző, hallatlanul nagy etnikai-nyelvi, ill. vallási-kulturális tarkaság alap elemei a 18. század végére kialakultak, s kisebb-nagyobb változásokkal a II. világháborúig fennmaradtak. Az alábbiakban nem célunk az elsőség kérdéskörét eldönteni, de a 6-9. táblázat adatai komplexen megvilágítják e kérdéskört 1910-re vonatkozóan.

II.4.1 Az etnikai-nyelvi azonosságok és különbségek

A Szerémség és a Bánság etnikai-nyelvi összetételét vizsgálva (6-7. táblázat) a legfontosabb azonosságok és különbségek az alábbiak:

- mindkét régióra igaz, hogy nincs domináns nemzetiség, a szerémségi szerbek és a bánsági románok is csak relatív többségben vannak saját régiójukban. az utánuk következő nemzetek/nemzetiségek súlyában azonban már markáns különbség volt. A Szerémségben csak a horvátok súlya számottevő, a Bánságban viszont a németek, a szerbség és a magyarság kiegyensúlyozottabb etnikai-nyelvi súlyokat és struktúrákat alakított ki.
- a Szerémségben horvát-szerb kontakt zóna alakult ki (Újlak-Sid-Jamena települések mentén) szorosan kapcsolódva az anyanemzetükhöz, s ebben a kontakt zónában a magyar, német és a kisebb néptörödékek települései (27 db) és lakói csak mozaikszerű etnikai szigeteket alkottak. A Bánság esetében viszont szerb-magyar és szerb-román kontakt zóna alakult ki, s itt e három nemzet/nemzetiség mindegyike kapcsolódott saját nemzete törzsterületéhez. A Bánságban e kontakt zónák határán a bánsági svábok (németek) jelentős életterét alakították ki (148 településen voltak többségben), amely többek között megakadályozta, hogy magyar-román kontakt zóna alakuljon ki. A németek területi elhelyezkedésének

sajátosságait tekintve kiemelendő, hogy legnagyobb számban a Bega és az Aranka között elhelyezkedő ún. Haide területén éltek.

- az etnikai keveredés a kontakt zónákban volt a legjelentősebb – ahogy az asszimiláció is – és viszonylag érintetlenül hagyta a kompakt falusi etnikai tömbök lakóit. Ennek a folyamatnak a szerémségi és a bánásági városok egyaránt kitüntetett helyszínei voltak (*Bányászné Kristóf A. 2022, Kókai S. 2010*).
- a bánásági magyar élettér sokkal jelentősebb volt (64 településen voltak többségben), mint a szerémségi, és ami talán még fontosabb, hogy fizikálisan és szellemi-kulturális hatások tekintetében is kapcsolódott az anyanemzetéhez, azon belül is a „szögedi nemzet”-hez. A Marosszög magyar lakossága szerves folytatása annak a magyar etnikai tömbnek, amely a Marostól északra és a Tiszától nyugatra már ekkor is szinte homogénnek volt tekinthető. Torontál vármegye magyar-szerb kontakt zónájában a többségben élő magyarsággal szemben, Temes és Krassó-Szörény vármegyében már a szórvány magyarság volt a meghatározó. A Temes vármegyei magyarság 82%-a (65.554 fő) kisebbségben élt, úgy hogy csak 22 településen haladta meg arányuk a 20%-ot. Ilyen szoros kontaktus az anyanemzettel nem alakult/hatott ki a szerémségi magyarok esetén, településeik etnikai szigeteket alkottak, s szórvány jellegük fokozódott.
- a bánásági szerbek súlya kevésbé jelentős saját régiójukban, mint a szerémségieké és nehezebben, az több áttételen keresztül kapcsolódtak saját anyanemzetükhöz. A szerémségi szerb települések többséget jelentenek (84 db=53,8%) a teljes településállományon belül, a Bánágban viszont a románok települési súlya (463 db=57,6%) emelkedik ötven százalék fölé. Ez utóbbihoz az is hozzájárult, hogy a bánásági románságnak hegyvidéki aprófalvas élettere volt, míg ugyanez sem a bánásági, sem a szerémségi szerbekről nem mondható el.
- A Szerémség és a Bánág nemzetiségeit nem egyformán érintette a kisebbségi lét sem. AQ Szerémségben a két domináns nemzetiségnek (szerb, horvát) csak 13-25%-a élt kisebbségben, míg a németek és a szlovákok 60-60%-a, a ruszinok 70,3%-a. A szerémségi magyarság több mint nyolcvan százaléka (23801 fő=80,6%) kisebbségben élt saját településén. A románok, a csehek, a szlovének és egyéb néptörzsek számára a kisebbségi lét vált teljes egészében meghatározóvá.
- A Bánágban a románok 27,7%-a (164.379 fő) élt kisebbségben, míg a horvátok 87,3%-a (4.274 fő), a szlovákok 42%-a (9.285 fő), a ruszinok

91,6%-a (2.190 fő), a csehek 51,5%-a (4.167 fő), a bolgárok 25,1%-a (3.132 fő), a németek 25,2%-a (97.625 fő), a szerbek 29,1%-a (82.659 fő) és a magyarok 38,4%-a (92.994 fő).

- Ez utóbbi tények azért is figyelemre méltóak, mert a négy nagy/nagyobb szerémségi és bánági nemzetiség közül éppen a magyar volt az, amely a leginkább kisebbségben, szétszórva és etnikai szigetekben élt saját országában, azaz nyitottabb és hajlandóbb a más nemzetiségekkel való együttélésre.

6. táblázat. A Szerémség és a Bánág népességének etnikai-nyelvi összetétele (1910)

Nemzet/ Nemzetiség	Szerémség		Bánág	
Magyar	29522	7,13	247152	15,3
Horvát	106198	25,64	4872	0,3
Német	68086	16,44	387545	24,5
Szerb	183109	44,20	284329	18,0
Szlovák	13841	3,34	22131	1,4
Ruszin	4642	1,12	2392	0,15
Román	587	0,14	592045	37,4
Zsidó	3779	0,91	20643	1,3
Cseh	510	0,12	8100	0,55
Bolgár	na.	-	12500	0,8
Krasován	na.	-	7210	0,5
Shokacz	na.	-	970	0,1
Montenegrói	na.	-	816	0,1
Olasz	na.	-	73	0,01
Szlovén	80	0,03	na.	-
Spanyol	125	0,05	na.	-
Török	-	-	450	0,05
Egyéb	3755	0,96	2051	0,12
Összesen	414234*	100,0*	1582133*	100,0*

* az összesen adatsorai eltérnek a sorok összesített értékeitől, mert a zsidó népesség etnikai megoszlását nem ismerjük

Forrás: Népszámlálási adatok (1910) alapján a szerzők szerkesztése

7. táblázat. A Szerémség és a Bánság településeinek etnikai megoszlása (1910)

(az egyes nemzetiségek többségi településállománya)

Nemzet/ nemzetiség	Szerémség		Bánság	
	szám	százalék	szám	százalék
szerb	84	53,8	100	12,4
horvát	45	28,8	2	0,2
német	16	10,3	148	18,4
magyar	8	5,1	64	8,0
szlovák	1	0,6	6	0,7
ruszin	2	1,2	1	0,1
román	-	-	463	57,6
cseh	-	-	8	1,0
bolgár	-	-	4	0,5
krasován	-	-	7	0,9
montenegrói	-	-	1	0,1
török	-	-	1	0,1
Összesen	156	100,0	804	100,0

Forrás: Népszámlálási adatok (1910) alapján a szerzők szerkesztése

- A Szerémségen belül homogén etnikai tömb nem alakult ki. A Bánságban azonban a románok spontán migrációjának eredménye - amely a Bánsági-hegyvidék felől irányult az Alföld felé a folyóvölgyek (Néra, Karas, Berzava, Temes, Maros) mentén -, hogy Krassó-Szörény vármegyében már majdnem homogén etnikai tömbben éltek, amely kapcsolódott a dél-erdélyi és a havasalföldi románsághoz. A fentiek alapján nem meglepő, hogy különálló román etnikai sziget/ek a Bánság területén nem alakult ki.
- A Szerémség és a Bánság többnyelvűségét értelmezhetjük a nemzetiségek együttéléseként (Bodó B. 1998, Chelcea, L. 2006), de egymás mellett éléseként is. Az utóbbit valószínűsítik a településtörténeti és a demográfiai tények és adatok is (6-7. táblázat).
- Az eddig nem elemzett néptörödékek (pl. görög, örmény, roma, török, makedo-román stb.) több statisztikai forrásban is említésre kerültek (pl. Fényes E. 1839, Népszámlálási kötetek stb.) részletesebb elemzésüktől azonban eltekintünk, korábbi tanulmányokban részletesen elemeztük (Kókai S.-Kristóf A. 2019, Kókai S. 2010/b, Kókai S. 2015 a, b, c, Kókai S. 2020).

II.4.2 Vallási-kulturális azonosságok és különbségek

A korábbi korokhoz hasonlóan a dualizmus kori Magyarországon is a népesség számára a fő azonosulási pont a társadalmi helyzet és a felekezeti hovatartozás volt. Vizsgálatunk és összehasonlításunk másik aspektusa a vallási-kulturális kötődés, a népesség összetételének kiemelkedő fontosságú eleme. A vallás és az egyházi kötődés a dualizmus idején is az államiság és társadalom szerves részét képezte. Mindkét régió a nyugati és keleti kereszténység vetélkedésén túlmenően, az elmúlt fél évezredben a katolicizmus, a protestantizmus, az ortodoxia és judaizmus találkozásának, keveredésének színtere is (8-9. táblázat).

- A Szerémség és a Bánság a nyugati és a keleti kereszténység összeütközési területe volt és maradt, melybe a kisebb vallási csoportok csak színező elemként játszottak szerepet. A két vallás közötti kontakt zónát a római katolikus vallás keleti sarokkövei (Pétervárad-Ruma-Mitrovica), illetve az ortodox vallás nyugati sarokkövei (Újlak-Sid-Jamena) között jelölhetjük ki. E két vonal között mozaikszerű vallási kép volt a jellemző, melybe az etnikai csoportok vallási kötődése is közrejátszott. Az itt lévő városok vallási műemlékei (pl. templomok, székesegyházak, zsinagógák stb.) napjainkig tanúsítják e sokszínűséget. A Bánságban a római katolikus vallás keleti sarokköveit: Lippa-Temesrékas-Buzias-Rittberg-Móriczföld-Nagyzsám-Temeskutas jelentette, míg az ortodox vallás nyugati sarok-köveit: Féregyháza-Temeszsadány-Csernegyház-Gyirok-Zsebely-Gilád-Bánlak jelezte. A fenti településekkel jelzett vonalak közötti észak-dél irányú 20-30 km széles sávban rendkívül mozaikszerű volt a vallási kép (Kókai S. 2010). E vonalon volt a Bánság fővárosa Temesvár, melytől nyugatra római katolikus, keletre ortodox vallási homogenitás jelentkezett.

8. táblázat. A Szerémség és a Bánság népességének vallási összetétele (1910)

Lakosság	római	görög	ref.	evang.	ortodox	izraelita	egyéb
	katolikus						
Szerémség							
414234	182140	5722	7512	25927	189007	3779	147
100,0	43,97	1,38	1,81	6,26	45,63	0,91	0,04
Bánság							
1582133	591447	36215	34084	41391	855852	20643	2501
100,0	37,38	2,29	2,15	2,62	54,09	1,30	0,16

Forrás: Népszámlálási adatok (1910) alapján a szerzők szerkesztése

- A Szerémségben 1910-ben az összlakosság több mint negyvenöt százaléka (189007 fő) ortodox vallású, közel negyvennégy százaléka (182140 fő) római katolikus vallású volt. A Bánságban 1910-ben az összlakosság közel ötvenöt százaléka (855852 fő) ortodox vallású, valamivel több, mint egyharmada (591447 fő) római katolikus vallású volt. A szerbek és a románok a Bánságban jól körülhatárolható, önálló nemzeti egyházszervezettel rendelkező befolyásos társadalmi csoportot alkottak, azonban ez élesen meg is bontotta az ortodox többséget (8. táblázat).
- A Szerémség és a Bánság sajátos színfoltja, hogy görög katolikus lakóik kivételezett helyzetben voltak, a tekintetben, hogy önálló püspökséghez (Kőrös, Lugos) tartoztak, viszonylag alacsony számbeli súlyúik ellenére. Ennek okát abban is látjuk, hogy a római katolikus vallás térnyerésének fontos eszközét látta ebben, ami azonban hatásos volt a Partiumban (románok) és az ÉK-Felföldön (ruszin) az a Délvidéken nem működött.
- A Bánság egyetlen megyéjében sem alakult ki római katolikus többség, s nem is volt határos ilyen területtel, a Szerémségtől eltérően.
- Az egyes vallási csoportok vonatkozásában fontos annak vizsgálata is, hogy a saját településen belül többségi vagy éppen kisebbségi helyzetben gyakorolhatta vallását annak lakója. A Szerémség és a Bánság egész területét tekintve megállapítható, hogy a reformátusok és a görög katolikus vallásúak szóródtak szét leginkább, 57-58 százalékuik vallási kisebbséget alkotott lakóhelyén. A római katolikus vallás követőinek 23-25%-a, míg az ortodoxok 6-8%-a gyakorolta vallását saját településén kisebbségi helyzetben (8-9. táblázat).

9. táblázat. A Szerémség és a Bánság településeinek vallási megoszlása (1910)

(az egyes vallásfelekezetek többségi településállománya)

Vallás	Szerémség		Bánság	
	fő	%	fő	%
római kat.	68	43,7	227	28,3
görög kat.	2	1,2	1	0,1
református	1	0,6	4	0,5
evangélikus	4	2,5	8	1,0
ortodox (szerb)	81	51,9	100	12,4
ortodox román)	-	-	463	57,6
egyéb	-	-	1	0,1
Összesen	156	100,0	804	100,0

Forrás: Népszámlálási adatok (1910) alapján a szerzők szerkesztése

ÖSSZEGZÉS

A Szerémség, mint a történelmi Magyarország balkáni kapuja, a hosszú 19. században – a korábbi évszázadokhoz képest – a háborúktól, a gazdasági pusztításoktól és a humán erőforrások katarzisaitól mentes időszakát élte, így a belső energiáit és erőforrásait alapozva fejlődött és változott a társadalma is. A népesség etnikai-nyelvi, ill. vallási-kulturális változásában is a belső folyamatok váltak a dominánssá. E folyamatok eredményeként a lassú változások, súlyponteltolódások kerültek túlsúlyba, melyet az etnikai-nyelvi asszimiláció és a nyugati kereszténység térhódítás fémjelzett. A Szerémség és a Bánság egyaránt a Kárpát-medence egyik legvegyesebb etnikai-vallási régiója volt, amelynek tényét statisztikai adatok segítségével is bizonyítottuk. Az azonosságok és különbségek mellett kiemeltük, hogy a viszonylagos egyensúlyi helyzetek törekenyek, felborulhatnak, mint ahogy ez 1848/49-ben ideiglenesen, Trianon óta pedig tartósan meg is történt. Teret nyert az etnikai és vallási homogenizáció, amelyet elősegített, hogy a Szerémséget 1:3 (horvát:szerb), a Bánságot pedig 1:2 (szerb:román) arányban felosztották.

IRODALOM

- BÁNYÁSZNÉ DR. KRISTÓF A. (2022): Ruszinok a történelmi Magyarország Délvidékén (1718-1918)
Történeti Földrajzi Közlemények 10/3-4. sz. pp. 72-80.
- BERTA Z. - HÁGEN A.(szerk.) (2020): Szerémség Kollégium. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2020. p. 311.
- BODÓ B. (szerk.): Nagyvárosi szórványok. Szórvány füzetek. Temesvár 1998. p.77-83.
- CHELCEA, LIVIU (2006): Why did the Banat region become multicultural? Social Transformations and Collective Memory in a Romanian Region.
- CSÁNKI D. (1894): Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. köt. (Szerém vármegye). Budapest, 1894.
- FÉNYES E. (1839): Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben, V. kötet. Pest, (Szerém vármegye)
- FÉNYES, E. (1867): A Magyar Birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint. Értekezések a történeti tudományok köréből (1. 4). Magyar Tudományos Akadémia, Pest. p. 77.
- F ROMHÁNYI B.- PÓDÖR A. (2015): Kolostorhálózat – településhálózat – népesség. A középkori Magyar Királyság demográfiai helyzetének változásaihoz. Történelmi Szemle 57: 1 pp. 1-49.

- KÓKAI S. (2010/a): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet, 421 p.
- KÓKAI S. (2010/b): Néptörédek és etnikumok a Bánságban (1718-2002). In: Hanusz Á (szerk.) Tiszteletkötet dr. Tóth József geográfus professzor 70. születésnapjára. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet, (2010) pp. 139-157.
- KÓKAI S. (2013): A bánsági horvátok néhány etnikai-társadalmi jellemzője és sajátossága. Közép-Európai Közlemények 6/3 pp. 94-108.
- KÓKAI S. (2015/a): Adalékok a zsidó népesség társadalmi-gazdasági szerepéhez a dualizmuskori Bánságban. Közép-Európai Közlemények 8/2 pp. 94-104.
- KÓKAI S. (2015/b): A Bánság roma népességének néhány jellemzője (1773-2002). Közép-Európai Közlemények 8/3 pp. 65-79.
- KÓKAI S. (2015/c): Az örmények szerepe a Bánságban (1718-1918). Történeti Földrajzi Közlemények 3/1 pp. 45-57.
- KÓKAI S.-KRISTÓF A. (2019): Adalékok a 19. századi bánsági telepítések társadalmi-gazdasági és településhálózati szerepéhez és jelentőségéhez. Szemelvények a településföldrajz és a település-fejlesztés témaköréből. Tiszteletkötet Csapó Tamás 65. születésnapjára (szerk.: Lenner T.), Szombathely, (2019). pp. 65-82.
- KÓKAI S. (2020): Adalékok a görögök és macedo-románok 18-19. századi társadalmi-gazdasági szerepéhez a Bánságban. Történeti Földrajzi Közlemények 8/3-4 pp. 61-77.
- KÓKAI S. (2022): Bánság: természet, társadalom, gazdaság: 1718–2011. (Tanulmánygyűjtemény). MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottság, Nyíregyháza. 810 p.
- MAGDA P. (1819): Magyar országnak és a határ őrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása. Pest, 1819. p. 594.
- PALÓCI E.(1914): Albán telepek Magyarországon. In: Pesti Hírlap XXXVI. évf. 132. sz. (1914. jún. 7.) pp. 65–66.

Felhasznált adattárak

- Dányi D. - Dávid Z. (1960): Az első magyarországi népszámlálás 1784-1787. Bp. 1960. 22., 45., 50-51., 368-369. p.
- Dányi D. (1993): Az 1850. és az 1857. évi népszámlálás. Budapest.
- Faragó Tamás – Őri Péter (összeáll.): Az 1784 – 1787 évi népszámlálás II. Az Alföld, a Délvidék és a Dunántúl népességi adatai. Budapest, 2008. p. 56.
- A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt. Budapest, 1871.
- Az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt, I. kötet (1882)

- Az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint rendezve, II. kötet (1882)
- Az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt, I. kötet (1892)
- Az 1900. évi népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint rendezve, II. kötet (1902)
- Az 1910. évi népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint rendezve, I-II. kötet (1912)
- Magyar Katolikus Lexikon. Főszerk. Diós István. Szerk. Viczián János. Szent István Társulat, Budapest, 1993–2010.
- Pallas Nagylexikon (Szerém vármegye).

A TERET FOGLALÓ HATALOM (FÖLDRAJZI JEGYZET SEBASTIAN HAFFNER MŰVÉHEZ)

NAGYMIKLÓS MIHÁLY

A SPACE OCCUPYING POWER (GEOGRAPHICAL NOTE TO SEBASTIAN HAFFNER'S PREUSSEN OHNE LEGENDE)

Sebastian Haffner's overarching historical essay, *Preussen ohne Legende* (1979) aims to highlight misconceptions regarding the history Prussia. Haffner's work quintessentially defines the historical image of Prussia. The book has also gained popularity among Hungarian readers. Throughout his work, Haffner mentions notions of geography, of which terms he fails to clarify. Haffner's study summarises the historical geographical fundamentals of the territorial development of Prussia. The present study aims to provide further notes on geography with regards to Haffner's *Preussen ohne Legende*.

SEBASTIAN HAFFNER (1907-1999), a 20. századi német szellemi élet legjelentősebb szereplőinek egyike, 1979-ben publikálta a *Preussen ohne Legende* című történelmi esszéjét, amely hazánkban *Poroszország egy porosz szemével* címmel került az olvasók elé. A LISKA ENDRE fordításában és utószavával közölt magyar nyelvű változat (2010) mellékletei között nyolc történelmi térkép ábrázolja Brandenburg-Poroszország területi változásait 1415-től 1918-ig. Az itt megjelenített, mintegy fél évezredet felölelő térbeli folyamat a késő középkori és újkori német térfejlődés egyik lényeges földrajzi fejezete, melyhez hasonló fontosságú kontinensünk történetében a Habsburg-birodalom térszerkezeti elemének és térbeli, földrajzi állapotainak formálódása volt. Mind a Hohenzollern-, mind a Habsburg-birodalom területi változásai és átrendeződései alapjaiban meghatározták Közép-Európa és ezen keresztül az egész kontinens történetét. Ily módon Brandenburg-Poroszország kialakulásának és Német Birodalommá rendeződésének politikai földrajzi folyamata túlmutat a geográfia keretein, és a nagyméretű hatalmi terek objektív módon ható külső és belső mechanizmusain át olyan politikatörténeti tényezővé válik, amely nem hagyható figyelmen kívül a földrész históriájában.

A fenti térbeli földrajzi folyamat áttekintése egyáltalán nem haszontalan, mert HAFFNER nagy ívű esszéje nem foglalkozik geográfiai jelenségekkel. A német gondolkodó oly módon tárgyalja Brandenburg-Poroszország történetét, hogy miközben több helyen is él elejtett, véleményünk szerint nem tudatos

politikai földrajzi utalásokkal, érdeklődése nem terjed ki a brandenburgi-porosz államtér változásának földrajzára. HAFFNER megelégszik a főleg háborúk és békekötések során történő területi gyarapodások történetírói értékelésével. Szemléletmódja a publicista történészé. Így dolgozatunkban, melyet nem tekintünk többnek történeti földrajzi és hadtörténeti földrajzi jegyzetnél, Brandenburg-Poroszország térfejlődésének néhány sajátos, a HAFFNERi mű értelmezését segítő vonására szeretnénk felhívni a figyelmet. A markáns földrajzi jelenségek számbavételével célunk annak a geográfiai kényszernek bemutatása, hogy ez a közép-európai, tévesen katonaállamnak tekintett térszerkezeti elem a területi növekedés és a hadügy szoros kapcsolata miatt öngerjesztő hadtörténeti földrajzi folyamat kiváltója lett. Vagyis a térbeli növekedés egyre nagyobb és egyre jobban szervezett hadügyet követelt, ami viszont tovább gerjesztette a területi gyarapodás szándékát. Ez a hadtörténeti földrajzi kényszer néhány egyszerűnek tűnő geográfiai képletre vezethető vissza.

EGY TÉMA NEHÉZSÉGEI

HAFFNER porosz témájú történeti esszéje a múlt század hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján jelent meg, amikor a második világháború következtében megcsontosodott és még a korábbi időszakokból eredő történelmi toposzok már tarthatatlanná váltak. A porosz történelem iránt megnőtt érdeklődés egy időben több a népszerűsítő tudományos műfaj kereteit túllépő alkotást eredményezett. Ennek volt köszönhető, hogy HAFFNER műve mellett ugyanabban az évben publikálta BERNT ENGELMANN is (1979) ugyanolyan témájú könyvét, amelynek magyar kiadása (1986) is van. Mind HAFFNER, mind ENGELMANN fontos célkitűzése volt a porosz történelemhez az európai kultúrkörben szinte örökre hozzátapadt negatív képzetek, mindenekelőtt az öncélú militarizmus bélyegének eltávolítása, de legalábbis a gondolkodásbeli görcsök oldása. A stigmáknak külön kultúrtörténetük lehet, eredetük a porosz és brandenburgi-porosz állam állandó, történelmi kényszerből eredő háborúira vezethető vissza. Az európai társadalmak a mindennapok politikai életének felszíni jelenségeként évszázadokon át azt láthatták, hogy Brandenburg-Poroszország egyik háborúját vívja a másik után, és közben – még ha olykor kisebb megtorpanásokkal és visszaesésekkel is – általános tendenciájában területileg folyamatosan növekedik. A másik feltűnő jelenség a világ élvonalát jelentő porosz hadügy és újításainak félelmet keltő jegyei – leginkább a kínosan pontos alakosság – voltak, melyek HAFFNER megállapítása szerint a porosz államszervezetet hatékonyságával a földrészt első helyére állították. Ez a riasztó történelmi, politikai látszat egészen áthatotta az európai gondolkodást és még napjainkban is a szellemi élet egyik közhelyének bizonyul. Olykor a legjelesebb alkotók és publicisták sem szabadulhatnak a hatása alól. SZERB ANTAL egyik közel száz évvel ezelőtt keletkezett (1934) írásában a párizsi könyvtárban látott és megcsodált, ismeretlen diáklány

jellemzésére írta: „...*Most, amint az udvaron keresztüllábalt, nem volt nehéz megállapítani nemzeti hovatartozását: trencskóban volt és kék diáksapkában, és hatalmas járásán észlelni lehetett a porosz hadsereg szellemét...*” (SZERB A. 1963. p. 258.)

A német publicista fenti idézetben tükröződő, a történelmi közhelyek, a HAFFNERI értelmezés szerinti „legendák” felszámolását, az eltúlzott pozitív és negatív előítéletek mérséklését tartotta legfőbb feladatának. HAFFNER elfogadva, sőt passzív beletörődéssel szemlélve a második világháború utáni térrendezés állapotát, tudomásul vette Poroszország jogi felszámolását 1947-ben. Ebből a megközelítésből kiindulva a porosz történelmet lezártak, ugyanakkor legendákkal terhelt folyamatnak is tekintette. Az utóbbiakról írta: „...*Immár lezártak tekinthető történetét megszabadíthatjuk azoktól a legendáktól, amelyek akkor keletkeztek, amikor a porosz állam ereje teljében volt. Attól a minden alapot nélkülöző legendától, hogy a német egység létrehozása kezdettől fogva Poroszország küldetése volt, és a porosz királyok, sőt a brandenburgi választófejedelmek is tudatosan ezt a célt szolgálták, de attól a fekete legendától is, amely szerint Poroszország mindig is a rabló militarizmus megtestesülése volt, és Nagy Frigyes Bismarckkal együtt Hitler előfutárának tekintendő. Mind a két legenda a propaganda terméke. Az egyik a 19. századi nacionalizmus produktuma, amely Poroszországot a saját céljaira kívánta felhasználni, a másik a 18. századra nyúlik vissza és Poroszország szomszédaitól származik, akik féltették tőle a nyugalmaikat, sőt úgy érezték, az új nagyhatalom létükben fenyegeti őket...*” (HAFFNER, S. 2010. pp. 9-10.)

HAFFNER alaposan ismerte a porosz, a brandenburgi és tulajdonképpen az egész német történelmet. Kellő mennyiségű ismeretet közölt ahhoz, hogy a történelmi legendák és sztereotípiák egy részének felszámolásában fontos szerepet játszasson. A vállalt feladatot többnyire sikeresen teljesítette, jóllehet voltak tévedései is. HAFFNER szinte a szó szoros értelmében végig- és túlélte a múlt századot. Gondolkodásmódja teljes egészében huszadik századi volt. Pályafutásáról és életművéről minden fontos adatot, tézist közölt a műhöz mellékelte utószavában a fordító, LISKA ENDRE (2010). Figyelmen kívül hagyta azonban, hogy HAFFNER túl sokáig élt ahhoz Németországon kívül – a második világháború kitörése előtt Angliába emigrált –, hogy teljesen németként és poroszként tekinthessen hazájának történelmére és földrajzi fejlődési folyamatára. Poroszországról írott történelmi esszéje alapján Haffner németnek és porosznak túl kozmopolita és túl angol, míg világpolgárnak túl német és túl brandenburgi-porosz maradt. Ebből a sajátos helyzetből eredhetett életművének legnagyobb tévedése; még 1989 elején sem feltételezte a német egyesítést. Mindazonáltal a legendák nélküli jelen műve, vagy pontosabban szólva, a legendák nélküli porosz-német történelemszemléletért írott, itt tárgyalt alkotása HAFFNER legjelentősebb könyvének tekinthető, amennyiben tartalmát tekintve:

„...Az 1979-ben írt Poroszország-könyv... mintegy keretbe foglalja Haffner mondanivalóját a porosz-német történelemről, és a korábbi évszázadok áttekintése után a bismarcki birodalomalapítás bonyolult összefüggéseit, valamint következményeit kívánja feltárni...” (LISKA E. 2010. p. 343.)

A német publicista és történész brandenburgi-porosz esszéje azonban túlmutat a történelmi közhelyek lebontásának szándékán. HAFFNER ehhez a célkitűzéshez képest túl érzelemmentesen, túl távolságtartóan beszél egy olyan államról, mely valódi fénykorát a 18. században élte, és amely egy fontos tömeglélektani tényező, a nemzeti érzés megtestesítőjeként, valamint hasznélvezőjeként valósította meg egy évszázaddal később a német egységet. HAFFNER egyedi, a távolságtartás ellenére is megbocsátóan hazafias hangvétele nagyon szembeűnő, ha sorait és mondanóját összevetjük ENGELMANN (1986) már említett kötetével. Az utóbbi ugyanúgy foglalkozik az abszolutista porosz államraiból eredő vallási és etnikai türelemmel, de azt teljesen másként értelmezi, mint HAFFNER. Az előbbi a porosz állam egyik lényegét a vallási és etnikai menekültek befogadásában látja, míg az utóbbi azt mondja: „...Poroszország minden egyéb mellett jogállam volt, egyike az elsőnek Európában...” (HAFFNER, S. 2010. p. 296.). Ilyenként 18. századi mintaállamnak csak egyik jellemzője lehetett a vallási és etnikai türelem. Mindkét szerző történelmi ismeretei és mondanója azon a felismerésen alapul, amit ENGELMANN artikulál, HAFFNER csak éreztet, hogy a porosz állam és határai közé fogott társadalom (társadalmak) legfőbb jellemzője az „egymásmellettiség” volt. A felvilágosodás korában a fénykorát élő Brandenburg-Poroszország példamutató módon hagyta érvényesülni polgárait és egészen a nemzeti gondolat térhódításáig, sőt még azon túl is, jól felfogott államraiból, tudatosan figyelmen kívül hagyta lakóinak vallási, etnikai hovatartozását. HAFFNER erről a porosz államról mondja a 18. századi állapotot illetően: „...A porosz ész-állam ugyanis – amelyben később Hegel, talán eltúlozva, de nem minden alap nélkül az állameszme, a tiszta államiság eszméjének olyan tökéletes megvalósulását látta, amelyet a történelem még nem produkált – nemcsak kemény volt, mint az acél, és nemcsak a gépiesség és mechanikusság jellemezte. Ez is, de sajátja volt emellett a hűvös liberalizmus, az igazságosság és a tolerancia is, aminek értékét nem csökkentette alattvalói szempontjából, hogy... mindez egyfajta közömbösségen alapult. ...Az államnak nem voltak előítéletei, józan volt, praktikus és igazságos. Amíg az állam megkapta a magáét, ő is megadta» mindenkinek a magáét «...” (HAFFNER, S. 2010. p. 135.).

HAFFNER és ENGELMANN felfogása ellentétes egymással, és az előbbit a brandenburgi-porosz „ész-állam” pozitív hangsúlyozásáért vagy pusztán vélt túldimenzionálásáért egyenesen „Poroszország-hagiográfia” alkotásával vádolták (LISKA E. 2010. p. 351.), ami a kritika túlzása lehetett. A HAFFNER-esszéivel szembeni fenntartások abból a már említett, az európai kultúrkör

történelmi gondolkodásának mélyen gyökerező torzulásból ered, amit ENGELMANN is tisztán látott. A hibás vélekedés szerint a porosz szellem „... *minduntalan rövid szárú csizmában és jórészt díszlépésben igyekezett eltiporni az európai civilizációt...*” (ENGELMANN, B. 1986. p. 440.) Ezzel a széles körben elterjedt vélekedéssel szemben, amely a második világháborút lezáró békerendszer kialakításánál diadalmaskodott, és még a kor vezető politikusaitól, így CHURCHILLTól sem volt idegen (LISKA E. 2010), egyebek mellett a történelmi értékelés józan szemmértékével és a legendás német militarizmus okának feltárásával, valamint történelmi szerepének elfogulatlan értékelésével lehet érvelni. Ez a konkrét okfejtés hiányzik ENGELMANN kötetéből, miközben HAFFNER esszéjének alap gondolatává válik. A brandenburgi-porosz militarizmus a *Poroszország egy porosz szemével* című kötetben olyan állam- és társadalomformáló tényezővé lép elő, amely szinte egyedi volt a 18-19. századi világban. Jóllehet ebben a korban egyéb országok esetében is előfordult, hogy a fegyveres erők társadalmi intézménye mentett meg államokat, államtereket a széteséstől és őrzött meg uralkodóházakat a trónon. Elég, ha ennél a történelmi képletnél a Habsburg-monarchiára utalunk, amelyet 1848-1849 viharos forradalmi és háborús viszonyai között leginkább a hadsereg dinasztiahűsége tartott egyben. A dunai birodalom fennmaradásához és megtartásához, mely a belső társadalmi mozgások és háborúk, valamint a külső katonai támadások és az európai térrendszer átalakulásának viharai között hánykódott, a dinasztiahoz hű arisztokrácia és a hivatalnokság csekély társadalmi erőt jelentett. Szükség volt hozzá a katonai tényezőre is, melynek birtokában Bécs a válságos idők egyes szakaszaiban erősebbnek látszott a politika színpadán, mint amilyen valójában volt (GONDA I. – NIEDERHAUSER E. 1978). Tegyük hozzá, hogy a Habsburg-birodalom a 19. században Európa egyik vezető nagyhatalmaként 1848-1849-ben militarista állammá bizonyult, s a katonai társadalmi struktúra, valamint a katonai védelmi gondolkodás folyamatosan, évszázadokon át determinálta főleg a külpolitikáját (MITCHELL, A. W. 2020.).

Brandenburg-Poroszország markánsan katona állam volt, de a Habsburg-monarchiától eltérő értelemben lett militarista. Azokat a militarista vonásokat, amelyeket a későbbiekben Poroszországnak tulajdonítottak, HAFFNER inkább a Habsburg-birodalomhoz kötötte, még azokat is, amelyek – így a hivatali pontosság, a merev szakmaiság, a hadügyi dominancia és legfőképpen a nagy ívű birodalomépítés – a köztudatban Brandenburg-Poroszországra jellemzőek, és melyek a Harmadik Birodalom éveiben végleg negatív értelmet nyertek. „...*És ha van egyáltalán valami előzménye a német múltban Hitler gigantomániájának, azt ne Poroszország történetében keressük, hanem az 1848-tól 1852-ig hivatalában lévő osztrák miniszterelnöknek, Schwarzenberg hercegnek egy közép-európai szuperbirodalomról szóló víziójában. Hitler végtére is osztrák volt, és nem nélkülöz minden alapot az a bonmot, amely a harmincas években*

járta Berlinben: ez az ember Ausztria bosszúja Königrätzért...” (HAFFNER, s. 2010. p. 296.). HAFFNER értelmezésében a hadügynek Brandenburg-Poroszország történetében egészen egyedi szerepe volt, és ezt a katonai intézményt egyetlen földrajzi képlet, az eredetileg szórtan elhelyezkedő birtoktestek hívták életre: „...*A klasszikus Poroszország legfeltűnőbb vonása a kortársak és az utókor szemében ... a militarizmus. Poroszország katonáállam volt, sokkal inkább, mint Európa többi országa, az kellett hogy legyen, ha egymástól távol eső országrészeit összefüggő területté akarta egyesíteni – márpedig akarnia kellett, hiszen ezt diktálta a józan ész az adott helyzetben...*” (HAFFNER, S. 2010. pp. 67-68.). E megállapítást HAFFNER a 18. századi Brandenburg-Poroszországra érti, jóllehet műve alapján az egész újkori porosz történelemre vonatkozatható. Ebben az államtörténetben a katonai struktúráknak és a háborúknak sajátos szerepük lett – erre több helyen is kitér a német történész-publicista –, és így a fegyveres erők mindenkori szerepvállalásából levezetett következtetése lehet: „...*Poroszországban valamilyen módon minden a hadsereg vezethető vissza...*” (HAFFNER, S. 2010. p. 77.).

A Brandenburg-Poroszországra jellemző hadügyi struktúra és a már említett öngerjesztő hadtörténeti földrajzi kényszer az első olyan tényezőcsoport, amely HAFFNER művével kapcsolatban felkeltheti a geográfia érdeklődését. Ez az első formájában két fő földrajzi térből – Brandenburg és Poroszország – álló politikai geográfiai képlet előtörténetével együtt mintegy hétszáz év során formálódott végső alakjára, és a német egyesítésig eltelt időszakban folyamatosan változott területi kiterjedésében. Mint politikai földrajzi képlet területi módosulásai – mérete, a megszerzett és elveszített országok, tartományok váltakozása, geográfiai alakja, a kontinensen elfoglalt relatív földrajzi helyzete, hogy csak néhány tényezőket említsünk – szoros kapcsolatban álltak a földrész hatalmi viszonyrendszerével, az abban betöltött szerepével. E jelenség már önmagában is hadtörténeti földrajzi képletet feltételez, amennyiben elfogadjuk HAFFNER alaptételét a hadügynek a porosz fejlődéstörténetben játszott szerepéről. Mindemellert ez az erősen hadtudományi (katonaföldrajzi) és egyben politikai geográfiai vonatkozású faktor jelenti a HAFFNER-féle tematika első, nehezen feloldható nehézségét, a geográfiai hatások és kapcsolódások figyelembevételét. HAFFNER a történelmi esszé műfajához és mondandójához feltétlenül szükséges politikai földrajzi tényezőt – a területi növekedés kényszerét és a hadügy dominanciájára gyakorolt hatását – több helyen is említi művében, ám e téren a történelmi közhelyek határain nem lép túl. Megelégszik az olyan megállapításokkal, például a harmincéves háborút lezáró állapot bemutatásakor, amikor felsorolja a Hohenzollern-tartományokat és birtokokat (Brandenburg, Poroszország, Pomeránia, Magdeburg, Kleve, a rajnai Mark, Minden, Halberstadt), majd így fogalmaz: „...*az uralkodónak módot és lehetőséget kellett találnia, hogy ezeket az egymástól földrajzilag elválasztott felségterületeket*

egyesítse, a közbeeső területeket valahogy megszerezze vagy meghódítsa, a maguk útját járó, önálló politikai egységekből központosított államot kovácsoljon. Csakhogy az egyik feltételezte a másikat: egységes állam nélkül hiányzott az expanzív egységesítő politikához szükséges külső hatalom, sikeres egységesítő politika nélkül pedig hiányzott a belső hatalom a széthúzó, egymással ellentétes érdekek kordában tartására. Héraklésznek kellett ilyen, tulajdonképpen teljesíthetetlen kettős feladatokat megoldania...” (HAFFNER, S. 2010. p. 42.).

Amiről a fenti sorokban HAFFNER beszél, nem más, mint az egységes modern államtér kialakításának problémaköre, amely a vesztfáliai béke korában, amikor a külpolitikai gondolkodás is alapjaiban átalakul – a dinasztikus érdekeket az államraison váltja fel –, szinte minden országban felmerült kérdés. Hol előbb, hol később valósult meg, de a modern Európában mindenhol érvényesült (CHAUNU, P. 1971; KISSINGER, H. 1998; NAGY M. M. 2018). Ebben a korban nemcsak Frigyes Vilmos (a nagy Választófejedelem), III. Frigyes, az első porosz király, I. Frigyes Vilmos (a „katonakirály”), vagy éppen II. Nagy Frigyes kényszerült héraklészi feladatra. A kor uralkodói között több Héraklészt ismerünk. A jól szervezett birodalmi terek kialakítása – még ha nem is lehetett mindenhol pontosan értett geográfiai és térszervezési folyamat – nem zajlott súrlódások nélkül. Ez az időszak a Habsburg-birodalom esetében is konfliktusos volt, ami egyes vonatkozásokban rokon földrajzi képlet a Hohenzollern-birtokok sorsával. A hasonlóság legfőképpen abban mutatható ki, hogy mindkét esetben a meglehetősen tagolt és igazgatási, térszerkezeti rendszerükben eltérő és szórta elhelyezkedő birtokokat kellett egységes, jól, nagy hatásfokkal működtethető birodalmi terekké formálni. Mindazonáltal a Hohenzollern- és a Habsburg-birtokok között nagy eltérés volt a földrajzi méretekben és a szórtság, a területi elválasztottság fokában is. Ezt a folyamatot – és ez lesz a legfőbb hasonlóság – a területi növekedésen túl a *geográfiai tömörödés* kifejezésével lehet leírni. Fontos azonban megemlíteni, hogy a nagy birodalmi testektől távol eső birtokok mindkét dinasztia esetében még sokáig fennálltak.

Visszatérve az előbb említett tényezőkhöz, a geográfiai hatások és kapcsolatok figyelembevételéhez, HAFFNER porosz tárgyú munkájában is a földrajzi és geopolitikai háttér mellőzését tapasztaljuk. Egy olyan állam esetében, mint Brandenburg-Poroszország, amely egész történelmének sarkalatos pontja a területi változás és a folyamatos átrendeződés, nehezen értelmezhető bármely történelmi esemény a földrajzi megközelítés nélkül. Különösen szembetűnő ez a hiányosság, ha figyelembe vesszük, hogy a tudomány történetében úttörő szerepet játszó német politikai földrajz már megszületése pillanatában élénk érdeklődéssel fordult a történelmi folyamatok felé. Ezek geográfiai rendszerezéséből próbáltak RATZEL és követői, epigonjai olyan törvényszerűségeket levonni, amelyek segítségével a természettudományokhoz hasonló pontossággal lehetne és szakmai meggyőződésük szerint szükséges is

lenne előre jelezni társadalmi folyamatokat, sorsdöntő geográfiai vonatkozású jelenségeket (RATZEL, F. 1887, 1903; SCHMIDT, M. G. – HAACK, H. 1929; Nagy M. M. 2016). HAFFNER generációja egy olyan szellemi környezetben nőtt fel és élte ifjúkorát, majd életpályájának legtermékenyebb éveit, amikor a történelem mellett a modern geográfia fénykorát élte úgy az európai kultúrkör nyugati, mint kelet vagy éppen középső részein. Egyebek mellett a történeti és a geográfiai kérdések összekapcsolása és ezzel új megközelítések meghonosítása mindkét tudományban serkentően hatott. A történelmi szakmában elsősorban FERNAND BRAUDEL (1902-1985) életművének a magyar olvasók előtt is ismert két művét (1996, 2003), a mediterrán térségről és a francia területekről írott szintéziseit szükséges kiemelnünk, amelyekkel – mind szemléletmódjában, mind módszertanában – új dimenziókat nyitott a történetírás előtt. Az utóbbi első kötete – *A tér és a történelem* cím alatt – a francia fejlődéstörténet olyan földrajzi vonatkozású és tartalmú mélyrétegeit mutatja be, amelyek ismeretében teljesen új értelmet nyer a francia társadalom teljes históriája. BRAUDELnek volt szeme az emberi tényezőhöz kapcsolható térbeli jelenségekre, a tér és idő egymáshoz való viszonyulására, és ezeken át az ember és a tér, avagy a nagyon markáns geográfiai faktorok szimbiózisára. BRAUDEL történelemszemlélete a társadalmi élet egészére irányult (ROJAS, C. A. A. 2013), míg HAFFNER megmaradt a politika síkján.

A történelem, főleg a politikatörténet geográfiai értelmezése a 20. század első felének geográfiájában mondhatnánk divatos téma volt. Egyebek mellett ebből az érdeklődésből virágzott fel a klasszikus német geopolitika – amely kezdeti formájában a RATZEL-féle politikai földrajz szerves folytatása volt –, mely mindig a geográfia törvényszerűségei alapján igyekezett történelmi folyamatokat értelmezni. (POUNDS, N. 1950; NAGY M. M. 2019; NAGY M. M. – DÖVÉNYI Z. 2020). Ezeket HAFFNER is ismerhette. A brandenburgi-porosz történelmi esszéjének már említett, tartalmukban olykor redundáns módon ismétlődő földrajzi megállapításai arra utalnak, hogy kor- és pályatársaihoz hasonlóan a politikai földrajz és a geopolitika alapvető, szinte tudományos közhelyei az ő ismeretei közé is beépültek. E feltételezésünket erősíti, hogy a világ szakmai élvonalába tartozó német történelmi földrajzi szakirodalom alapművei, leginkább a történelmi földrajzi atlaszok – úgy a tudományos, mint a népszerűsítő művek – rendre foglalkoznak a Német Lovagrend, Brandenburg, valamint Brandenburg-Poroszország területi változásaival (HASSINGER, H. 1931; ENGEL J. 1967-1970; MORTENSEN, H. – MORTENSEN, G. – WENSKUS, R. 1968-1973; RUDOLF, H. U. – OSWALT, V. 2006). A fentiekben elmondottak igazolhatják, hogy bizonyos fokú kontraszt figyelhető meg HAFFNER művének geográfiai tartalma, pontosabban fogalmazva a geográfiai szemléletmódjának hiánya és keletkezése korának történelmi földrajzi ismeretrendszeré között. Az ellentmondást a HAFFNERi mű műfajválasztásában véljük megelni. A történelmi

esszé laza szakmai keretei a szerző számára oly nagyfokú alkotói szabadságot tesznek lehetővé, melynek szellemében – miként már említettük – elhagyható az egyéb tudományos műfajoknál megszokott, tételes adatközlés. HAFFNER a történelmi tények lexikális adatainak számbavételét is mellőzi, ezekből is csak annyit mond el, amennyi a folyamatok megértéséhez kronológiailag feltétlenül szükséges. Érdeklődésének középpontjában a porosz állam szerinte tragikus sorsa áll, amiként fogalmazza: „...*Érdekes történet Poroszország története, még ma is az, sőt ma igazán az, amikor már tudjuk, hogyan végződött. Lassan bontakozik ki, hosszú vajúdás után, és a halálos végjáték is lassan teljesedik be. A kettő között nagy dráma zajlik le, ha úgy tetszik, tragédia, amelynek ezt a címet lehetne adni: A tiszta államérek tragédiája...*” (HAFFNER, S. 2010. pp. 10-11.).

A geográfiával szemben tanúsított csekély érdeklődés mellett HAFFNER művének másik hiányossága, hogy a brandenburgi-porosz állam térfejlődésének hatásmechanizmusát figyelmen kívül hagyja. Ez témánk szempontjából abban a kérdésben válik fontossá, hogy a tárgyalt történelmi esszé milyen mértékben lehet tárgya a hazai történelmi földrajznak. Szakmai véleményünk szerint a geográfiai tájak a nemzeti és a lokális vonatkozások nélkül is beleillenek a magyar történelmi földrajz témakörébe. Ám létezik olyan szakmai nézőpont is, amely szerint a magyar történelmi földrajz főként a Kárpát-medencére fókuszál. A MTA Történelmi Földrajzi Albizottságának – mint a hazai történelmi földrajz legmagasabb fokú tudományos szervezetének – tevékenysége erre irányul, és ezt a kutatási súlypontot igazolja a tudományterület története, valamint szakirodalma és teljes historiográfija is (FRISNYÁK S. – KÓKAI S. 2015; NAGY M. M. 2015; KÓKAI S. 2016). E helyen nem feladatunk a magyar történelmi földrajz mint tudományterület általános elméleti kérdéseinek és lehetséges kutatási irányainak fejtegetése, így pusztán arra szeretnénk rámutatni, hogy a Kárpát-medencére fókuszáló tudományterületünk érdeklődési körébe is beletartozik a brandenburgi-porosz állam térfejlődése, amely hatást gyakorolt szűkebb és tágabb környezetére. A történelmi esszé műfajából és a szerző mondanójának logikájából ered, hogy HAFFNERT nem hibáztathatjuk a magyar vonatkozások mellőzéséért. Annál inkább hiányolhatjuk viszont az európai országok fejlődésére és térfejlődésére gyakorolt hatás említését. Egy olyan államtér, mely az állandó növekedés kényszerében formálódott, már pusztán a területek feletti uralom és a politikai tulajdonjog kérdésével hatott szomszédjaira, amikor pedig mérete elérte a kritikus nagyságot, az egész kontinensre. Brandenburg-Poroszország története a HAFFNERi értelemben vett „...*előtörténet...*”, lezárultával (1701-től, a királyi cím – König in Preußen – felvételétől) a közép-, majd nagyhatalommá válás története, és mint ilyen egyre mélyebb hatást gyakorolt a földrészre. Ezen belül Magyarországon is érvényesültek Brandenburg-Poroszország eseményei. A közismert politikai és politikai földrajzi folyamatokon túl érdemes emlékeztetnünk arra, hogy a magyar hadtörténelem fő vonalaiban ugyan Kárpát-

medencei jellegű, de ettől jelentős eseményeink, a magyar katona főleg Habsburg-birodalmi szerepvállalásának szinterei eshettek a medencecsoporton túlra is (MARKÓ Á. 1943). Főleg a 18. századi birodalmi hadügy keretébe tagolódott magyar katonai események egy része brandenburgi-porosz vonatkozású. A 18. század két jelentős, egyben a magyar hadügyet determináló fegyveres konfliktusában, az *osztrák örökösödési háborúban* és a *hétéves háborúban* (1740-1748, 1756-1763) a Habsburg-ház legfőbb ellenfele a Porosz Királyság volt, s a fegyveres küzdelem egyik tétje Szilézia birtoklása lett. Ebben a hosszúra nyúló háborús periódusban vált európai nagyhatalommá a Hohenzollernek birodalma. A küzdelmekben a magyar hadtörténelem eseményei kiléptek a Kárpát-medencéből, s az azokon túli hadszínterekre kerültek (MARKÓ Á. 1935; ZACHAR J. 1990, 2004). Ha elfogadjuk, hogy a magyar hadtörténelmi geográfia mint a történelmi földrajz egyik ágazati területe a mindenkori magyar hadügy földrajzi vonatkozású jelenségeivel és folyamataival foglalkozik, akkor a 18. századi politikai és hadtörténelmi események tekintetében túl kell lépnie a Kárpátok horizontján. A 18-19. századi magyar hadtörténelem geográfiája megköveteli, hogy Brandenburg-Poroszország térbeli folyamatai a magyar hadtörténelmi vonatkozások miatt a hazai történelmi földrajz témakörébe is tartozhatnak.

A fentiekhez hasonlóan az egyes német államterek fejlődése is igényt tart a magyar történelmi földrajz figyelmére. A közelmúltban megjelent Magyarországon néhány olyan fontos, a térbeli berendezkedéssel foglalkozó alkotás, amely közvetetten vagy bizonyos történelmi periódusokban szoros kapcsolódást mutathat hazánkkal. E munkák közül mintegy tetszőlegesen válogatva említjük PÓSÁN LÁSZLÓ két kötetét (1996, 2016), valamint GYÓNI GÁBOR (2015) tanulmányát. Mindkettő tartalma kapcsolatba hozható és hozandó HAFFNER történelmi esszéjével. Másik érvünk HAFFNER műve és a brandenburgi-porosz államtér témájának tárgyalása mellett a magyar történelmi földrajzban, hogy végső soron a markáns katonai- és politikai földrajzi vonatkozások, valamint hadtörténelmünk sajátos térbelisége és chorológiája miatt is érdemes figyelmet fordítanunk rájuk (NAGY M. M. 2013, 2016).

FELESLEGES ÁLLAMTÉR EURÓPA TÉRKÉPÉN?

Amikor 1618-ban János Zsigmond brandenburgi választófejedelem megszerezte a Porosz Hercegséget is, létrejött a későbbi európai nagyhatalom földrajzi csírája, mely e hatalmas területi növekedés ellenére is, pusztán egy elem volt a Német-római Birodalom mozaikokra töredezett hatalmi terében. A harmincéves háború kezdete egybeesett Brandenburg-Poroszország felemelkedésével, jóllehet ekkor még kevesen gondolhattak a pusztán perszónalunióban álló két birtok reálpolitikai egyesítésének lehetőségére. Erre a helyzetre utalva mondja HAFFNER, hogy a brandenburgi és a porosz birtok

Hohenzollernek alatti egyesülése a véletlennek volt köszönhető. Sőt még ennél is tovább megy: „...Már ahhoz is több véletlenre volt szükség, hogy egy brandenburgi választófejedelem egyidejűleg porosz herceg is lehessen. A véletlen önkényessége, létrejöttének nem igazán meggyőző volta úgy kíséri végig a porosz állam egész történetét, mint egy mesebeli gonosz tündér átka. Azt kell mondanunk, hogy Poroszországnak nem kellett megszületnie, nem volt rá szükség. A többi európai államtól eltérően mindig el lehetett képzelni földrészünk térképét nélküle is, és egész fennállása során elszánt élni akarással ellensúlyozta ezt a születési hibát...” (HAFFNER, S. 2010. pp. 38-39.).

HAFFNER egyik geográfiai tévedése, hogy a porosz (a brandenburgi-porosz) állam létrejöttét felesleges térelemként írta le Európa térképén. Ám birodalmi és nagy expanziós erőt mutató államterek felesleges térbeli képletként, a hatalmi rendszeren belüli tényezőként nem születhetnek meg, és főleg nem maradhatnak fenn hosszú ideig. Ez a feltételezés geográfiai képtelenség. Az ilyen államterek kialakulásához és felemelkedéséhez a modern geográfiaelmélet eszközeivel leírható több tényező szinergiája szükséges, mely objektív földrajzi faktorként hat. Nem tagadva a véletlen olykor sorsdöntő szerepét a történelemben, a HAFFNER által tárgyalt porosz állam megszületése sokkal inkább tulajdonítható a Német-római Birodalom és a Lengyel Királyság határain belüli, valamint a keleti felemelkedő hatalmi központ határvidékén kialakult geográfiai vákuumnak. Poroszország kialakulása – a hosszadalmas előtörténetet követően – láthatóan kevésbé volt nemzeti és dinasztikus, mint inkább geográfiai és állami érdek. Brandenburg-Poroszország előtörténete pusztán azzal, hogy beszélhetünk ilyenről, kizárja a HAFFNER által feltételezett véletlent, főleg annak geográfiai formáját. A német gondolkodó e megállapításában rejlő földrajzi nihilista megközelítés ellentétben áll a valódi földrajzi folyamatokkal. Mielőtt ezeket tárgyaljuk – cáfolandó a porosz állammal kapcsolatos véletlenszerűséget – érdemes kitekintetnünk néhány történészi és geográfusi megállapításra a felemelkedő Brandenburg-Poroszországgal kapcsolatban.

Brandenburg-Poroszország geográfiai ontogenezisét – a területi növekedés állandó kényszerének egyik forrásaként – a közép-európai tér folyamatos fragmentálódása és aprózódott képletének állandósulása mellett a német térségen belüli két hatalmi erőközpont léte határozta meg. A német térfejlődés magterülete PRINZ GYULA (1943) szerint a Rajna-vidék („*Rajnateknő*”), amely azonban nem esik egybe a két hatalmi centrummal – Brandenburggal és a Habsburg-birodalmi magterülettel, a Bécsi-medencével. Erről a helyzetről írta világföldrajzában a magyar geográfus: „...*A német anyaország a Rajnateknő az Elbéig [sic!] terjedő lapálllyal. A német nép végzetes drámája, hogy állami élete éppen itt az anyaországban gyógyíthatatlan kórban betegedett el, míg az anyaország mögött keleten két hatalmas német birodalom keletkezett új megszállás idegen gyarmatos földjén, a porosz és az osztrák. Mindkettő egymással versengve igyekezett az*

anyaországot meghódítani és ezzel birodalmát »németté« emelni, de az anyaország a kettős támadás miatt méginkább korhadt és csak tovább szétesett. Annál is inkább, mert szétesésében főrésze volt az állandó francia szorításnak...” (PRINZ GY. 1943. p. 191.). PRINZ GYULA több kortárs geográfushoz hasonlóan szívesen beszélt földrajzi, valamint nemzetsorsról és ehhez kapcsolva, figyelembe véve a nagy keleti birodalom nyomását is, egyetlen geográfiai képletnek fogta fel Poroszország és Lengyelország történetét: „...*A keleti nyomás alatt először a lengyel királyság [sic!] kovácsolódott össze, majd pedig, amikor a nyomás ereje alatt ez a királyság mégis összezúzódott, mögötte a porosz királyság [sic!]. A lengyel és a porosz királyságok történelmében ez sorsközösség volt, és az fennmaradt továbbra is. Ezért végzetes a lengyel államra, melyet a világpolitika sajátságos fordulata, sőt, még pedig kizárólagos az orosz birodalom felfordulása váratlanul ismét összetapasztott, ha szemei elől téveszti ezt a sorsközösséget. A poroszországi államélet sem feledheti el büntetlenül, hogy a lengyel állam az ő előfala a keleti nyomás ellen...*” (PRINZ GY. 1943. p. 256.). A PRINZ GYULA által megfogalmazott geográfiai jelenségek ellentmondanak annak a HAFFNERi tézisnek, hogy hamis legenda Brandenburg-Poroszország tudatosan vállalt, évszázadokon át módszeresen épített küldetése a német egység megvalósítása. Ez a tézis összhangban áll ugyan a véletlenszerűség feltételezésével a térfejlődésben, de teljes egészében nem fedheti a valóságot. A 20. századi értelemben Brandenburg-Poroszország uralkodói mintegy negyed évezreden keresztül nyilván nem folytattak az egész német térség egyesítésére irányuló politikát. Ennek feltételezése történetietlen lenne. Ám a birtokolt területek megtartásáért és a brandenburgi-porosz állam külpolitikai érdekérvényesítéséért, valamint elsősorban katonai biztonságának fenntartásáért generációról generációra tudatosan gyarapították az állam területét, és ez a külpolitikai szándék váltott át a 19. század során a német egységre irányuló külpolitikai törekvéssé. E folyamattól függetlenül azonban érvényesülhetett – mintegy objektív törvényszerűségként – a keleten szerveződő birodalmi térrel, Oroszországgal szembeni ellenhatás geográfiai tényezője, a Habsburg területszerző és birodalomépítő törekvésekkel szembeni területi centralizáció – nem csak tudatosan folytatott – lépéssora. Az ilyen hatások a szórt államtereket rendszerint a térbeli tömörödés és a közizgazgatási, valamint a katonai centralizáció felé tereli. Ennek nagyon jó példája éppen a Habsburg-birodalom keleti birtoktereinek egységes térelemmé formálódása volt a török terjeszkedés hatására. A fentiek értelmében beszélhetünk a brandenburgi-porosz államtérnek Európán belüli két geográfiai funkciójáról, egyfelől a keleti és a déli (az orosz és a Habsburg) nyomás felfogásáról, valamint ennek érdekében egy olyan kiterjedésű térszerkezeti elem létrehozásáról, amely potenciájában képes volt felvenni a küzdelmet mind a Romanovok, mind a Habsburgok országával. E folyamat részeként nyerhet földrajzilag értelmet a teljes német egyesítés

programja, mely HAFFNER szerint külpolitikai kényszerként nehezedett a francia forradalmi és a napóleoni háborúkból győztesként kikerülő porosz államra: „...a szárnyait bontogató német nemzeti mozgalom nemcsak veszélyt jelentett Poroszország számára, hanem esélyt is. A soknemzetiségű Ausztria számára kész gyúanyag volt a nacionalizmus, Poroszország számára azonban kísértés is lehetett, hiszen – bár továbbra is jelentős számú lengyel kisebbség élt a területén – már nem két nép állama volt, a polgárai túlnyomórészt németek voltak. Európa térképének átrajzolása a bécsi kongresszuson túlnyomó többségében német állammá, az egyetlen csaknem homogén népességű német nagyhatalommá tette....” (HAFFNER, S. 2010. p. 196.). A korábbi századokból örökölt, Poroszország területi szétválasztottságának felszámolására irányuló külpolitikai törekvés ekkor fokozatosan átalakult a német egyesítés geográfiai szándékává.

KONRAD KRETSCHMER (1904) már a modern történeti földrajz kezdeti időszakában felvázolta Brandenburg-Poroszország európai térfejlődésen belüli területi változásainak pontos topográfiai képét, ám az itt közölt lexikális adatoknak a politikai földrajz és a geopolitika szemléletmódjának megfelelő értelmezése csak néhány évtizeddel később történhetett meg. A múlt század első felében, a Nagy Háborút követően, valamint az ötvenes-hatvanas években a politikai földrajz egyik központi kérdése az államterek változása volt, s ezen belül két megközelítésben találkozunk Brandenburg-Poroszország földrajzi fejlődésével. Szabadon válogatva a kérdéskör amúgy igen bő szakirodalmából, példaként említjük az angol NORMAN J. POUNDS (1950) és kortársa, a német OTTO MAULL (1956) feldolgozását. Az előbbi az európai folyamatok, míg az utóbbi a világ és azon belül földrészünk fejlődéstörténetében tárgyalta Brandenburg-Poroszország mint geográfiai képlet formálódását. POUNDS (1912-2006) a 20. századi földrajztudomány, azon belül az antropogeográfia és a politikai földrajz nagyformátumú öregjeként hunyt el, aki műveivel szinte átmentette napjaink modern tudományosságába a klasszikus FRIEDRICH RATZEL-féle politikai geográfia értékeit. A brandenburgi-porosz államtér kérdésével kapcsolatban az Európa történeti politikai földrajzáról írott művében legfőképpen a területváltozás főbb szakaszait taglalta. A lexikális adatok ismertetésén túl kiemelte, hogy a brandenburgi-porosz államtér fejlődésében a döntő pont a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke volt, amennyiben végleg „...megsemmisítette mindazt, ami a német egységből még megmaradt...” (POUNDS, N. J. G. 1950. p. 197.). Véleményünk szerint ez a geográfiai állapot teremtette meg Brandenburg-Poroszország felemelkedésének és térfejlődésének kedvező feltételeit, mert egy olyan hatalmi vákuumot eredményezett, melynek kitöltése, a hatalmi úr földrajzi felszámolásának kényszere objektív térfolyamatként is felfogható.

OTTO MAULL (1887-1957) a geográfusok POUNDSnál és kortársainál egy generációval idősebb nemzedékéhez tartozott. Pályájának kezdeti szakasza egybeesett a RATZEL-féle politikai földrajz fénykorával, haláláig annak jegyében dolgozott. Jelentős elméleti vonatkozású életművének utolsó nagy alkotásában, a Föld egészére kiterjedő politikai földrajzában (1956) az alapos szintetizáló elméleti fejezeteket követően részletesen foglalkozott az egyes államterekkel, így Németországgal is. PRINZ GYULA fent idézett soraihoz hasonlóan kiemelte a keleti nyomás szerepét és a két német államter (mint dinasztikus földrajzi pólusok) fejlődésében, és mindezt hozzárendelte a Német-római Birodalom bomló és fragmentálódó képletéhez. Úgy véljük, hogy az évszázadok során fokozatosan elenyésző és a napóleoni háborúk időszakára valódi tartalom nélkülivé üresedett, történelmileg örökölt geográfiai keret lett Brandenburg-Porosországnak felemelkedésének egyik előidézője, a későbbi német egység megteremtésének egyik iniciátora. MAULL erre vonatkozóan ügyesen szerkesztett térkép-vázlaton mutatta be (MAULL, O. 1956, p. 321), hogy ebben az üres politikai földrajzi keretben a különböző területek birtoklásával miként nyomult be a Habsburg- és a Hohenzollern-dinasztia, ami ismét bizonyítéka a nem véletlenszerű, hanem a tudatosságot sem nélkülöző térfejlődésnek Brandenburg-Porosországnak történetében.

A kiüresedett Német-római Birodalom tényezőjét hangsúlyozza a történész CHAUNU (1971) is, aki a Habsburg-Hohenzollern-rivalizálásként fogta fel a 17. század végi politikai földrajzi állapotot: „...*A Délen és Keleten elfoglalt Ausztria Nyugat-Európáról sem akar lemondani. Itáliára támaszkodik, és Spanyolországról álmodozik. Mindazonáltal részlegesen lemond a birodalomról. Ennek következtében a feldúlt protestáns Németországban kialakul egy olyan hatalom, mely szintén »határszéli«.* Úgyesen magához vonzza az embereket, és erdőkön, mocsarakon, parlagon maradt mezőkön keresztül kezdi szövegetni a települések folyamatos, összefüggő szönyegét. Ez az új hatalom a hosszú területű, ködös Hohenzollern-fejedelemség, amely Brandenburgból sarjadt ki, és megvetette lábát Közép-Németország teljes hosszában...” (CHAUNU, P. 1971. p. 93.).

Brandenburg-Porosországnak mint európai hatalom a modern diplomáciatörténet állandó szereplője, melynek felemelkedése vagy felemelkedésének kezdete egybeesik a harmincéves háború korával (Richelieu nemzetközi rendszerével, a vesztfáliai békével), vagyis azzal a *történeti pillanattal*, amikortól kezdve a nemzetközi kapcsolatokban a *raison d' état*, továbbá az ehhez társuló *nemzeti érdek*, a vezérlő szempont (KISSINGER, H. 2008. p. 49.; NAGY M. M. 2018). Ezt egészítette ki a következő században a hatalmi egyensúly eszméjének és diplomáciai térhódításának kora. Brandenburg-Porosországnak történetében ez a két államter egyesítésének, a királyság megalapításának, a nagy katonakirályoknak és nem utolsósorban a nagy területi

gyarapodásoknak a kora. A diplomáciatörténet szerint főleg a hatalmi egyensúly gondolatának végleges térhódításáig a biztonság szavatolását minden kormányzat a területi növekedésben látta. (KISSINGER, H. 2008. p. 59.). Ez ismét kedvezett Brandenburg-Poroszország felemelkedésének, mint ahogyan serkentette a már említett közép-európai hatalmi vákuumtértség kialakulása is. KISSINGER szavaival élve: „...*A harmincéves háború okozta vákuum Európában arra készítette a környező országokat, hogy éljenek a kínálkozó lehetőséggel. Franciaország nyugat felől gyakorolt folyamatos nyomást, Oroszország kelet felől nyomult előre, Poroszország a kontinens közepén terjeszkedett. A kontinens egyetlen kulcsfontosságú országa sem érzett elkötelezettséget a filozófusok által annyira magasztalt hatalmi erőegyensúly iránt. Oroszországnak az volt a véleménye, hogy túl messze van, Poroszország, a nagyhatalmak közül a legkisebb, még gyengének bizonyult ahhoz, hogy befolyást gyakorolhasson az általános erőegyensúlyra...*” (KISSINGER, H. 2008. p. 59.).

A HENRY KISSINGER által hangsúlyozott *raison d'etat* Brandenburg-Poroszország esetében a már említett politikai földrajzi kényszerhelyzetből eredően kellő hatásokkal működött, ám a feltételezett „nemzeti érdek”, avagy a társadalom egészének az akarata már kevésbé. A magyar történész, HAJNAL ISTVÁN több rokon vonást vélt felfedezni az angol és a német (porosz) 17-18. századi fejlődési modellben, de látta az egész későbbi német fejlődést determináló eltérő tényezőt is: „...*Sok a rokonvonás a fejlődésben az angollal is, de ami ott a társadalom műve, az itt az államakaraté. ... A közcélokra, parancsszóval fegyelmezett szabadság volt ez, a felvilágosodott abszolutizmus előkészítője. Oly feszítőerő, amely idővel új irányt, jelentőséget adott a német fejlődésnek, s nagymértékben az egész európai fejlődésnek is...*” (HAJNAL I. 1936. p. 483.). Mindez egybecseng azzal, amit HAFFNER – ARNO LUBOST idézve – mond a 17-18. századi brandenburgi-porosz állam és társadalom hajtóerejéről: „...*Poroszországot az jellemezte, hogy – ellentétben már homogén népességű tartományokkal – az állam szerepét hangsúlyozó maximákra kellett építenie, csak ezek támogatásával volt képes létezni, valamint az, hogy a soha nem tagadott sokféleség ellensúlyozására különlegesen drasztikus tekintélyelvűséget fejlesztett ki. Nem volt porosz nép, az ország »magvát« képező porosz etnikum, egységes nyelvhasználat, az ország jellegét meghatározó folklór...*” (HAFFNER, S. 2010. p. 66.). A porosz állam és társadalmának sokfélesége autoriter kormányzást igényelt, amely a történelmi előzményekből fakadóan „...*nem történelmi és dinasztikus jogokra hivatkozott, hanem reciprok módon az állam működőképességére és az uralkodóház, a neki alárendelt intézmények és a nép különböző rétegei által felmutatott teljesítményre...*” (HAFFNER, S. 2010. p. 66-67.). A brandenburgi-porosz társadalom teljesítménykényszere érvényesült a folyamatos területi változások során is, mert a határain belül élő népesség és a porosz állam újból és újból az államtér átszervezésére kényszerült. Ennek a

hadtörténeti földrajz logikája szerint így kellett történnie. Ha elfogadjuk HAFFNER tézisét arról, hogy az 1701-ben kikiáltott porosz királyságot a térben szétszórt birtokai miatt csak úgy lehetett fenntartani, hogy folyamatosan növelni kényszerült területét, akkor ezzel el kell ismernünk azt is, hogy a területek potenciáljának kihasználása létkérdés volt. Brandenburg-Poroszország évszázadokon át a lakosság lélekszámához mérten a legnagyobb hadsereget tartotta fenn Európában és ennek a fenti földrajzi kényszer volt az oka. Az állandó területi gyarapodás és a teljesítménykényszer szinergiája eredményezte az újkori Poroszország lakosságának nyitottságát a földrajzi – tegyük hozzá, a katonai – kérdések iránt. Mondhatjuk azt is, hogy a RATZEL nevével fémjelzett politikai földrajz és az abból eredeztethető legitim és klasszikus geopolitika kiteljesedésének színhelye kényszerűen volt a brandenburgi-porosz vezetésű Német Birodalom.

A brandenburgi-porosz államtér fejlődéstörténete az egymástól távoli két magterület – Kelet-Poroszország és Brandenburg –, valamint a szórtan, egymástól elszigetelten elhelyezkedő területek képletén túl több olyan geográfiai jelenséget mutat, melyek a klasszikus politikai földrajz és geopolitika törvényszerűségeinek példái lehetnek. A MAX GEORG SCHMIDT és HERMANN HAACK nevével fémjelzett alapmű (1929) ilyenként taglalja őket, amihez szakmai szempontból azt érdemes hozzáfűzni, hogy a politikai földrajzi jelenségek soha nem vegytiszta formában érvényesülnek, hanem egy adott történelmi pillanatban több képlet is mutatkozhat egyszerre. A brandenburgi-porosz államtér fejlődését a Porosz Hercegség megszerzésétől (1618) kísérő és állandó területi gyarapodásra készítő geográfiai tényező, a szétszórt elhelyezkedés mellett a kedvezőtlen alak volt, ami egyes történelmi időszakokban, főleg Szilézia bekebelezésekor folyamatos konfliktushelyzetet generált. A brandenburgi-porosz térfejlődés általános geográfiai iránya kelet-nyugati lett, és Szilézia csatolása erre merőlegesen új irányt jelölt ki. Az új tartomány birtoklása Brandenburg-Poroszországot katonaföldrajzi kényszerpályára helyezte, mert Szilézia megtartása – a birtokolt területek és az államhatárok egymáshoz való viszonyának torzulása miatt – arra készítette a porosz diplomáciát, hogy jelentős lengyel területek megszerzésével formálja teltebbé az állam földrajzi alakját.

Ez a Lengyel Királyság területi felosztásaival (Dél-Poroszország és az Új Kelet-Poroszország megszerzésével) megvalósult, majd a napóleoni háborúk időszakában a Varsói Nagyhercegség államterének kialakításával egy időre visszaállt a korábbi kedvezőtlen katonaföldrajzi helyzet. A brandenburgi-porosz államtér fejlődéstörténetének sajátossága, hogy keleti határa a Lengyel Királyság felosztásait követően volt kedvező vonalvezetésű, értendő alatta, jelentős kitüremkedés nélküli. A bécsi kongresszus határrendezése a Varsói Nagyhercegség területének zömét az Orosz Birodalomhoz csatolta, amely ennek

révén mélyen benyomult Közép-Európába. A kongresszusi Lengyelország Oroszországba történt tagozásával olyan sajátos, nehezen kezelhető katonaföldrajzi állapot alakult ki, amelynek hadműveleti megoldása az első világháborúban hatalmas erőfeszítéseket követelt a központi hatalmaktól (NAGY M. M. 2014).

Az erősen fragmentált német politikai földrajzi területeken a brandenburgi-porosz térfejlődés számára kedvező geográfiai környezet uralkodott. Általánosan elmondható azonban, hogy ez a térség, a germán Közép-Európa nem mutatja teljes mértékben az aprózódott államterek képét. Fő jellemzője, hogy az úgynevezett határállandóság tekintetében kettős arcú. Míg külső határai, a Német-római Birodalom kerete – jóllehet már belső tartalom nélküli földrajzi tényező –, valamint Kelet-Poroszország (az eredeti Porosz Hercegség) határai magas határállandósági értéket mutatnak, addig a kereten belüli északi rész feltűnően labilis. A déli területek – a Drezda és Trier köré vont képzeletbeli egyenestől délre – kevésbé fragmentáltak. A Német-római Birodalom határain belüli Habsburg-birtokok – az Osztrák örökös tartományok, Csehország –, valamint Bajorország és Württemberg államtere nagyobb kiterjedésű térelemként kevés lehetőséget hagyott a politikai földrajzi aprózódásra, bár ennek térelemei a déli régióban is feltűntek (a 18. század második felében például: Salzburgi Érsekség, Badeni Ögrófság, Anhalt). A brandenburgi-porosz államtér kiépítése egy a birodalmi földrajzi képlet számára kedvező geopolitikai vákuumzónában történt oly módon, hogy közben a Hohenzollern-ház központi magterülete – aprózódott elemként – a bajor és a württembergi térelemek között, geográfiailag kapcsolat nélkül Brandenburg területével, helyezkedett el. Ezen az északi térfélen Brandenburg-Poroszország területi gyarapodása a történelmileg kialakult tartományi és birtokviszonyokhoz és kevésbé a természetes határokhoz igazodott. A Porosz Királyság térfejlődésében ily módon benne rejtett a történelmi hagyományok tiszteletben tartása mellett a modernitást jelentő, jól szervezett egységes államtér kialakítására irányuló törekvés is. E kettős jelleg – a tartományi sajátosságok elsősorban szakmai alapon történő ötvözése az általában erős központi hatalommal – a Porosz Királyság egyik napjainkig élő öröksége.

A brandenburgi-porosz térfejlődés másik markáns jelensége a klasszikus német politikai földrajz és geopolitika által hangsúlyozott geográfiai képlet; *a tenger felé irányuló törekvés (der Drang ans Meer)*. Ez a politikai földrajz – mondhatnánk – tankönyvi változata szerint általában merőleges térfejlődési irányt feltételez a tengerparttal. Brandenburg-Poroszország esetében viszont az ettől éppen eltérő, párhuzamos irány az uralkodó. A SCHMIDT-HAACK-féle alapmű (1929, t.1., p.1.) ismertető szövege és térképe szerint Brandenburg-Poroszország térfejlődése – az általunk már említett északi zónában – a Berlin központú brandenburgi magterületet feltételezve keleti-nyugati irányban haladt, szorosan párhuzamosan a Keleti- és az Északi-tengerrel. 1618 és 1866 között az

egyres tartományok – Poroszország (Porosz Hercegség), Nyugat-Poroszország, Elő- és Hátsó-Pomeránia, Mecklenburg, Lüneburg, Hannover – bekebelezésével és az államtérbe történő tagolásával Brandenburg-Poroszország egyre nagyobb tengeri határra tett szert, és teljes egészében megszerezte a germán Közép-Európa tengerpartját. Az ősi, az előtörténetére jellemző formájában apró Brandenburg fokozatosan kijutott a tengerhez, és már a 17. században gyarmatosító tengeri hatalomként is igyekezett elfoglalni helyét a nagyhatalmak között. Az egyébként haszontalannak bizonyult vállalkozás bekerült HAFFNER történelmi esszéjébe is: „...Frigyes Vilmos [a Nagy Választófejedelem] a valóságra nem sokat hederített, ő a víziók embere volt. Nagyhatalmi politikát csinált igazi hatalom nélkül, és mivel nem akart lemaradni az új tengeri hatalmak mögött, afrikai gyarmatot szerzett komoly flotta nélkül (a gyarmatot több valóságérzéssel rendelkező unokája, a porosz állam igazi megalapítója, később eladta). Harcias és nagyratörő, némi rosszindulattal úgy is mondhatnánk, hogy nagyzási hóborttól vezérelt külpolitikája úgyszólván teljesen eredménytelennek bizonyult...” (HAFFNER, S. 2010, p. 45.).

A brandenburgi-porosz térfejlődés másik sajátossága, hogy két kategória, a *dinasztikus államképződés (dynastische Staatenbildung)*, valamint a *földrajzi kiegyenlítődés (Genesung oder geographische Angleichung)* nem olyan hangsúlyos, mint a német egyesítésben rivális Habsburg-birodalom esetében. A kiegyenlítődés tekintetében a két világháború közötti időszakban az újjá alapított Lengyelországhoz csatolt Nyugat-Poroszország elvesztését állították párhuzamba Ausztria bekebelezésével a Német Birodalomba. Feltűnő ugyanakkor, hogy a brandenburgi-porosz államtér alakulásában a dinasztikus viszonyok és kapcsolatrendszer milyen nagymértékben másodlagosnak tűnik, főleg a már említett rivális uralkodóházzal, a Habsburgokkal szemben. A német államtér végső birodalmi, nagyhatalmi állapotának kialakítása ugyan a Hohenzollern-ház vezetésével valósult meg, de ez nem jelentette feltétlenül az egyéb dinasztiák teljes kiszorítását a térfejlődésből. Ennek egyik oka véleményünk szerint a HAFFNER által is említett sajátos porosz egyesítési mód, mely a kontinens egyéb országaiban jelentős szerepet játszó tényezőt, a nemzettudatot nagyon sokáig mellőzte. Az utolsó időszakban Köztes- és Kelet-Európa egyéb társadalmaiban még mindig fontos, ha nem is a legdöntőbb dinasztikus gondolat itt úgy tűnik nem játszott mérvadó szerepet.

Brandenburg-Poroszország történelmi oldala – amelyet gyakorta neveztek *homlok* vagy *sorsoldalnak (Stirn- oder Schicksalsseite)* is – mindig több irányba nézett. Ezt a modern antropogeográfia vagy politikai földrajz elmélete lehetővé teszi, de kedvezőtlenebbnek tartja, mint az egyetlen irányba történő fordulást (RATZEL, F. 1887). Brandenburg-Poroszország esetében is érvényes törvényszerűség: „...Valamely ország történetének sokoldalú vagy egyoldalú fejlődése azon alapszik, hogy szomszédaival való érintkezése sokoldalú volt-e,

vagy egyoldalú. Az országok történetének különböző korszakbeli jellegére nézve fontos, hogy határuknak melyik oldalán folynak le a legfontosabb történelmi jelenségek; és gyakran tapasztalhatjuk, hogy valamely ország történetének kiváló fordulópontjai kapcsolatosak az illető ország »történelmi oldalának« helyváltoztatásával. ...Németország történelmi oldala, homlokzata a szász császárok kora óta keletről és éjszokról századokra délnek fordult, azután meg főképpen nyugatra és koronként délkeletre...” (RATZEL, F. 1887. p. 153.). Elfogadva azt a RATZELI tételt, mely szerint a legfontosabb események halmaza, a legerősebb szomszéd felé eső határszél jelenti a történelmi oldalt, akkor ezt kivetítve Brandenburg-Poroszországra, a képletet az állandó változással írhatjuk le. Az úgynevezett homlok-, valamint a hátoldal folyamatos áthelyeződését egyfelől az európai államterek – legfőképpen a Habsburg-birodalom és Oroszország – módosulásai, valamint a hatalmi viszonyok átrendeződései és a háborús időszakok rendszeressége határozta meg. E térfejlődési folyamat markáns jellemzője, hogy általános földrajzi iránya nyugati, az Atlanti-óceán felé tart. Amerika felfedezését követően, mint ilyen szorosan megegyezik a kontinens történelmi oldala áthelyeződésnek irányával a Mediterránrumról. A kelet-nyugati térfejlődés másik sajátossága, hogy a közép-európai térség északi felét kitöltő birodalmi elem nyugaton és keleten is egy-egy határozott kontúrú politikai földrajzi képletbe ütközik. Nyugaton nemcsak a francia államter, hanem Németalföld – és változó államai, valamint tartományai Flandria, Hollandia, Spanyol Németalföld, Osztrák Németalföld, Holland Királyság, Belga Királyság, Luxemburg – zárták le a terjeszkedést. Ez a térelem a francia és a német-római birodalmi terek közötti átmeneti zóna volt, amely az újkorban már kívül esett a Német-római Birodalom határán, a bécsi kongresszust követően pedig Egyesült Németalföldi Királyság néven nem tagozódhatott bele a Német Szövetségbe sem. A brandenburgi-porosz kelet-nyugati térfejlődés másik, keleti végpontja, a nagy határállandóságú Poroszország (a korábbi Német Lovagrend és a későbbi Kelet-Poroszország) eltérően a nyugati végponttól – kulturális és történelmi hagyományok és kapcsolódások révén – beleolvadt a brandenburgi-porosz vezetésű államterbe, és a német egység megteremtését követően elveszítette a germán Közép-Európában betöltött súlyát. Véleményünk szerint elenyészett a Német Birodalom államterében. HAFNER szavaival élve: „...A Poroszország életerejét megtörő döntő esemény csak a birodalomalapítás lehetett, Poroszország történetének legnagyobb győzelme, amely látszólag Németország urává tette. ...A német köztudat úgy tartotta számon Poroszországot, mint amely a birodalom megalapításával eleget tett történelmi hivatásának, teljesítette »német küldetését«. Ezért ugyan hálát érdemel, de igazából fölöslegessé vált, nincs további feladata, mint önálló állam túlhaladott, nem több a régi idők emlékéit ápoló egyeletnél, a dicső német múltból fennmaradt muzeális tárgynál

vagy díszserlegnél, amelynek vitrinben a helye...” (HAFFNER, S. 2010. pp. 265-267.)

A brandenburgi-porosz térfejlődés egyik akadályozó és egyben szakaszokra bontó tényezője a folyóhálózat volt. A Közép-Európa északi felén áthaladó vízfolyások általános iránya dél-északi, és ezek a folyók éppen merőlegesek a német politikai egyesítés irányára. A német történelem fő színtere, a Germán-, valamint a Lengyel-alföld, és a dombvidéki, továbbá az alacsony hegyvidéki térszín nélküli azokat a markáns természetföldrajzi tényezőket, amelyek határozott keretet adhatnának az államtereknek. A germán Közép-Európa északi zónájában az államtereket a vízhalózat determinálta, legfőképpen a Rajna, az Elba, az Odera, valamint a Visztula. Így itt a folyók mentén szerveződő képletek lettek uralkodóak, amelyeket a fejlődés során kialakuló birodalmi tér magába olvasztott. Az a földrajzi ontogenezis sajátos játéka, hogy Brandenburg-Poroszország a 18. század közepi állapotában Odera menti államtér volt, amely terjeszkedését a fő folyókra merőleges irányban valósította meg. S azt is érdemes hangsúlyozni, hogy az államterek egyedfejlődése – még ha teljes egészében nem is – egyes szakaszaiban ismétlődhet. A Luxemburgi-ház és a Hohenzollernek oderai birodalma (14. és 18. századi képletét tekintve) területében nagymértékben fedte egymást (SCHMIDT, M. G. – HAACK, H. 1929 p. 19-20. t.12.).

Brandenburg-Poroszország történelmi fejlődése összetettebb folyamat annál, hogy a földrajzi tényezők figyelmen kívül hagyásával lehessen értékelni. HAFFNER történelmi esszéjének teljességéhez, mely ennek az egészen egyedi szellemiségű „ész-államnak” lényegét igyekszik megragadni, hozzátartozik földrajzi viszonyrendszere is. Ennek teljes körű feldolgozása meghaladja dolgozatunk kereteit. A legfontosabbnak vélt jelenségeit igyekeztünk kiemelni. Ha HAFFNER porosz történelmének prólógusát azzal az egyszerű megállapítással zárja, hogy Poroszország története érdekes, ehhez csak annyit fűzhetünk hozzá, még érdekesebb lehet történeti földrajza.

IRODALOM

- BRAUDEL, F. (1996): A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában I-III. – Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BRAUDEL, F. (2003): Franciaország identitása I-II. – Helikon Kiadó, Budapest.
- CHAUNU, P. (1971): A klasszikus Európa. – Gondolat, Budapest. 415 p. + 104 t.
- ENGEL, J. (szerk) (1967-1970): Grosser historischer Weltatlas II. Teil Mittelalter, III. Teil Neuzeit. – Bayerischer Schulbuch-Verlag, München.
- ENGELMANN, B. (1979): Preußen – Land der unbe grenzten Möglichkeiten. – Bertelsmann Verlag, München. 447 p.

- ENGELMANN, B. (1986): Poroszország: a lehetőségek hazája. – Gondolat Könyvkiadó, Budapest. 464 p.
- FRISNYÁK S. – KÓKAI S. (2015): A honi történeti földrajz negyedszázados eredményei (1989-2014). – In: PAP N. (szerk.): Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban (1989-2014). Mediterrán és Balkán Fórum 4. különszám. PannonCastum Kft. Pécs. pp. 9-23.
- GONDA I. – NIEDERHAUSER E. (1978): A Habsburgok: egy európai jelenség [Második kiadás]. – Gondolat Kiadó, Budapest. 363 p. + 32 t. + 3 térk.
- GYÓNI G. (2015): Oroszország mint birodalom. – Világtörténet 37. 4. pp. 505-520.
- HAFFNER, S. (1979): Preußen ohne Legende. – Verlag Grune, Hamburg. 358 p.
- HAFFNER, S. (2010): Poroszország egy porosz szemével. – Európa Könyvkiadó, Budapest. 360 p. + 12 t.
- HASSINGER, H. (1931): Geographische Grundlagen der Geschichte. – Herder & Co. G.m.b.H. Verlagsbuchhandlung, Freiburg in Breisgau. 331 p. + 8 t.
- KISSINGER, H. (2008): Diplomácia. – Panem Könyvkiadó, Budapest. 957 p.
- KÓKAI S. (2016): Megalakult az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága. – Történeti Földrajzi Közlemények 4. 1. pp. 184-188.
- LISKA E. (2010): Utószó, „Egy porosz brit útlevéllal” – In: HAFFNER, S.: Poroszország egy porosz szemével. Európa Könyvkiadó, Budapest. pp. 339-357.
- MARKÓ Á. (1943): Magyarország hadtörténete. – Országos Közoktatási Tanács, Budapest. 288 p. + 3 t.
- MAULL, O. (1956): Politische Geographie. – Safari-Verlag, Berlin. 624 p. + 1 mell.
- MITCHELL, A. W. (2020): A Habsburg Birodalom nagystratégiája. – Antall József Tudásközpont, Budapest. 447 p.
- MORTENSEN, H. – MORTENSEN, G. – WENSKUS, R. (1968-1973): Historisch-geographischer Atlas des Preußenlandes, Lieferung 1-3. – Franz Steiner Verlag GmbH., Wiesbaden. 3 db.
- NAGY M. M. (2013): Katonaföldrajzi kérdések a magyar történeti földrajzban. – Történeti Földrajzi Közlemények 1. 1-2. pp. 161-173.
- NAGY M. M. (2014): Magyarország az első világháborúban. Térképek történelmi áttekintéssel. – Kárpátia Stúdió, Budapest. 136 p.
- NAGY M. M. (2015): Megalakult a Magyar Tudományos Akadémia Történeti Földrajzi Albizottsága. – Földrajzi Közlemények 139. 4. pp. 335-336.
- NAGY M. M. (2016): Politikai képletek a történeti földrajzban (A politikai földrajz és a történeti földrajz kapcsolatáról). – Történeti Földrajzi Közlemények 4. 1. pp. 1-14.

- NAGY M. M. (2018): A pozsareváci béke és a hatalmi tér. – Történeti Földrajzi Közlemények 6. 3-4. pp. 34-60.
- NAGY M. M. (2019): A klasszikus geopolitikáról. – Geopolitikai Szemle 1. 1. pp. 149-164.
- NAGY M. M. – DÖVÉNYI Z. (2020): Legitim geopolitika vagy nagyhatalmai ideológia? – 150 éve született Karl Haushofer. – Földrajzi Közlemények 144. 2. pp. 221-234.
- PÓSÁN L. (1996): A Német Lovagrend története a 13. században. – Multiplex Media – Debrecen University Press, Debrecen. 231 p.
- PÓSÁN L. (2016): A Német Lovagrend Poroszországban: a népesség és a településszerkezet változásai. – Attraktor, Máriabesnyő. 309 p.
- POUNDS, N. J. G. (1950): Historische und politische Geographie von Europa. – Georg Westermann Verlag, Braunschweig-Berlin-Hamburg-Kiel. 592 p.
- PRINZ GY. (1943): Hat világrész földrajza. – Renaissance Könyvkiadó, Budapest. 568 p.
- RATZEL, F. (1887): A Föld és az ember. Anthro-po-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 623 p.
- RATZEL, F. (1903): Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges [Zweite umgearbeitete Auflage]. – R. Oldenbourg, München-Berlin. 838 p.
- RUDOLF, H. U. – OSWALT, V. (2006): TaschenAtlas Deutsche Geschichte [2. Auflage]. – Klett-Perthes Verlag, Gotha-Stuttgart. 285 p.
- ROJAS, C. A. A. (2013): Fernand Braudel és a társadalomtudományok. – L'Harmattan, Budapest. 274 p.
- SCHMIDT, M. G. – HAACK, H. (1929): Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik. – Justus Perthes in Gotha. VIII + 62 p. + 30 t.
- SZERB A. (1963): Szerelem a palackban. – Magvető Kiadó, Budapest. 349 p.
- ZACHAR J. (1990): Csaták, hadvezérek, katonák a XVIII. században. – Tankönyvkiadó, Budapest. 249 p.
- ZACHAR J. (2004): Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683-1792. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 351 p.

UTAK, TÁVOLSÁGOK, MENETIDŐK A FOLYÓSZABÁLYOZÁSOK ELŐTTI ALFÖLDÖN

VERESEGYHÁZI BÉLA

ROADS, DISTANCES, TRAVEL TIMES IN THE HUNGARIAN GREAT PLAIN BEFORE RIVER REGULATION

Today's people cannot even imagine the changes that have taken place in transport in the last two centuries. The world of horse-drawn carriages, oxcarts, chariots and stagecoaches disappeared, they were replaced by trains, cars and airplanes. This small study is a brief revival of this vanished world, and it owes its creation to the fact that even in scientific circles, there are many stereotypes that come from the projection of later ages. An example of this is the outline of the Great Plain's road network, where many authors reflect back to the conditions of the 20th century. Or some authors trivialize of the duration of the journeys, or even omit them. In the thesis, even if it is short, the author tries to correct these with the help of the descriptions of his contemporaries and the 1st military survey, his country descriptions and the 1st Hungarian census. Assuming that the natural conditions have not changed substantially in the Great Plain, as well as assuming the stability of the main roads over time, I tried to show a picture of the landscape, which was largely unchanged for several centuries, which was the scene of the life of the Great Plain's people. In the thesis, I tried to avoid the common mistake of only examining the transport of nobles and citizens, who had made up a smaller segment of society and left behind a written memory, and I tried to write as much as possible about the peasantry, which had played a decisive role in everyday life. From the end of the 15th century to the end of the 18th century, I examined - very schematically - what was raised in the title, i.e. the space and flow of life in an age radically different from today.

BEVEZETÉS

Az Alföld az a nagytáj, amelynek természeti képe minden más tájnál gyökeresebben megváltozott a történelmi Magyarországon az utóbbi 150 évben. A Nagyalföld vízrajzáának alapvető rendezése teljesen átformálta a közlekedést, a gazdasági ágazatok egymáshoz viszonyított helyzetét, a települések hierarchiáját, az emberek életmódját. Ennek az átrendeződésnek a gyökereit a török elűzésétől

eredeztethetjük. Gyakorlati megvalósulása az egyik európai nagyhatalom, a Habsburg-birodalom keretein belül, annak belső érdekviszonyai között realizálódott. A 18-19. század (feudális és felvilágosult) abszolutizmusai félretolták az átstrukturálódott nemesség különböző eredetű és irányú érdekeit, Magyarországot a Birodalom éléskamrájává kívánták tenni. Ennek alapvető feltétele a mezőgazdaság ágai fő színterének tartott Alföld minden eddiginél nagyobb volumenű termelésre alkalmassá tétele volt.

A politikai akarat csak a művelhető földterület jelentős növekedésével, a technikai-technológiai feltételek javításával, a közlekedés fokozatos javításával és a parasztság jogviszonyának változtatásával érvényesülhetett. Elsőrendű cél volt a terület modern eszközökkel való felmérése: katonai részről ezt teljesítették az ország katonai felmérései, polgári részről a képzett vízmérnökök kinevelése és munkába állítása. E két terület térképei és írásos munkái alapján kezdődtek meg a munkálatok, s nekünk, a kései kutatóknak hatalmas forrásanyagot szolgáltatnak a korról. Ez a dolgozat is az I. Katonai felmérés (1784-87) térképlapjaira és a hozzájuk tartozó Országismertetőkre támaszkodik. A felhasználható anyag végtelen, egyelőre részleteiben vizsgálható, s éppen ezért jelen munkában a katonai mérnökök által rögzített, órákban mért távolságok és a mappákba bejelölt utak és a futásukat meghatározó természetföldrajzi viszonyok ábrázolása a cél.

TERMÉSZETI KÖRNYEZET ÉS AZ UTAK

Mint az Alföld kutatásával foglalkozó tanulmányokból kitetszik, a rendszeres szabályozásokat megelőző időkben sem volt változatlan a folyó- és állóvizek, a mocsarak és az emberi tevékenységre alkalmas mezőgazdasági területek, valamint a térségben elhelyezkedő közösségek világa.¹

Ezek a változások azonban tájálalakítás szempontjából nem voltak alapvetőek, részint azért, mert a kicsiny emberi közösségek (falvaink átlagos lélekszáma 100-150 fő körül lehetett évszázadokon át, s nem volt ritka az ennél kisebb faluközösség sem) csak közvetlen környezetüket tudták alakítani. A falvak földművelésének határa még nyugaton is mintegy 800 méterre terjedt ki, elképzelhető, hogy a hódoltsági falvak embere még ennyire sem merészkedhetett el lakóközösségétől. Amint az Árpád-kori falvakkal és összeköttetésekkel foglalkozó GYÖRFFY György, valamint az Alföld középkori és kora újkori településeiről és útjairól több munkájában foglalkozó BLAZOVICH László és KUBINYI András hangsúlyozzák: „Az utak nyomvonala keveset változott a középkor során, sőt az újkori utak sok helyen a középkoriakon, vagy azok mentén haladnak, amint azt az első katonai felmérések térképei mutatják.”²

¹ Csiffáry G. - B.Huszár É. 1999, p. 21, Károlyi Zs. - Nemes G. 1975, I., Somogyi S. 1994

² Blazovich L. 1998 p. 47., Györffy Gy. 1987, Kubinyi A. 2000. A művelési határra Hofer T. 1993. 30.

Változatlanak tetszik vizsgált időszakunk (1400-1800 közötti évek) időjárása is. A „kis jégkorszak” hőmérséklete ugyan nem jelentősen esett vissza, a csapadék ugyanakkor sokkal bővebben hullott. Ez nem egyenletesen, de időnként s viszonylag hosszabban hozzájárult a mocsaras vidékek területének terjedéséhez, az utak egyébként is rossz állapotának romlásához.³

Dolgozatom további részében ezeket a természeti feltételeket változatlanak, vagy alig változónak tartom, annak ellenére, hogy már 1514 táján WERBŐCZY István Hármaskönyvének 87-es Titulusa is szólt arról, hogy „Mit kell tartanunk azokról a földekről, melyeket a folyam árja szakasztott el” (tudniillik egyik községtől a másikhoz).⁴ A 16. század elején tehát már biztosan tudunk olyan átalakulásokról és emberi beavatkozásokról, amelyeket már a törvény erejével kellett szabályozni. Hogy ezeket a patakeltereléseket, mocsaras részecskék kiszáritását nem egyedül a falvak parasztsága határozta és végezte el, arról a számtalan birtokper tanúskodik.

A másik alaptétel, melyre dolgozatom épül az, hogy az I. Katonai felmérés térképeinek és Országleírásának az Alföldet illető részeit a korábbi évszázadokra is vonatkoztathatóknak vélem. Az Országleírás eredetileg 12 rovatát EPERJESSY Kálmán 1-8 pontba vonta össze, ezek a következők:⁵

1. A községnek a szomszédos helységektől való távolsága órákban.
2. Szilárd épületek.
3. Vizek.
4. Erdők.
5. Rétek és mocsarak.
6. Az utak minősége.
7. A környező hegyek.
8. Megjegyzések.

Munkámban az egyes és a hatos pontokra támaszkodtam. A katonai térképek az utak vonatkozásában rendkívül gazdag információbázist jelentenek, nem csak a későbbi katonai felméréseknél, de a vele egy időben vagy húsz-harminc évvel később keletkezett, a vízrendezéssel kapcsolatos térképeknél is több utat, ösvényt tüntetnek fel (1. ábra), ezt az első ábrán a Mezőtúr–Békésszentandrás–Szarvas–Endrőd–Gyoma–Túrkeve települések által határolt terület útjait és az 1822-24-ben készült Huszár Mátyás-féle Körös-rendezés idevágó részletét vizsgálva állapíthatjuk meg. Bár a két térképsorozat más céllal készült, a katonáknak szükségük volt minden egyes út és ösvény pontos rögzítésére, míg a vízrajzi térkép a folyóra, annak mellékágaira és kiöntéseire fókuszált. Éppen ezért témánk szempontjából a katonai felmérés fontosabb. Felmerül azonban az a kérdés,

³ Rác L. 2016

⁴ Werbőczy I. 1989 (Reprint) Bodnár Imre

⁵ Csiffáry G. - B. Huszár É. 1999 p. 18

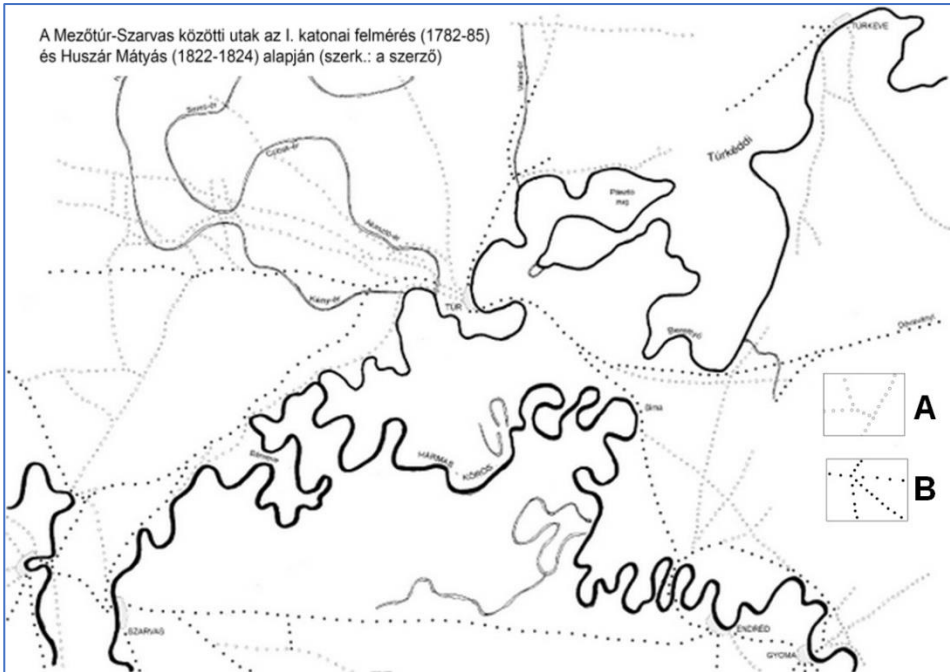
melyik úton mehettek a felmérők, mindet pontosan végigjárták-e, vagy csak tapasztalataikra támaszkodtak? Másik eltérés: a mintegy harminc év földmérési fejlődése világosan látszik, amint az 1819-ben elkezdődött és fél évszázadon át tartó második katonai felmérés szelvényeinek kivitelezésén is.

Az 1.ábrát azért választottam ki, mert ebben a kis térségben mindig fontos volt az utak és az idő kérdése. Mezőtúr (Tur, Nagytur) a 15. század elejétől a Közép-Tiszavidék egyik – ha nem az egyetlen – kiemelkedő piacával rendelkezett, sokadalmainak határát a Kassa, Nagykároly, Szeged, Pest négyszög jelzi. Mivel (Tisza)Varsánnyal közös földesurai voltak, akik mindkét település számára kieszközölték a mezővárosi kiváltságokat, amelyekkel a 16. század végéig éltek is. Ezek alapja a két mezőváros híressé vált piaci mellett a 15-16. századi jelentős szarvasmarha-kivitel volt, melynek egyik jelentős útvonala éppen a térségben kelt át a Körösön, majd Varsánynál szelte át a Tiszát. Szarvas a hódoltsági időszakban emelkedett ki a törökök révén, amikor kis palánkot építettek a környék átkelőinek védelmére. A defterek tanúsága szerint a szarvasi török vámon fizették a legtöbb átkelési pénzt az Alföldön a 16. század második felében, ennek nagy részét feltételezhetően az erre hajtott Maros–Körös-közi szarvasmarhákért. De nincs messze az igen fontos bódi rév a Tiszán, s magán a Körösön és a Berettyón is a bánrévei és a simai révek is jelentős forgalmat bonyolítottak le. Ez magyarázza az utak nagy számát még a török kiűzése után száz évvel is.⁶

z Első katonai felmérés azért fontosabb a következőknél, mert még olyan állapotban mutatja az Alföldet – kisebb-nagyobb megszorításokkal –, amilyen századokkal előbb is lehetett. SOMOGYI Sándor szerint ezek a természeti változások „az Alföld erdőtlenségének szélsőségeig való fokozódása, a láp- és mocsárvilág nagymértékű kiterjedése. Az erdőirtás az alföldi homokos felszíneken a homokmozgás felújulásával járt, az Alföldet övező hegységkoszorúban pedig azt eredményezte, hogy az árhullámok nagy eséssel, rövid idő alatt zúdulhattak le az alföldi erózióbázisra. Következésképpen a folyók árvíz-szintje egyre magasabbra emelkedett, és a korábban ármentes térszínek is rövidebb-hosszabb időre víz alá kerültek.”⁷

⁶ Kubinyi A. 2000 pp. 101-103, Veresegyházi B. 2022 p. 51

⁷ Somogyi S. 1994

1. ábra

Szinte minden alföldi település útjainak jellemzésében szerepel az a kitétel, hogy az utak tavasszal és csapadékos időszakokban járhatatlanok, sárosak. Még 1847-ben is ezt írta PETŐFI Sándor, az Alföld szerelmese Kerényi Frigyesnek: „Az még nem elég, hogy az Alföldön utaztam, az is hozzá járult, hogy 10, mond: tíz nap esőzés előzte meg utamat s még azonfölül az útban is vert az eső két napig. ...Sátor volt ugyan a szekereimen, hanem azért annyi sár ragadt a kerekekre, hogy a szó legszentebb értelmében száz lépésen meg kellett állnunk s levasvillázni a küllőkről a gáncsoskodó fekete írósvajjat...”⁸

Ugyanerről a gondról Karcag város iratai között egy 1804-ből keltezett dokumentumban azt írták A sóút Tibucz és Karcag közötti, legjobbnak tekinthető szakaszáról: „tsak közepszerű essők által is nehézzé tétetik, mivel a Föld vagy Gléba ezen a határon tsupán fekete és szikes lévén, a sár a kerékre szerfelett ragad és kevés esővel is fel ázik, kiváltképpen ősszel és tavasszal, mikor a fagy vész, rend szerént igen nehéz utak szoktak lenni.”⁹

Egy amerikai utazó, C.L. BRACE 1851-ben utazott át hazánkon. Ekkor már megindultak az első szabályozási munkálatok, de a táj még az ősi képét mutatta

⁸ Petőfi Sándor, Útirajzok 1847

⁹ In. Elek Gy. 10

az amerikaiak, aki ezt írta: „A magyar kereskedelmet leginkább hátráltató tényező mindig is a jó utak hiánya volt. Pestről sem az 55 ezer lakosú Debrecenbe, sem a 20 ezer lelket számláló Nagyváradra, sem pedig egy másik fontos mezővárosra, Szegedre nem vezet olyan út, amelyet jó szívvel nevezhetnénk valóban útnak. A Debrecenbe vezető út valójában csaknem végig egy pusztai ösvény, úgy, hogy nem ritkán féltucat ilyen ösvény kanyarog az Alföldön... Késő tavasszal semmi gond nincsen ezekkel a réten átvezető utakkal. Ám tavasszal vagy télen, amikor az esőzések jönnek, minden ilyen mező ingoványos válik, az utakat mély keréknyomok szelik ketté, lyukakkal telnek meg, azt mondják, ezekben az évszakokban annyi idő alatt jut el az utazó Nagyváradról Pestre, amennyi idő alatt Pestről Párizsba is el lehet jutni!”¹⁰

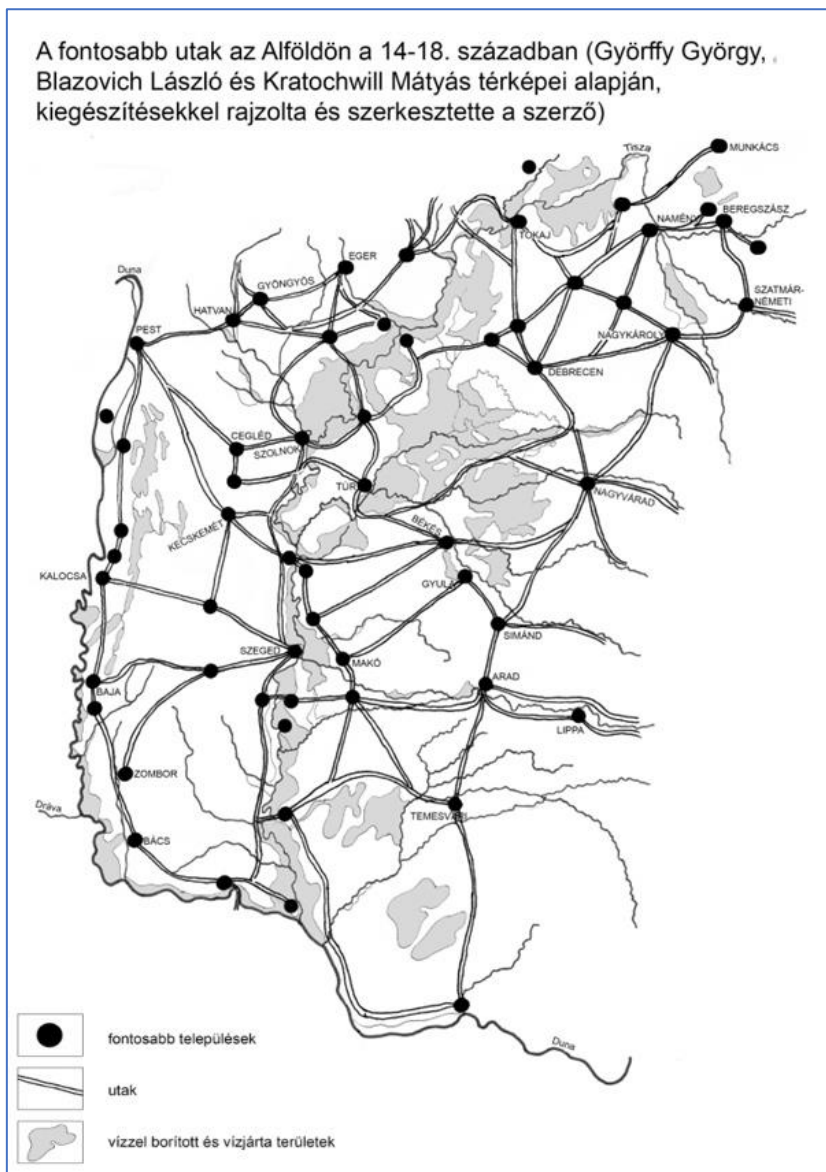
Az útrakelők viszontagságairól, az utazások tartamáról ezekből a századokból elsősorban a nemesi levelezésekből, a királyok életrajzíroinak kötetiből, a hadseregek mozgásának krónikáinak egy-egy megjegyzéséből, az országon valamilyen okból átutazó külországi írástudók tudósításaiból tudhatunk meg adatokat. Ezeknek a közös jellemzője, akár magányos utazóról, akár királyi kíséretéről, akár hadakról volt szó, a lassú, 20-30 kilométer/napi utazási haladás. Kivételt a lovasok – közülük is a váltólovakkal rendelkezők – jelentettek, akik közül lovagkirályunk I. (Nagy) Lajos „teljesítményét” hozom például: „1381 novemberében öt nap alatt eljutott Diósgyőrből a Dráva melletti Verőcére, ami kerek 500 kilométeres utat jelent. Ekkora távolságot az üvegezett, díszes hintószekér még száz év múlva is csak négy hét alatt tesz meg.”¹¹

z utak minőségét a Nagyalföldön (2.ábra) a közlekedés szereplői, formái és eszközei szempontjából kétféle terep határozta meg a folyószabályozások előtti korokban: egyik a homokos, futóhomokos-buckás vidék (Duna-Tisza-köze és a Nyírség a legnagyobb és legismertebb), melyek váltakoztak a vizes tereppel. A másik, jóval nagyobb helyet elfoglaló terület a folyók- patakok környezete, amelyek mocsaras-lápos-ingoványos környezetben veszték el, majd e helyek vizeit újból összefogva szeszélyesen kanyarogtak a síkságon. Mindkettő (mind a homok, mind a mocsarak) alaposan lelassította az utazókat. Maguk az úti alkalmatlanságok is sok gondot okoztak, hiszen a kétkerekű kordétól a parasztkocsin át a hintókig, majd később a postakocsikig sokféle úti alkotmányon tették meg a rövidebb-hosszabb távokat az arra vállalkozók. Amint arra sok példa adódott, a tapasztalt utazók végrendeletet írtak, ha otthonukat valamilyen okból elhagyni kényszerültek. A régi szekerek, hintók gyengék és törékenyek voltak, a rakomány nem kis részét tették ki a pótalkatrészek és az ásók, lapátok. A homokba tengelyig süllyedtek, akárcsak a mocsaras részek ingoványos talajába, „jobb” esetben csak a Petőfi által is emlegetett gyakori kerék tisztogatás

¹⁰ C.L. Brace, 2006, reprint

¹¹ Antalffy Gy. 1975 p. 47

bosszantotta a céljukhoz igyekvőket. Az útonállók, a farkasok és egyéb vadállatok szintén állandó veszélyt jelentettek.

2. ábra

A különböző útleírásokból úgy tűnik, hogy a szabályozások előtti utak csak nevükben voltak utak a szó mai értelmében. Az egyszer már kijárt nyomvonal sokszor életveszélyessé vált, mellette vagy akár tőle távolabb kellett mennie a következőknek. Leírják, hogy akár nyolc-kilenc, többé-kevésbé párhuzamos keréknyom is volt egy-egy szakaszon, amelyek a réveknél, vámoknál egyesültek csak. Az esőzések sokszor olyan ragadós sarat eredményeztek, hogy a lovakat, ökröket is le kellett kapargatni, nem csak a kerekeket. A homok nyáron volt veszélyesebb, hiszen ugyanúgy lefogta a kocsit, mint a sár. A téli fagy mind a marha-, mind a birkacsapásokat holdbéli tájjá alakította, melyen az utazó inkább leszállt a kocsiról, semmint holtra rázassa magát. A török hadsereg 1596-ban Szolnoktól sárban csúszó rönkökkel szállította nagyobb ágyúit, másképpen nem lehetett. A katonai felmérők szinte mindenütt feljegyzik, hol lehet rakott (nehéz) szekérral, és hol könnyű (üres vagy félig megrakott) szekérral haladni. A legfontosabbnak tartott utakat a 2. ábrán rögzítettem.

Az utakat már a 12. századtól kategorizálták, legalábbis elnevezésükben. Amikor a Magyar Királyság bekapcsolódott Európa vérkeringésébe, négy nagy út szolgált a távolsági kereskedelem lebonyolítására: az első Velence felé tartott, a másik a bécsi út volt, a harmadik Brünnből tartott Budára, a negyedik a Hatvanon, Kassán, Eperjesen át futó lengyelországi út volt. A mongol hódítás után a Vereckei-hágón át vezető „kijevi út” „megszűnt kereskedelmi értelemben ’orosznak lenni’”¹²

A nemzetközi kereskedelem egészen a török berendezkedéséig ezeken az utakon folyt, közülük a negyedik, a lengyel út érintette az Alföldet, mert annak az északi peremén futott. Innen ágazott le több, Erdély felé vezető út is (országos utak), de ilyen országos útnak minősült a Pest és Szeged közötti út is. A 16. században a Duna mindkét oldalán és a Tisza jobb partján futó, országosnak minősíthető utak hadiutakká váltak, melyeken át a szultáni hadak felvonultak Buda, majd Bécs ellen is. Hadi utakról még az első katonai felmérés mérnökei is írtak, például a békési tájakon. A nagyobb településeket ún. kommunális utak kötötték össze, ilyennek minősíthetők a sóutak is, amelyek csak a korai évszázadokban képeztek egységet, később a só vízi szállítása vált általánossá, a sóraktárakból vitték tovább szekerekkel a „fehér aranyat”.

A különböző tájegységek találkozásánál futó kereskedelmi utak is ide sorolhatók, például a hegységek és a síkság találkozásánál fekvő (piacozó) helységeket összekötők.¹³

A következő a községi utak kategóriája. Ezek a fontosabb falvakat és a mezővárosokat, valamint a körülöttük lévő kisebb falvakat kapcsolják össze. Végül következtek az I. katonai felmérés mérnökei által csak ösvényeknek

¹² Szücs J. 1993 pp. 230-241

¹³ Ezekre több információt adnak Draskóczy I. 2018 és Frisnyák S. 1990 összefoglaló munkái

nevezett útféleségek, amelyek talán a mai turistaösvényekhez hasonlíthatnak. Ezeken az „utakon” járták be Magyarországot a követségek, a magános utazók és a hadseregek is. Kiragadtam néhány példát ezekről az utakról, amelyeknek időtartamát meg lehet határozni, mert szerepelnek a résztvevők feljegyzéseiben, vagy egyéb dokumentumokban:

Mária királynő 1386-ban 17 nap alatt tette meg kíséretével a Buda-Kassa útvonalat. I. Ulászló királyunk koronázására igyekezve 1440-ben 15 nap alatt ért Késmárkról Budára. Az 1526-os török hadjárat hatalmas serege az utat Nándorfehérvártól Budáig (közben megvívta a mohácsi csatát) 41 nap alatt tette meg. Háromhetes pihenő után II. Szulejmán a Duna mentén a fősereggel (Kalocsa–Baja–Bács–Pétervárad) 16 nap alatt, Ibrahim nagyvezír a kettéosztott had másik felével Szegeden át Péterváradig 14 napi meneteléssel érte el a dunai átkelőt, ahol hidat veretett. I. János királyunk, miután Lengyelországba menekült a Habsburg csapatok elől, visszatéréseben 1528. október 25. és november 23. között 17 napi pihenővel számolva 12 napi menetben tette meg a Homonna–Nagy Mihály–Ungvár–Kisvárd–Nagykálló–Debrecen–Nádudvar–Kenderes–Túr–Szegvár–Makó–Csanád–Temesvár utat. Bongars követ 1585. április 12-én indult Bécsből, s 46 nap alatt érkezett Brassóba, több nap pihenővel, Pozsony–Magyaróvár–Győr–Komárom–Érsekújvár–Rózsashegy–Poprád–Eperjes–Kassa–Tokaj–Nagykároly–Nagybánya–Dés–Torda–Gyulafehérvár–Nagyszében–Fogarás–Brassó útvonalon. Szenczi Molnár Albert szinte ugyanezt az utat tette meg 1614-15 fordulóján, Szenc és Nagyvárad között 34, majd Kolozsvárról Szencig 26 nap alatt. Bronyevszkij cári katonatiszt katonáival – a császár engedélyével, meghatározott útvonalon – 1810 április 8-án Csáktornyanál lépett az ország területére, és a Balaton déli partján, majd Fehérvár–Buda–Hatvan–Jászárokszállás–Mezőkövesd–Kál–Emőd–Kassa–Eperjes vonalon május 8-án érte el a lengyel határt. Petőfi Sándor 1847. május 9-én tett egy nagy körutat az Alföld keleti részén (Pest–Cinkota–Gödöllő–Gyöngyös–Kápolna–Füzesabony–Poroszló–Debrecen–Nagykároly–Erdőd–Nagybánya–Székelyhid–Szalonta–Okány–Körösladány–Mezőtúr–Szolnok–Abony–Pilis–Üllő–Pest voltak az állomásai). Június 13-án érkezett Pestre, az egyhetes szalontai vizitálást Arany Jánosnál leszámítva 27 nap alatt tette meg ezt a kört.

Az I. katonai felmérés térképszelvényeit vizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy az egyes települések között jóval nagyobb az utak (ösvények) száma, mint azt várhatnánk. Ez látható az 1. ábrán is, de a mai modern digitális felvételekkel dolgozó SZOPKÓ Anikó – LÓKI József szerzőpáros Tiszafüred–kunhegyesi-kistáját és a Hortobágyot ábrázoló térképei is ezt igazolják.¹⁴ Feltehetőleg ezeket

¹⁴ Szopkó A. - Lóki J. 2020 pp. 39-59, illetve 2021 pp. 110-133

az utakat a lakosság az időjárás és vízrajzi körülményeknek megfelelően változathatta, de figyelembe vehették a kocsik terhelhetőségét, az utak elhasználódását, vagy azt a tényt, hogy egy-egy állatsorda végighajtása után ezek az utak járhatatlanná válhattak a közlekedési eszközök számára. A parasztok szekereinek átlagos terhelhetősége még a 19. század első felében is csekély volt. A kortárs Ujfalussy Sándor kerületi mérnök jelentése szerint egy négyökrös szekéren mintegy 900 kilogrammnyi terhet szállíthattak.¹⁵

Bár ANTALFFY Gyula könyvét olvasva döntően ló vontatta szekerekkel, hintókkal, gyorskocsikkal találkozunk, a parasztság inkább ökrökkel húzatta a szekerét. A módosabbak 6-8, a kevésbé tehetősek 2-4 ökrrel rendelkeztek, s még a 19. század második feléről is azt mondta az átányi paraszt, hogy inkább szarvasmarhát tartottak, mert egy ló tartásának költségeiből három ökröt, tehenet lehetett eltartani. CSEH Géza munkájában arról esik szó, hogy 1699-ben Szentmiklóssy János jászberényi gazda, a Jász Kerület kapitánya „jelentős vagyonnal, 4 lóval, 3 csikóval, 8 ökrrel, 9 tehénnel, 9 tinóval, 16 üszóval, 8 sertéssel, 11 malaccal rendelkezett, mégsem ő számított a legtehetősebbnek... Nagyjából ilyen arányok voltak a kiskunhalasi Tegzes Jánosnál, a legmódosabb gazdánál, aki több vagyonnal rendelkezett, mint a halasi zsellérek összesen. 15 ló, 12 ökör, 30 tehen, 10 tinó, 30 üsző, 300 juh, 200 bárány, 4 sertés, 9 malac tartozott vagyonához”¹⁶

A folyószabályozások előtti időszakban a nagy munkabírású, kitartó, de lassú ökrök voltak az alföldi utakon a leginkább megfelelőek a közlekedés lebonyolítására. Menetteljesítményük a fele lehetett a katonai felmérők által megadott 5-6000 lépés/órának. Míg a katonák óránként 4-6 kilométert tettek meg, addig a négy-hatökrös szekér mintegy 3 kilométert „ballagott”.¹⁷

Az ökröket ott is bevetették, ahol a lovas fogatok már csődöt mondtak. Strassburg Pál svéd követ 1632-ben Isztambulba tartott, s a Kárpátokban „A lovaknak nem sok hasznát vehettem a szerfelett sok hó miatt. Egy-egy szekér elé harminc ökröt fogtak, végre minden veszélyt és bajt kiállva, Dész városába érkeztem...”¹⁸ Persze a nemesség és a tehetősebb polgárok, de a módosabb parasztgazdák is a lovas fogatot részesítették előnyben, főleg, ha csak személyeket szállítottak rajta.

¹⁵ idézi Elek Gy. 2019 p. 10

¹⁶ Cseh G. 2017 p. 15

¹⁷ Ehelyütt köszönöm meg Dr. Frisnyák Sándor és Dr. Paládi Kovács Attila akadémikusok konzultációs segítségét e témában.

¹⁸ In. Antalffy Gy. 1975 p. 108

AZ ALFÖLDI TELEPÜLÉSHÁLÓZAT ÉS AZ ÚT–IDŐ TÉNYEZŐ KAPCSOLATA A FOLYÓSZABÁLYOZÁSOK ELŐTT

A következőkben az alföldi települések helyzetét próbálom értelmezni a fentiek alapján. Előjáróban azt a véleményemet szeretném leszögezni, hogy az Alföldet belső perifériának tekintem, melynek kifejezett megnyilvánulása az Anjou királyok időszakában vált világossá és a kortársak számára is nyilvánvalóvá. Erről írt már jó húsz éve BELUSZKY Pál is, aki ezt mondta: „A centrum–periféria paradigmát alkalmazva közelebb kerülhetünk az Alföld-jelenséghez; az Alföld hátrányos helyzete így már nem csupán egyedi és esetleges tényezőkkel magyarázható... hanem egy adott, térben differenciált, önmagát újratermelő gazdasági–társadalmi helyzet folyománya. Az Alföld periféria jellege története során nemegyszer vitathatatlan... Európa gazdaságának regionális átrendeződése nyomán a 15-16. században a Kárpát-medence egésze... lassan az „Atlanti-Európa” perifériájává vált.”¹⁹

Ugyancsak egyet kell értenem BELUSZKY Pállal abban, hogy az Alföld a történelmi események miatt, még az országon belül is perifériává vált, s e „kettős periféria” helyzetből több volt a hátrány, mint az előny. Igen fontos a szerzőnek az a mondata, hogy „az Alföld MÁSSÁGÁNAK forrása nem más, mint egy *a környezeténél 'nyugatiasabb' társadalmi-gazdasági modell eltérése a közép-európai viszonyoktól.*”²⁰

Ez az előny aztán az országnak a Habsburg-birodalomba való betagozódásával megszűnt, s visszaállt az „ösi rend”, amely a 19. század közepéig meghatározta az időközben benépesülő Alföld feudális fejlődésének irányát. A továbbiakban a 16. század elejétől a 18. század végéig tartó időszakot kívánom elemezni a települések–tér–idő vonatkozásában. A választás azért esett erre a háromszáz évre, mert az egyik sarokköve a KUBINYI András által kidolgozott „centrális helyek” rendszere, a másik alap pedig az I. katonai felmérés (térképlapok és országleírások) és az I. magyarországi népszámlálás dokumentációja.

KUBINYI András 10 centralitási ismérvet alakított ki és vett figyelembe, amelyek alapján nem csak az Alföld, de más, az ország több mint kétharmadát kitevő tájak központi funkciókkal bíró településeit határozta meg. Jelen dolgozatom szempontjából a VIII-as (úthálózati csomópont) és a IX-es (vásáros helyek, országos és helyi vásárok) pontokat vizsgáltam meg tüzetesebben. Az úthálózati csomópont jelleg pontszámait (1-6 között) azon elv szerint adta meg a szerző, hogy „egy településről hány központi hely érhető el úgy, hogy egy másik központi helyet nem érint”²¹

¹⁹ Beluszky P. 2001 pp. 58-60

²⁰ Beluszky P. 2001 p. 73

²¹ Kubinyi A. 2004 p. 15

Egy-két kivételtől eltekintve csak az 5-6 pontot szerzett helységeket vizsgáltam meg (az 5 pontot szerzettek 9-10 hellyel, a 6-ot szerzők 11 vagy annál több hellyel érintkezettek a fenti meghatározás szerint). Az egy-két kivétel a négypontosok közül került ki, amelyek 7-8 helyet érinthettek. A vizsgálathoz a KUBINYI A. által szerkesztett térkép településállományát és útjait (útvonalvezetését) használtam fel. 318 központi hely közlekedését és vásártartását osztályozta e módszer szerint a szerző, s bár érdekes szituációk alakultak ki, amennyiben egy-egy hely kapcsolatait térképre vittem, de egyelőre ebben a kérdésben jobb megoldás még nem kínálkozott, mint az övé.

Az alföldi települések 15%-a kapta a legmagasabb (hatos) osztályzatot, s nagyjából ilyen arányú az 5 ponttal rendelkezők aránya is. De ilyen arányban részesednek a 4, 3 és 1 pontot „kiérdemelt” települések is, csak a kétpontosak emelkednek ki 24%-kal. Számunkra 95 helység (többségük mezőváros, néhány falu és szabad királyi város van ebben a számban), a megvizsgált centrumok harmada az érdekes, melyek közül 86-ot vettem behatóbb vizsgálat alá, hogy a tényleges közlekedésföldrajzi helyzetüket árnyaltabban jellemezhessem. Ennek az összevetésnek a lényege az volt, hogy az illető központból elérhető más központok pontszámát összeadtam, majd a településnél nagyobb pontszámúak összeadott értékét elosztottam a településnél kisebb pontszámúak összesített értékével.

Két példán szeretném bemutatni ezt a módszert: Debrecenbe (28 centrális pont) a következő helyekről lehetett közvetlenül eljutni (Kubinyi térképe szerint) úgy, hogy más központi helyen nem megyünk át: Szentgyörgy (7 cp), Zelemér (2), Nagykálló (18), Szakoly (7), Krasznabétek (6), Nagymihály (6), Szalacs (10), Székelyhida (13), Nagyvárada (41), Bolcsida (9), Szoboszló (8), Nyírbátor (19), Nyírbétek (4), Bihar (9). Ezek összes pontszáma 159, közülük csak Nagyvárada rendelkezett többel, mint Debrecen, ezt levonva a kisebbeké 118 pont. A 41-et 118-cal elosztva 0,35-ös mutatószámot kaptam. Ilyen módon kiszámolva az összes 5-6 ponttal rendelkező települést, az egész régióban (a Nagyalföldön és a környező peremvidéken) 9 olyan centrum maradt, amelynek 0 volt a mutatója, azaz nem volt elérhető közelségében nála nagyobb pontszámú központi hely.

Csongrádot (9 cp), az ősi megyeszékhelyet a következő központokból lehetett elérni: Szentés (11), Szer (10), Nagykőrös (10), Kecskemét (16), Szolnok (13), Cegléd (16), Tiszavárkony (8), Túr (17), Tiszavarsány (12), Kengyel (6), Balaszentmiklós (4), Fejéregyház (3). A hajdani megyeközpont ekkorra már lesüllyedt, amit ebben az esetben igazol a 126-os összpontszám is, amelyből a lényegesen nagyobb, 105-öt a nála erősebb helyzetű települések, 21-et a nála rosszabb helyzetűek adtak. A 105-ben a 21 éppen ötször van meg, melynek alapján az alföldi, jobb közlekedési adottságú települések között a sor vége felé

került. Csongrádot a 16. század elején nyolc, közlekedési csomópont jelleg szerint fejlettebbnek ítéltető központ vette körül.

Remélhetőleg a példákból kiviláglik, hogy minél nagyobb a magasabb pontszámú települések és kisebb pontszámú települések hányadosa, annál gyengébb a centrum közlekedésföldrajzi helyzete. Persze ezeket a pontszámokat nem 100%-osan objektíve adta a szerző, s azt is fontos megjegyezni, hogy ezek KUBINYI rendszerében mind 5-6-os pontszámokat kaptak a közlekedésföldrajzi helyzetükre. A számítások alapján cizellálni tudjuk a két legmagasabb pontszámú csoport tagjainak helyét, helyzetét. Számításaim szerint a 0-1,0 közötti értékkel bírók az Alföld és peremterületeinek legfontosabb közlekedési csomópontjai ebben a korban. A kilenc nulla pontsból 3 helyezkedik el az Alföld közepén, a másik hat a peremegységekhez közel, igazolva – többek között – FRISNYÁK Sándor vásárvárosok–vásárvonalak létjogosultságát és helyességét.²² Ezek után nézzük a sorrendet! (Zárójelben a mutatószám.)

0 Szatmárnémeti, Gyula, Szeged, Pest, Nagyvárad, Eger, Beregszász, Temesvár, Kalocsa

0-1 közötti: Munkács (0,21), Baja (0,25), Nagyszőlős (0,27), Kisvárdá (0,28), Békés (0,30), Túr (0,32), Nagykároly (0,32), Pataj (0,32), Székelyhida (0,33), Debrecen (0,35), Gyöngyös (0,36), Nyírbátor (0,37), Cegléd (0,40), Kecskemét (0,42), Heves (0,43), Újváros (0,46), Szolnok (0,53), Arad (0,63), Bács (0,66), Lippa (0,75), Varsány (0,83), Szond (0,83), Csanád (0,87), Kászony (0,94), Borosjenő (0,95), Simánd (0,97), Margitta (0,97), Fegyvernek (0,98)

1-2 közötti: Devecser (1,00), Szentés (1,02), Nagykálló (1,06), Vári (1,09), Poroszló (1,25), Versec (1,26), Namény (1,28), Szalacs (1,30), Bazsalida (1,38), Jászberény (1,39), Szabadka (1,40), Maklár (1,51), Semjén (1,58), Kompolt (1,61), Szikszó (1,65), Lök (1,77), Jánk (1,83), Halas (1,85), Cséfa (1,89)

2-3 közötti: Papi (2,00), Kárász (2,00), Nagykőrös (2,06), Keresztút (Kótaj, 2,09), Zombor (2,10), Bolcsida (2,14), Székudvar (2,25), Bekény (2,26), Váradpüspöki (2,42), Levelek (2,57), Mezőtárkány (2,65), Hódvásárhely (2,67), Szenteltegyház (2,78), Bereg (2,91), Pócs (2,92)

3-4 közötti: Nádudvar (3,20), Bihar (3,52), Szer (3,83), Solt (3,94)

4-5 közötti: Detk (4,41), Tímár (4,47)

5-6 közötti: Csongrád (5,00)

6 fölötti: Szécsény/Arad (6,43), Bene (6,60), Szoboszló (7,28), Déda (7,55), Nagymihály (9,55), Tiszavárkony (11,50), Berekböszörmény (16,16)

Néhány mezőváros és centrális helyzetű falu hiányzik a felsorolásból. Különösen Hatvan, Pataj, Pásztó esete kirívó, mivel mindegyikről tudjuk, hogy a közlekedésben milyen fontos szerepet játszottak a magyar történelem folyamán.

²² Frisnyák S. 1990 p. 51

A hiányt azzal magyarázom (nem azzal a szándékkal, hogy Kubinyi Andrásra hárítsam a felelősséget), hogy a szerző által megadott térkép pontos követése alapján nem lehetséges az általa megkívánt 10 körüli kapcsolat elérése. Térképének útvonalvezetései helyenként lehetetlenné teszik a kellő számú központ regisztrálását (így van ez Tétény, Böszörmény, Demecser, Déda, Kászony, Levelek, Maklár, Kompolt, Lök és Pócs esetében is).

A kilenc fő közlekedési csomópont mellett 28 települést lehet az általam *aktív közlekedési centrum*-nak tartott olyan csomópontnak nevezni, amelyek közel állnak az önálló vonzásterület kialakításához, vagy éppen van is saját vonzáskörzetük. A korabeli viszonyok között ennek legfőbb akadályai: a távolságok leküzdésének természetföldrajzi gátjai, az úthálózat elemeinek egyszerűsége, a közlekedési eszközök rossz minősége, az emberi közösségek szokásai (félelem az útrakeléstől), a közbiztonság hiánya, majd a háborúk és az ország három részre szakadása.

A további kategóriákban szereplő helységek a nagyobb közlekedési potenciájú központok vonzásába tartoztak, ezeket *passzív közlekedési centrumok*-nak tartom, amelyek az első két kategória egyikében szereplő központok alá tartoztak, de maguk is szervező szerepet játszhattak más, kisebb helységek mindennapjaiban (lásd a 3. ábrát). Ebben nagy szerepet játszottak az egész térségben a sokadalmak, heti piacok, amelyeket KUBINYI András ugyanolyan módszerrel vett számba, mint a közlekedési csomópontokat. Ezt a következőképpen írta le: „IX. *Vásártartás*: Mivel nemegyszer több hetipiacot ... és/vagy sokadalmat (évi, országos vásár) tartottak egy településen, minden hetipiacnap egy, sokadalom pedig két pontot kap. Ezeket centralitási pontokra így számítjuk át: 1. Egy. 2. Kettő. 3. Három-négy. 4. Öt-nyolc. 5. Kilenc-tizenegy. 6. Tizenkét vásárpont és e felett.”²³

203 alföldi településen volt akkoriban heti piac vagy sokadalom, ez jóval több, mint a közlekedési központi jellegű települések (5-6 pontos) száma, de 5-6 pontot csak 9, amennyiben kibővítjük a kört, 3-4-5-6 pontot 58 mezőváros/falu kapott, s 118 volt a száma a heti egyszeri piaccal rendelkező településeknek. A legalább 4 centralitási pontot kapott települések csak a piacot tartó helyek 11%-át tették ki, a 3-6 pontot kiérdemelték az összes piacozó hely 32% át adták. Érdemes felsorolni a legnagyobb pontszámmal rendelkező helyeket is. 6 centralitási pontot kapott Debrecen 6, Várad 11, Simánd 7 országos vásárral. Ötöt szerzett a listán Békés, Cegléd, Eger, Nagykároly, négyet (Nyír)Bátor, Bekény, Fegyvernek, Gyöngyös, Gyula, Nagykálló, Kecskemét, Kisvárd, Namény, Pest, Szeged, Orbágysszentgyörgy, Tur, (Balmaz)Újváros. A falvak közül Dienesfalu és (Tisza)Lök 5-5 cp-t, Tóti négyet szerzett.

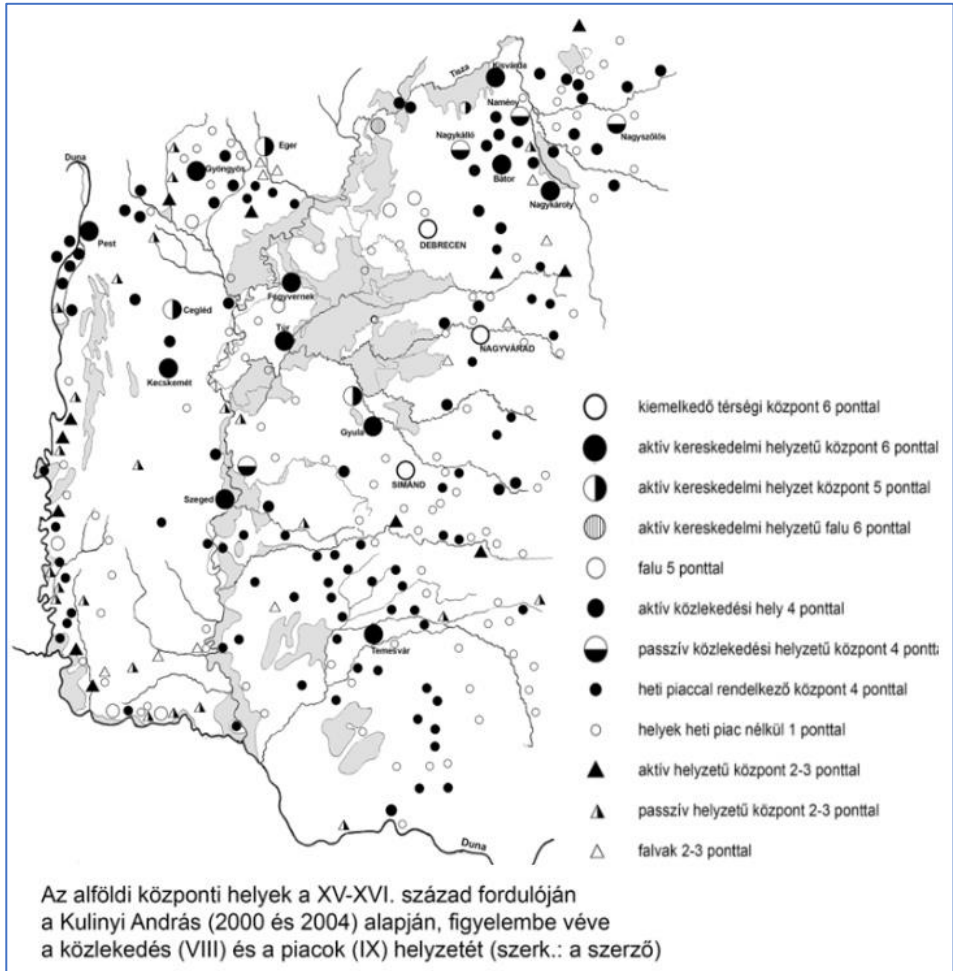
²³ Kubinyi A. 2004 p. 15

A közlekedési helyzetére 5-6 centralitási pontot kapott települések közül 46-ban tartottak sokadalmakat és/vagy hetipiacokat. 28 csak hetipiacal rendelkezett, 12-ben pedig semmiféle piacot nem talált KUBINYI András. Érdekes, hogy az első csoportba tartozó Beregszászon csak hetipiac volt, a másodikba tartozó Bács, Szolnok, Csanád, Margitta, Borosjenő, Devecser is csak hetipiacal rendelkezett. Ezen mezővárosok mellett azonban viszonylag kis távolságban más, sokadalmakkal rendelkező helységek voltak, mint például Szolnoknál Cegléd, Varsány és Tur, vagy Borosjenőnél Simánd, Margitta esetében pedig Debrecen és Várad.

Az országos vásárok (sokadalmak) száma így alakult: Nagyvárad (11), Simánd (7), Debrecen (6), Nagykároly (5), Lök (5), Cegléd (4), Eger (4), Dienesfalu (4), Bekény (3), Gyöngyös (3), Gyula (3), Kecskemét (3), Vásárhely (3), Fegyvernek (3), Bátor (2), Békés (2), Nagykálló (2), Kisvárd (2), Namény (2), Pest (2), Tur (2), Újváros (2), Orbágy-szentgyörgy (2), Dombegyház (2), Tóti (2). Érdekes, hogy a KUBINYI által idézett művében külön fejezetet kapott Szeged – amelynek országos kisugárzását a legjelentősebbek közé sorolta –, ugyanakkor csak egy sokadalmat (dec. 13. Szent Lucia) vesz számba három hetipiac mellett. A könyve 102. oldalán közölt ábrán (Városias települések az Alföldön és piaci gyűrűik) Szegednek Váradhoz, Debrecenhez, Pesthez és Budához, Egerhez hasonló piaci körgyűrűt rajzolt. Ezek a körgyűrűk – mint a 178. oldalon közli – igen nagy sugarúak: Debrecené 200-350 km, Nagyváradé 300-370 km. Ebben a Szegeddel foglalkozó fejezetben foglalkozott Tur és Varsány sokadalmaival is. E két mezőváros a 15. század közepén kapta meg rangját, földesurai ugyanazok, akik felismerték a nyugat felé irányuló szarvasmarha-kereskedelemben rejlő lehetőségeket, piaci gyűrűiket 100-200 km sugarúra taksálta KUBINYI András. Tur és Varsány vásáraitól már BÁCSKAI Vera is írt: „Tur és Varsány vásárainak népszerűségét valószínűleg a nagy választékban és mennyiségben kínált borok is emelhették. Varsányt kedvező fekvése – a Szolnok–Varsány–Békés–Gyula szárazföldi, s a tiszai vízi út – a Duna-Tisza köze, a Tiszántúl, a déli megyék és Heves-Borsod megye áruforgalmának központjává emelte.”²⁴

A felvázolt kép ilyen maradt a 16. század közepéig (3. ábra), s nem változott meg alapvetően a tizenöt éves háborúig. Bár a török uralma alá vetette az Alföld nagyobb részét, célja nem annak teljes elpusztítása volt, hanem a meglévő keretek gazdaságának fenntartása. Ez elemi érdeke volt, hiszen a befolyt adókból és sarcolásokból tartotta fenn a megszállt terület hadigépezetét és adminisztrációs-igazgatási rendszerét. A háborús évek kivételével igyekezett megvédeni az adóalanyokat, akiket nem csak a török martalóc csapatok, hanem a rosszul (vagy egyáltalán nem) fizetett magyar végváriak is sanyargattak.

²⁴ Kubinyi A. 2000 pp. 101-178. és Bácskai V. 1965 p. 72

3. ábra

A birtokairól kiűzött magyar nemeseknek is érdeke volt a népesség helyben maradása, a megyék és a birtokosok messze a hódoltsági területen belül is ellenőrizték a falvak, mezővárosok népességét. Ennek ellenére a falvak nagyjából ötöde elpusztult, vagy ideiglenesen elnéptelenedett, a déli területeken pedig délszláv és román parasztok foglalták el az elpusztult, vagy elmenekült magyar lakosság helyét.²⁵

E korszak társadalom-és településföldrajzi bemutatásával jelen dolgozat szerzője is megpróbálkozott, erről az időszakról készített térképe a Történelmi

²⁵ A korszakra nézve lásd Hegyi K. 1995, Szakály F. 1981 és 1997, Sz. Simon É. 2014

Földrajzi Közlemények 2022. 1-2-es számában található.²⁶ Ennek alapján (is) kijelenthetjük, hogy a mezőkeresztesi csatáig (1596) az alföldi népesség mintegy negyede hagyta el lakóhelyét (vagy pusztult el), a településhálózat kisebb-nagyobb veszteségekkel, de a 16. század eleji állapotokat tükrözte. Ami szembetűnő, az a hangsúlyok megváltozása; kiemelkednek a háborúk által leginkább sújtott Duna-Tisza-köze mezővárosai, a Körös–Maros közének szarvasmarha-kivitelben leginkább résztvevő (akkoriban) óriásfalvai (lásd például Makó átmeneti tündöklését). A peremterületek települései embervesztéssel ugyan, de megőrizték fontosságukat, hiszen mindkét szembenálló fél (magyar és török) (fel)használhatta kereskedelmi közvetítő szerepüket. A témánk szempontjából fontos utak és piacok közül azok értékelték fel, amelyek a marhahajtáshoz és a török és magyar uralom alatt álló részek közötti kapcsolatokhoz kötődtek. Más utak a minimális gondoskodás hiánya miatt (is) eltűntek, beleolvadtak az elhagyatott környezetbe. A hódoltsági terület piaci közül azok maradtak fenn, amelyeknek piaci vonzóköre megmaradt (például Túr, Tiszavarsány, Simánd, Szikszó, Hatvan, Tura, Dömsöd), melyeknek továbbélését a két fél rajtaütései bizonyítják. Az erről élvezetesen és szemléletesen író TAKÁTS Sándor ugyanitt a kereskedelemről ezt írta: „A tizenhatodik század írott emlékei homlokegyenest mást beszélnek, mint a magyar történetírók. Az 1593. évig az ország vámjövendelme folyton emelkedőben van, tehát a kereskedelemnek is folyton gyarapodnia kellett.”²⁷

Mezőkeresztes után ez a folyamat megtört, vagy csak nyomaiban mutatott a korábbi évek pezsgésére. A 17. század gyakori harcai, háborúi meggyengítették a kereskedelmet, ennek következtében a mezővárosokat. Falvak százai s néhány mezőváros is elpusztult térségben, ilyen volt a Közép-Tiszavidéken Tiszavarsány, Fegyvernek és Szikszó. 1699-ben a Jász és a Kun Kerületeket felmérő Pentz Jakab a Jászságban 10 lakott települést s 4 elpusztult falut talált, 1155 családdal. A Nagykunságban 2 lakott helyen 168 család, a Kiskunságban 5 lakott településsel szemben 41 egykor lakott, 1699-re pusztává vált helységet írt össze, 279 családdal. EPERJESSY Kálmán szerint Csanád megyében a Hunyadiak korabeli időszak 200 településével szemben az I. katonai felmérés országleírása „9 helységet minősít állandó jellegű településnek a megyében.” Ugyanő írta Békés megyéről: „A török hódoltság előtt 1400 (sic!) községet számláló megyében most (1782-85) mindössze 25 önálló település, köztük 20 község és 5 mezőváros...”²⁸ A CSÁNKI Dezső által írt Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. kötetében Békés megyében összesen 110 helységet összesített. BLAZOVICH László enciklopédikus munkájában 140

²⁶ Veresegyházi B. 2022 p. 56

²⁷ Takáts S. reprint 1963

²⁸ Cseh G. 2017 pp. 11-24, EPERJESSY Kálmán 1971 és 1973

települést regisztrált, ezért feltehető, hogy EPERJESSY Kálmán közlése nyomdai elírás lehetett.

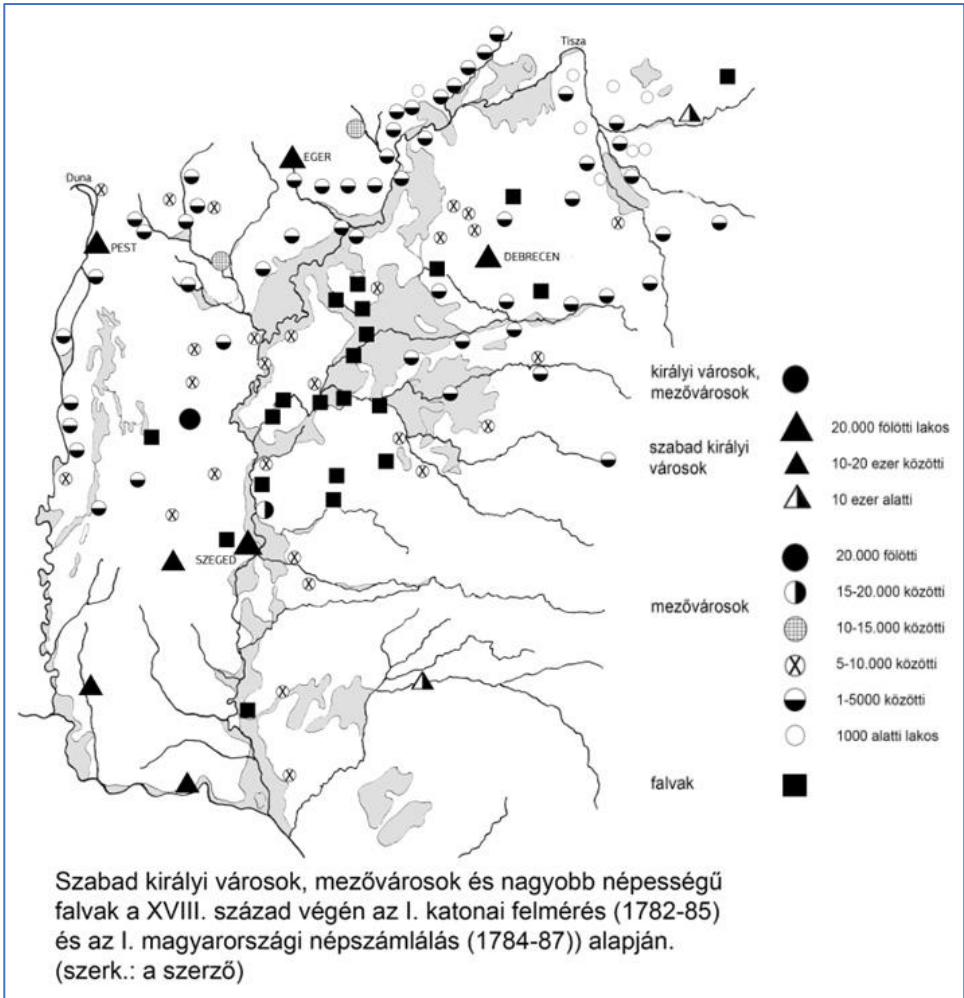
A következő száz év az Alföld számára a népesség pótlását, a megyék, a birtokviszonyok és a települések újjászervezését jelentette. A Habsburgok a magyar nemességgel hol karöltve, hol ellenükre (példaként II. József rendeleteit, témánkban a népszámlálást említve) benépesítette tájunkat. A falvakban és a mezővárosokban a kétszáz évvel ezelőtti népesség 5-10-szerese élt, ennek megfelelően növekedett a gazdaságilag megművelhető terület, az állatok létszáma. Ez a növekedés azonban semmiképpen sem volt elegendő, a szegényebb néprétegek (zsellérek, földnélküliek) nem éltek jobban, mint századokkal előbb elődeik. Nem terjedt ki a fejlődés az utakra (lásd fentebb a szemelvényeket!), ezáltal a települések közötti kapcsolatokra sem. A század végén az I. katonai felméréshez készült Országleírások első pontja tartalmazza az egyes települések közötti távolságot órákban, melyet, mint már ismertettem (5000 lépés/óra), mindenhol elkészítettek. Ezekből szedtem össze egy párat, olyanokat, ahol közvetlen összeköttetés volt a nagyobb települések között. Mivel az Országleírások nem tartalmaztak olyan adatokat, amelyek távolabbi, nagyobb mezővárosokat, szabad királyi városokat közvetlenül kötöttek volna össze, ezért eléggé hiányos lenne az az összevetés, amelyben minden ilyen települést bemutatnánk.

Hogy ezek a települések melyek lennének, azt a 4. ábra tartalmazza. Ezen a szabad királyi városok, mezővárosok és a 2-5000 főnyi lakossággal bíró falvak szerepelnek. A városoknál és mezővárosoknál nincs ilyen megkötöttség, így kilenc királyi város: Debrecen, Eger, Pest, Szabadka, Szatmárnémeti, Szeged, Temesvár, Újvidék és Zombor, 93 mezőváros és 26 falu, összesen 128 település került fel a térképre. Ez jóval kevesebb, mint a KUBINYI által közölt 323 központi hely a 15-16. század fordulóján. Ez egyrészt abból adódik, hogy kisebb területet számoltam több megyénél (Bihar, Szatmár, Máramaros, Arad, Csanád), másrészt KUBINYI Andrásnál mintegy 106 központi helynél igen problémás a megítélés (a VII-VIII. kategóriák települései).²⁹

A 18. században a megerősödött államhatalom, a gazdasági-társadalmi érdekek feltámasztották a már korábban is létező, de a török-Habsburg harcok és a Rákóczi-szabadságharc csatái miatt megszűnt postaszolgálatot. III. Károly tizenkét postavonalat kívánt létrehozni, ezek megszervezése azonban mintegy 20 évet vett igénybe. Az 1745-ös győri kalendárium így sorolta fel az ország postavonalait: „Bétstől Posonig, Posontól Kassáig, Kassától Brassóig, Bétstől Budáig (31 óra)”.³⁰

²⁹ Kókai S. 2021 pp. 120-121 táblázata szerint a Marostól délre 1717-től kialakított, a Csanád megyétől elszakított csanádi kerületben még 21 lakott és 40 lakatlan település volt 2016-2240 körüli népességgel.

³⁰ Antalffy Gy. 1975 pp. 215-216

4. ábra

1. táblázat: Néhány nagyobb település közötti távolság órában az I. katonai felmérés országismertetői alapján (1782-85).

A kiinduló település neve	A céltelepülés neve	idő órában
Gyula	Békés	5 ¼
Szeged	Halas	12
Szeged	Szabadka	10 ½
Szeged	Vásárhely	7 ½
Szeged	Makó	3 ¾
Nagykároly	Szatmárnémeti	6
Kecskemét	Nagykőrös	4
Vásárhely	Szentes	7 ½
Vásárhely	Makó	7 1=4
Debrecen	Szoboszló	4 ¾
Szoboszló	Újváros	5 ¼
Beregszász	Vári	3 ½
Nyírbátor	Nagykálló	2 1%2
Arad	Simánd	8

A többieket érdemes állomásaikkal együtt felsorolni, mert azok az Alföldet szelik át: „Budától Szebenig (6 nap):

*Buda–Kerepes–Aszód–Hatvan–Árok–Szállás–Bót (Bod)–Átány–Poroszló–Bábolna–Tsege–Hortobágy–Újváros–Debretzen–Pályi–Léta–Székelyhid–Margita–Kémer–Somlyó–Zilah–Bréd–Magyar-Egregy–Sombor–Berend–Kolosvár–Torda–Fel-Vintz–Enyed–Károlyvár–Szász-Sebes–Szeben (41 posta).
Budáról Péterváradig: Buda–Hamsabég–Ertsin–Adon–Pentele–Földvár–Paks–Tolna–Szekzárd–Bátaszék–Szektső–Moháts–Eszék–Kalut–Zombor–Luptsova–Karabusova–Olossan–Báts–Pétervárad (28 posta).*

Budától Váradig: Buda–Kerepes–Aszód–Hatvan–Gyöngyös–Verpelét–Eger–Darócz–Ónod–Szerents–Tokaj–Nánás–Böszörmény–Debretzen–Bagos–Bátsa–Várad (22 és fél posta).

Budától Kassáig (6 nap): egy az út mint Várad felé Szerentsig, onnan Tályá–Vilmány–Szinna–Kassa (18 posta).

*Budától Szegenig (6 nap): Buda–Ótsa–Ketskemét–Szeged–Makó–Tsanád–Semplak–Betske–Arad–Lippa–Tót–Várda–Déva–Szászváros–Szeben.*³¹

A győri kalendáriumban nem szerepelt, de KÓKAI Sándor említi: „1745-ben gyorskocsi járatot indítottak Pestről Temesváron át Nagyszegenig...”³² Budától Szegedig 41 óra, Temesvárra 3 nap az út. Mint látható, az Alföld középső vidékeit, a mai Jász-Nagykun-Szolnok és Békés megyék egészét, Bihar nyugati széléit elkerülték az utak a hatalmas mocsárvilág miatt. Aki más irányokba megy, az a 19. század első felében gyorskocsival vagy úgynevezett „gyorsparaszttal” mehet, ha van rá pénze.³³

Ezekkel a lehetőségekkel együtt a népesség nagy hányada nemigen utazott nagyobb távra a korabeli Magyarországon. A parasztság ősi kötelezettsége volt a fuvarozás a földesúr részére: a török időkben, 1577-ben Mahmud szolnoki szandzsákbég a vár megerősítésére rendelte a jobbágyokat, minden második embernek ásóval, lapáttal, kaszával, fával és vesszővel kellett egy hét alatt beérkezniük. Tiszaság jobbágyainak, mint a püspökség alattvalóinak kötelessége volt az egy évvel később kelt oklevél szerint 50 darab potykat Vácra szállítaniuk. A Tiszafüred környéki, a nagykunsgái és a jászsgái gazdák gabonájukat, bárányaikat voltak kötelesek az egri várhoz felvinni 1596-ig. Szénássy István, Décsé és Szénás ura a tizedet, kilencedet búzából, árpából, bárányból és mézből uruk éppen akkori tartózkodási helyére, a Szepességbe kötelesek felhordani. Nem jobb a helyzet a 18-19. században sem, „minden falu köteles az utasoknak előfogatot állítani, ha a felsőségtől erre utalványt mutatnak elő, ez volt a forspont.”³⁴

Összefoglalva: történelmünk folyószabályozások előtti időszaka más dimenziókba repíti vissza a kutatót. Sajnos több munkában is találkozunk azzal, hogy sem a földrajzi környezetet, sem az éghajlati viszonyokat, sem a teljesen más közlekedési feltételeket (értve ezalatt az utak minőségét és hiányát, a közlekedési eszközök állapotát), sem a történelmi helyzetet (hadjáratok, hódoltságviszonyok, peremsávok) nem vagy alig veszik figyelembe, vagy éppen a későbbi viszonyokat vetítik vissza a múltba. Ezzel a kis dolgozattal, az Alföld mintegy 300 éves történetének közlekedéssel, utakkal és az utazásra fordított

³¹ u.o. mint a 27-es lábjegyzet

³² Kókai S. 2021 p. 214

³³ A győri kalendárium nem szólt egy olyan postaútról, amelyiknek térképét Heinzely Ferdinánd készítette 1785-ben, útvonala Buda–Üllő–Pilis–Cegléd–Abony–Szolnok–Törökszentmiklós–Kunhegyes–Nagyivány–Hortobágy–Debrecen volt. Egyéb okok mellett ez sem támasztja alá a Kunhegyes–Karcag–Nádudvar–Szoboszló változatot, amely valószínűleg csak később alakulhatott ki. A térkép jelzete: S 12- Div. XIII. No. 36.

³⁴ Antalffy Gy. 1975 p. 233

időkkel azt szerettem volna elérni, hogy vegyük az eddigieknél jobban figyelembe e tényezőket egy-egy időszak bemutatásánál.

IRODALOM

- ANTALFFY GY. (1975): Így utaztunk hajdanában. Panoráma. Bp.
- BÁCSKAY V. (1965): Magyar mezővárosok a XV. században. Bp. Ért. a történettudományok köréből
- BELUSZKY P. (2001): A Nagyalföld történeti földrajza. Dialóg-Campus. Bp.-Pécs
- BLAZOVICH L. (1996): A Körös–Tisza–Maros-köz települései a középkorban. Dél-Alföldi Ért. 9.
- BLAZOVICH L. (1998): Az Alföld 14-16. századi úthálózatának vázlata. Tanulmányok Csongrád megye történetéből. 26.
- BLAZOVICH L. (2002): Városok az Alföldön a 14-16.században. Dél-Alföldi Ért. 17. Szeged
- BRACE C. L. I. (2006 reprint): Magyarország 1851-ben. Attraktor Bp.
- CSÁNKI D. (1890): Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. Budapest
- CSEH G. (2017): A Jászkunság 1699-ben. A Pentz-féle összeírás. Thorma J. Múzeum
- CSIFFÁRY G. – B. HUSZÁR É. (1999): Heves megye II. József-kori katonai leírása. Eger
- DRASKÓCZY I. (2018): A magyarországi kőszó bányászata és kereskedelme. MTA BKTI.
- ELEK GY. (2019): Karcagi csárdák és vendégfogadók. In: Zounuk 33. pp. 9-44.
- EPERJESSY K. (1963): Békés megye az első katonai felmérés (1782-85) országleírásaiban. Gyoma
- EPERJESSY K. (1971): Csanád megye az első katonai felvétel idején (1782-85). Makó
- FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó. Bp.
- GYÖRFFY GY. (1987): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I.
- HEGYI K. (1995): Török berendezkedés Magyarországon. História Monográfiák 7.
- HOFER T. (1993): A török hódoltság hatása a magyar paraszti műveltségre. In: Néprajztudományi Kutatóintézet Évkönyve. XVII.
- KÁROLYI ZS. – NEMES G. (1975): A Közép-Tiszavidék vízügyi múltja. Vízügyi Tört. Füzetek
- KÓKAI S. (2021): A Marosszög történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza–Kiszombor
- KUBINYI A. (2000): Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld peremén

- KUBINYI A. (2004): Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. In: Történelmi Szemle 2004. 1-2. pp. 1-30.
- PETŐFI S. (1847): Útirajzok
- RÁCZ L. (2016): Mi a kis jégkorszak? Tört. Földrajzi Közlemények. 2016. 1. pp. 15-46.
- SOMOGYI S. (1994): Az Alföld földrajzi képének változásai (16-19. sz.). In: Történelmi Földrajzi Tanulmányok. Sz.: Frisnyák S. pp. 1-31.
- SZ. SIMON É. (2014): A hódoltságon kívüli „hódoltság”. MTK BKI
- SZAKÁLY F. (1981): Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp.
- SZAKÁLY F. (1997): Magyar intézmények a török hódoltságban. Bp.
- SZÜCS J. (1993): Az utolsó Árpádok. História. Monográfiák 1.
- TAKÁTS S. (1963 reprint): Bajvívó magyarok. Móra. Bp.
- VERSEGYHÁZI B. (2022): Változások az Alföld településhálózatában a török hódoltság korában a 16. század második felében. Történelmi Földrajzi Közlemények 2022. 1-2. pp. 42-67)
- WERBŐCZY I. (1989 reprint): Hármaskönyv. Bodnár Imre tolmácsolásában. Pécs

A FEJLETTSÉG ÉS TERÜLETI KÜLÖNBSÉGEI 1910-BEN MAGYARORSZÁGON – A KORTÁRS FÖLDRAJZOSOK ÉS STATISZTIKUSOK SZEMÉVEL¹

DEMETER GÁBOR

REGIONAL DIFFERENCES OF DEVELOPMENT IN 1910 IN HUNGARY – BASED ON THE DATA OF CONTEMPORARY SCHOLARS

The regional differences in the development levels of Hungary in 1910 has already been examined by many – using recent interpretations of the term development. But it is also worth examining how contemporary geographers and statisticians thought about the concept of development. The only systematic map-based summary of the economic efforts of the dualist period (1867-1918) is published in the atlas edited by Aladár Illés Edvi and Albert Halász for the peace negotiations following the First World War. Based on the attempts already been made for the 1930s to process cartographic material and that way illustrate regional inequalities, we selected 18 of the 70 maps published in the atlas representing the situation in the 1910s. By aggregating the normalized values of these 18 indicators into a composite development index, our study has attempted to visualize differences in general development at the county level through the lens of contemporary scholars.

BEVEZETÉS

Az ország 1910-es fejlettségét már sokan vizsgálták a mai szempontrendszerek figyelembevételére alapján. Beluszky Pál kutatásai (*Beluszky P. 2000*) után Győri Róbert és Mikle György (2017) a mai országterületen járási szinten vizsgálták a fejlettség területi különbségeit és annak időbeli változását az ezredfordulóig. Jakobi Ákos a GISa Hungarorum adatbázis adatait járásszintre aggregálva a LISA módszer alapján vizsgálta a Tobler-hipotézist az 1910-es országterületen (*Tobler W. R. 1970*), hasonlóan fejlett és fejletlen egymással szomszédos területeket (régiónkat) azonosítva. Szintén a GISa Hungarorum projekt keretén belül (OTKA K111 766) Péntes János járás- és településszinten

¹ Készült az MTA BTK Lendület „Tíz Generáció” projekt támogatásával.

is megismételte a Győri-Mikle-féle vizsgálatot, immár az 1910-es országterület egészére kiterjesztve (Pénzes J. 2018), majd saját, 2010-es állapotra vonatkozó módszertanát alkalmazva (Pénzes J. 2014) kiszámolta a településszintű FTI-t 1910-re, a teljes országterületre és összevetette azt a Győri-Mikle-féle teljes országterületre kiterjesztett vizsgálat eredményével. Szilágyi Zsolt a *Prados de la Escosura-féle vizsgálatot* (2015) adaptálta, mikor történeti HDI-indexet számolt az 1910-es országterületre, 1880-ra és 1910-re (Szilágyi Zs. 2018, 2019). Földvári Péter komplexebb ökonometriai megközelítést alkalmazva a SEM – MIMIC és measurement modell alapján számolta ki a fejlettséget 1785-re 1880-re és 1910-re, elkülönítve a fejlettséget (wellbeing) okozó és fejlettséget befolyásoló tényezőket (Földvári P. és Demeter G. 2023). Demeter G. et al. (2023a, 2023b) a Területi Statisztika lapjain kétrészes tanulmányban vizsgálta a fejlettségi szint változását 1330-1910 között, felhasználva a Papp István által, időbeli összehasonlításra kifejlesztett, az adminisztratív változások okozta nehézségeket kezelő grideléses (rácshálós) módszert (Papp I. et al. 2021). Demeter (2020a), Demeter és Horbulák (2021), majd Demeter-Pénzes-Papp (2023) a perifériák és centrumok 1910-2010 közötti változását vizsgálták meg, Bagdi R. (2022) és Demeter G. (2019) pedig elemezték a kvalitatív-deszkriptív munkák és statisztikai analízis által perifériaként azonosított területek elterjedését és eltéréseit.

A fenti munkákban a változatos megközelítés (indikátorszám és módszer) ellenére közös, amellet, hogy a fejlettséget komplex módon értelmezik (miként a mai szakirodalom zöme, lásd Wilhelm Zoltán SENTIENS-indexét: Wilhelm Z. 2011). hogy a *fejlettséget a mai fogalmak alapján értelmezik és a perifériákat is ezek alapján vizsgálják.*

Érdemes azonban azt is megvizsgálni, a kortársak hogyan gondolkodtak a fejlettség, mint fogalom tartalmáról (a 18. századra számított fejlettség kapcsán így gondolkodott 1720-ra: Mikle Gy. és Demeter G. 2022, 1750-re, Erdélyre vonatkozóan: Demeter G. és Mikle Gy. 2021, 1785-re: Demeter G. 2022). Azaz vizsgálandó, hogy ez a szemlélet milyen centrum-periféria viszonyokat rajzol ki Magyarországon 1910 körül a többi, mai szemléletű fejlettség-fogalmon alapuló (és egyébként nagyjából hasonló végeredményt mutató) vizsgálatokkal összevetve. Az 1930-as évek kapcsán már történt kísérlet a térképes anyagok ilyen szemléletű feldolgozására: Rónai András 1945-ös kiadású atlaszát ebben a szellemben vizsgálta Demeter G. 2020b).

ANYAG ÉS MÓDSZER

A Magyar Királyi Statisztikai Hivatal 1900-1910 között ugyan rendszeresen közölt megyei bontású térképeket, de ezek főként a betegségek, bűnözés migráció, felekezetek, területhasználat kategóriáit ölelték fel, az általunk korábban bemutatott, egy főre jutó földjövedelmeket vagy földterületet, vagy egy

főre jutó adókat, elérhetőségeket nem illusztrálták (így lehetséges, hogy a Magyarország történeti földrajza c., Beluszky Pál által szerkesztett kötet új járásszintű térképek tucatját tudta produkálni statisztikai alapadatokból). Még kevésbé tették ezt az ipar kapcsán. A dualizmuskori gazdasági erőfeszítéseknek egyetlen szisztematikus térképes összefoglalása az Edvi Illés Aladár és Halász Albert által szerkesztett atlasz (*Edvi I. A és Halász A. 1920*), mely az első világháborút követő béketárgyalásokra készült. Az itt közölt térképek különösen a kultúra, bányászat és ipar kategóriájában jelentősek, noha ezek pontszerű megjelenéssel rendelkeztek a korban, s nem fedtek le összefüggő területeket. A demográfiára és életkörülményekre vonatkozó adatok viszont nagyon alárendeltek. Vizsgálatunk során megyei léptékű, illetve megyei szintre aggregált vagy interpolált (pont)adatokat használtunk. Az alapadatokból egy főre jutó vagy százalékos értékeket nyerve az egyes indikátorok értékeit megyénként előbb normáltuk, majd a normált értékeket aggregálva a korábbi vizsgálatokhoz hasonlóan egy kompozit mutatót állítottunk elő, illusztrálandó a kor fejlettségre vonatkozó elképzeléseinek esszenciáját.

A kompozit mutató előállításához felhasznált alaptérképek a következők voltak:

1. vasúti forgalom volumene megyénként,
2. vízenergia nagysága megyénként aggregálva,
3. 10000 főre jutó postaállomások száma,
4. széntermelés megyei értéke,
5. írni-olvasni tudók aránya,
6. 100 főre jutó szántó nagysága hektárban. S mivel ez önmagában nem utal a birtokszerkezetre (tehát a magas érték nem feltétlenül pozitív jelenség, ha a kevesek kezén van a föld), korrekciós tényezőként felvettük (7.) a nagybirtok részesedését a megye földterületéből százalékban megadva.

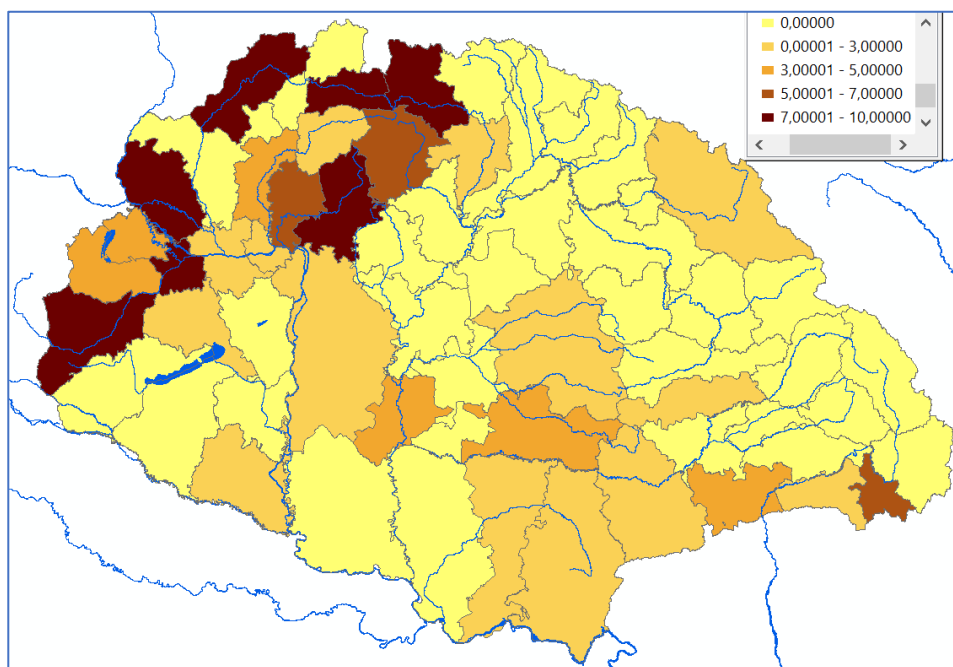
A bemenő adatok között szerepelt még

8. a kivándorlás 10 éves nagysága a megye lakosságának százalékában,
9. a hitelintézeti pénzállomány egy főre jutó megyei értéke (Budapest nélkül),
10. a gabonahiány és -többlet 1 km²-re jutó értéke mázsában,
11. egy főre jutó szarvasmarha és
12. egy főre jutó ló- és juhállomány (ezek használata különösen azért indokolt, mert a településszintű vizsgálatoknál nem került sor az állattartás értéktermelésének felhasználására adathiány miatt);
13. kereskedő- és iparostanoncok 1000 főre jutó száma megyénként,
14. egy főre jutó összes iparfejlesztési támogatás,
15. egy km²-re jutó állami textilipari támogatás,
16. a vas- és gépipari termelés volumene megyére extrapolálva,

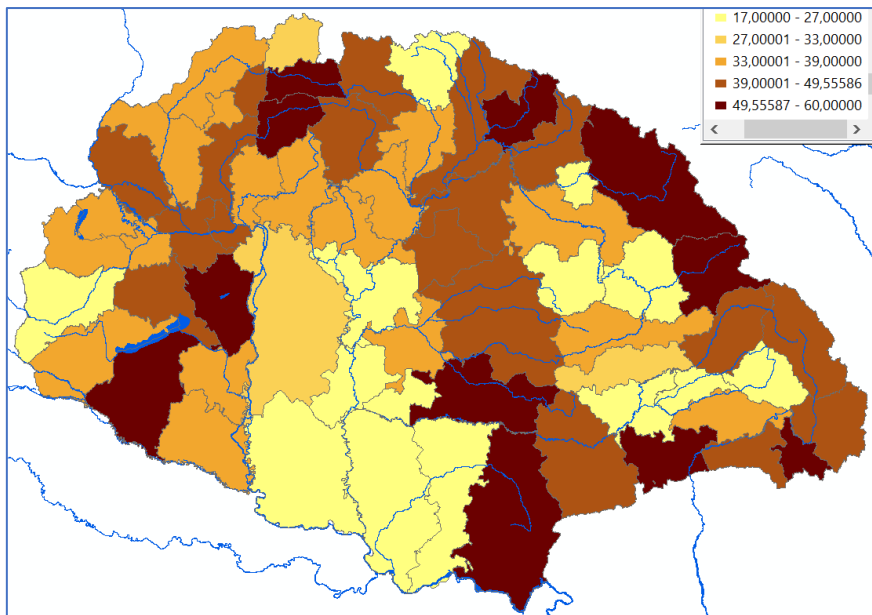
17. a megyei kendertermelés értéke (mit háziipari-textilipari alapanyag)
18. és végül az egy főre jutó direkt adók összege (ez korábbi vizsgálatainkban is kulcsszerepet kapott) (1-5. ábra).

Ez összesen 18 térkép az atlaszban közölt 70-ből (ezek egy része történeti, illetve nem kvantifikálható, vagy városokra vonatkozó pont típusú adatsor, melyet nem vontunk be a vizsgálatba. A megyei lépték ugyan visszalépésnek tűnhet, de Nagy Mariann (Nagy M. 2003, 2004, 2017) is így vizsgálta az 1895-ös agrárfejlettséget (tehát jelen, komplexebb szemléletű vizsgálat eredménye az agrárfókuszú vizsgálattal is összevethető), de a 18. századi adatsorok között is jócskán akad, csak megyei jellegű adatsor (Benda Gy. 1973).

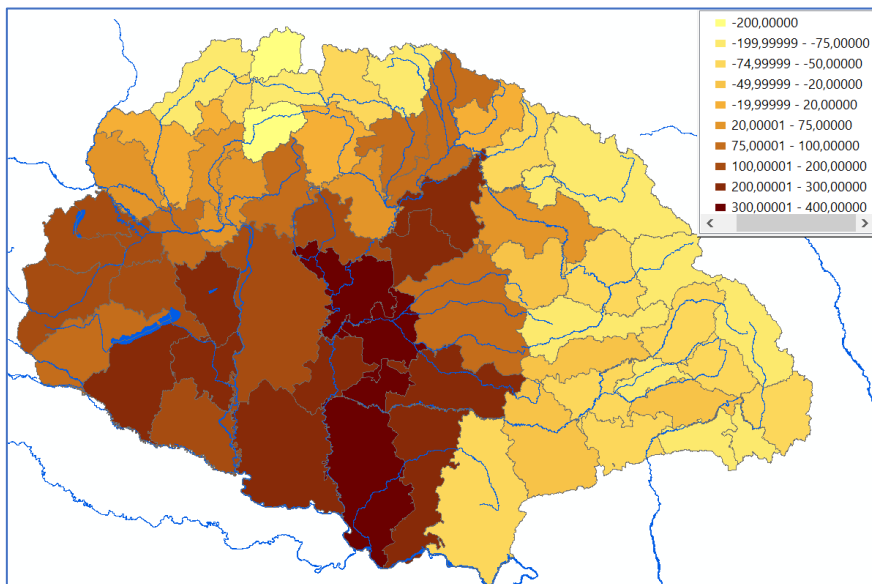
A 18 indikátor alapján képzett kompozit térképet (6. ábra), a kor kartográfusainak fejlettségről alkotott eszenciáját összevetettük az általunk generált településszintű térképi ábrázolásokkal, a Pénzes-féle (TFI) fejlettségi térképpel, a Szilágyi-féle HDI-vel, valamint saját 2018-as vizsgálatunk a 27 változót tömörítő térképi fedvénnyel.

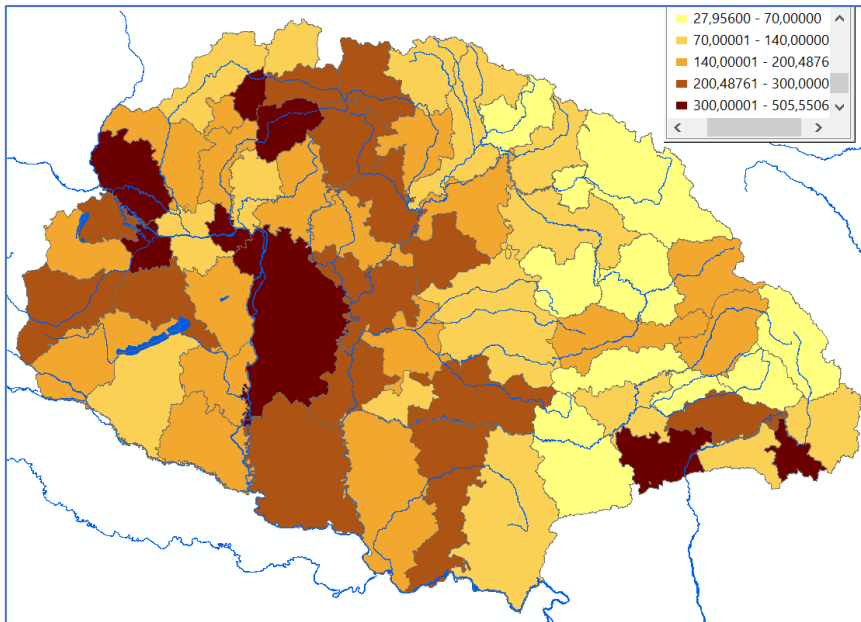
1. ábra. Egy főre jutó állami iparfejlesztési támogatás értéke (K) 1910-ig

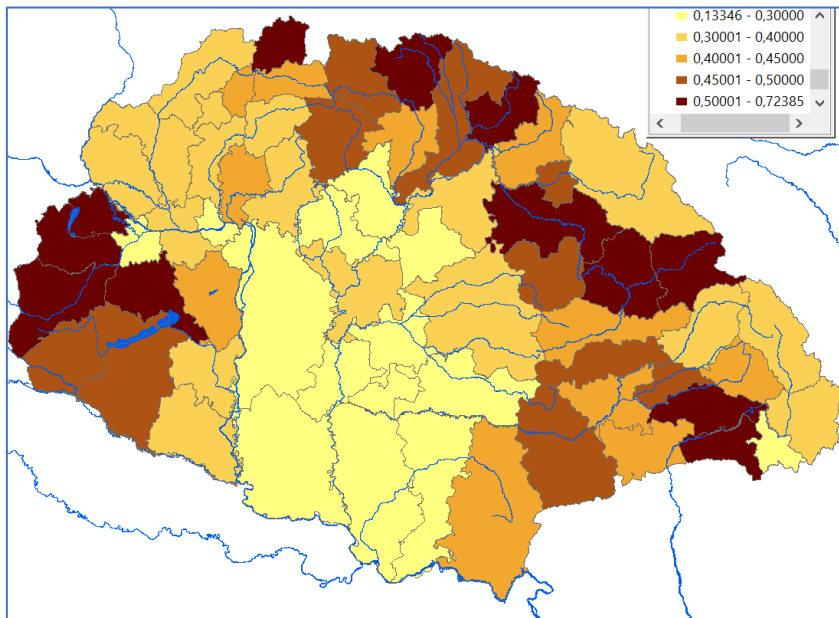
2. ábra. A nagybirtok (1000 kh felett) aránya (%) a földterületből

3. ábra. Gabonahiány és gabonatöbblet (q/km²)

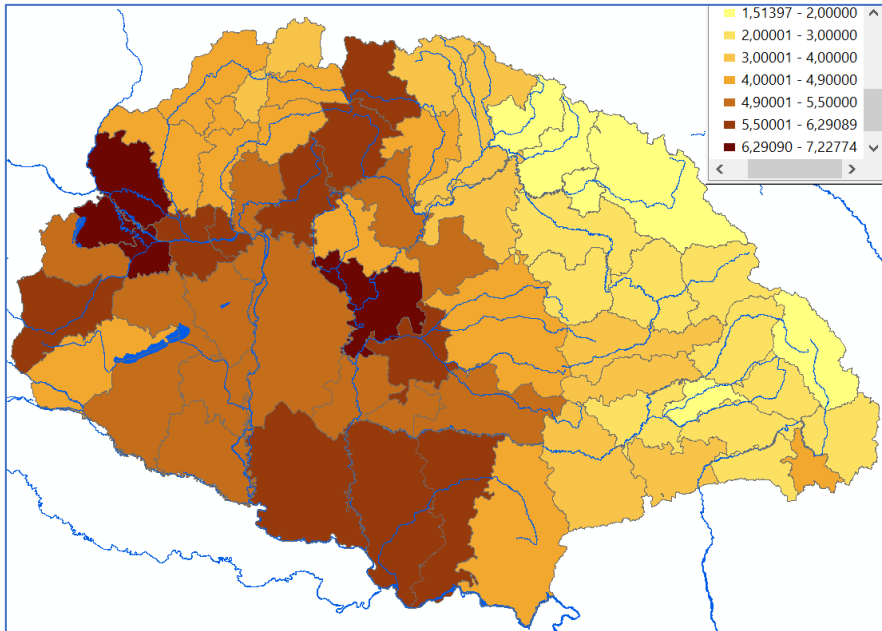

4. ábra. Egy főre jutó hitelintézeti pénzállomány 1910-ben (K, Budapest nélkül)

5. ábra. Szarvasmarhaállomány egy főre vetítve (db)

EREDMÉNYEK

6. ábra. Magyarország megyei szintű összesített fejlettségi térképe a kor statisztikusainak 18 térképe alapján 1910-ben²

Az elénk táruló fejlettségi kép nagy vonalakban egyáltalán nem tér el a korábbi, településszintű vizsgálatok során kapott mintázatától: Erdély és a Kárpátalja, a Felvidék keleti része Sárossal bezárólag és északnyugati pereme fejletlen, csakúgy mint Zala vagy Szabolcs. Csupán a megyék sajátos alakja okozza néhány jelenség háttérbe szorulását, mint a nagy töréslépcső Erdély felé a Partiumban, vagy a Nógrád-Gömör-Heves-Borsod vármegyék által ölelt dombvidéki katlan, mely a négy megye határzónájából Nógrád megye kedvező adatai miatt Heves vármegyébe tolódott át. Jellegzetes különbség viszont a korábbiakhoz mérve az erdélyi szász megyék belesimulása az erdélyi perifériába – csak Brassó ugrik ki az egész térségben, noha a hitelintézeti megtakarítások 1 főre jutó összege, vagy az állami ipartámogatás 1 főre vetített értéke alapján még jól kirajzolódik a Szászföld. A Székelyföldön pedig nem látszik a székely akció pozitív hatása (Balaton P. 2004) a századelő tudósai által preferált indikátorok alapján. Szintén jellegzetes, hogy az Alföld viszont korántsem homogén annyira ezen a térképen: három, igaz, átlag feletti fejlettségű kategória osztozik a térségen, szemben a településszintű térképen tömszerűen megjelenő fejlett

² A kedvezőbb értékek sötétebb árnyalattal jelölve.

folttal. A Pozsony/Mosontól Esztergomig terjedő, Beluszky Pál által is jelzett nyugat-keleti Duna-tengely jól érzékelhető, és körülötte nagyjából koncentrikus körökben csökken a fejlettség szintje, de a fejlett megyék sora Nógrád-Zólyom-Gömör irányába a felvidéki iparvidék felé folytatódik, nem a dél felé fordul Duna mentén, aminek részben az oka az, hogy Pest vármegye több indikátora Budapest székesfőváros értékeit nem tartalmazza, így inkább a megye kiskunsági, rurális jellege kerül hangsúlyozásra a kompozit mutatót illusztráló térképen.

IRODALOM

- BAGDI R. (2022): Statisztikai módszerekkel mért fejlettség és szociográfiai valóság az 1930-as évek vidéki Magyarországon. In Weisz B. – Demeter G. – Kövér Gy. – Pogány Á. – Draskóczy I. – Gaucsik, I. – Kaposi Z. – Simon Zs. – Somorjai Sz. – Szántay A. – Tózsá-Rigó A. szerk. Területi egyenlőtlenség, intézményi változás : Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2022. Budapest, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Hajnal István Alapítvány, pp. 199–228.
- BALATON P. (2004): A székely akció története. Budapest, Cartofil Könyvkiadó, 502 p. (Erdélyi Történeti Füzetek; 1.) 502. p.
- BELUSZKY P. (2000): Egy felsíker hét stációja (avagy a modernizáció regionális különbségei a századelő Magyarországon). In Dövényi Z. szerk. Alföld és nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek. MTA FKI, Budapest, pp. 299–326.
- BENDA GY. 1973: Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867. (Számok és Történelem 1.) Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 457. p.
- DEMETER G. (2017): Történeti kérdések földrajzi szemszögből: mi az, amit másképp lát egy földrajzos? : A Trianonhoz vezető út regionális aspektusai. Történeti Földrajzi Közlemények 5, 3-4 pp. 22–36.
- DEMETER G. (2019): A Trianonhoz vezető út regionális aspektusai II: az ipar és a mezőgazdaság szerepe a regionális egyenlőtlenségek alakulásában a dualizmus kori Magyarországon. Történeti Földrajzi Közlemények 7, 3–4
- DEMETER, G. (2020a): Estimating regional inequalities in the Carpathian Basin – Historical origins and recent outcomes (1880–2010). *Regional Statistics* 10, 1, pp. 23–59. doi: 10.15196/RS100105.
- DEMETER, G. (2020b): Trends in regional inequalities between 1910 and 1930 in Hungary and the successor states. *Wschodnioznawstwo* 14, pp. 95–115. doi: 10.4467/20827695WSC.20.006.13334.

- DEMETER G. (2022): Területi egyenlőtlenségek a történeti Magyarország területén a reformkor előtt (1773–1796). In Weisz B. – Demeter G. – Kövér Gy. – Pogány Á. – Draskóczy I. –Gaucsík, I. – Kaposi Z. – Simon Zs. – Somorjai Sz. – Szántay A. – Tózsza-Rigó A. szerk. Területi egyenlőtlenség, intézményi változás : Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 6. Budapest, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Hajnal István Alapítvány, pp. 143–188.
- DEMETER, G. – HORBULÁK, ZS. (2021): Regional socio-economic inequalities before and after the collapse of the Hungarian Kingdom: modernization, “magyarization” and economic exploitation from a different perspective. *Historicky časopis* 69, 5, pp. 889–919. doi: 10.31577/histcaso.2021.69.5.4.
- DEMETER G. – MIKLE GY. (2021): Regionális különbségek Erdélyben az 1750-es összeírás alapján. *Erdélyi Múzeum* 84, 1, pp. 101–120.
- DEMETER G. – PAPP I. – F. ROMHÁNYI B. – PÉNZES J. (2023a): A területi egyenlőtlenségek településszintű vizsgálata a történeti Magyarország és utódállamai területén, 1330-2010 (I.). *Területi Statisztika* 63, pp. 271–299. <https://doi.org/10.15196/TS630301>
- DEMETER G. – PAPP I. – F. ROMHÁNYI B. – PÉNZES J. (2023b): Területi egyenlőtlenségek településszintű vizsgálata a történeti Magyarország és utódállamai területén, 1330-2010 (II.). *Területi Statisztika* 63, 300–335. <https://doi.org/10.15196/TS630302>
- EDVI, I. A. – HALÁSZ, A. (1920): Magyarország gazdasági térképekben. Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomda Rt, Budapest. 57. p.
- FÖLDOVÁRI, P. – DEMETER, G. (2023): Measuring development levels on fine-scale historical datasets of the Kingdom of Hungary (1786–1910) EHES-konferencia, Vienna, előadás publikálatlan kézírata, 2023.09.01.
- GYÖRI R. – MIKLE GY. (2017): A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011. *Tér és társadalom* 31, (3): 144–164. <https://doi.org/10.17649/TET.31.3.2866>
- JAKOBI Á. (2018): A térbeli elhelyezkedés differenciáló szerepe a 20. század eleji Magyarországon. In: Demeter G. – Szulovszky J. szerk. Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések. MTA BTK, DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, SzuloPress Bt. Budapest–Debrecen, pp. 117–144.
- MIKLE GY. – DEMETER G. (2022): Területi egyenlőtlenségek a történeti Magyarország területén a török kor után (1715–1720). In Weisz B. – Demeter G. – Kövér Gy. – Pogány Á. – Draskóczy I. –Gaucsík, I. – Kaposi Z. – Simon Zs. – Somorjai Sz. – Szántay A. – Tózsza-Rigó A. szerk. Területi egyenlőtlenség, intézményi változás : Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 6. Budapest, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Hajnal István Alapítvány, pp. 85–126.

- NAGY M. (2003): A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején. Osiris, Budapest. 460. p.
- NAGY M. (2008): Nemzetiségi régiók, agrárregiók a 19/20. század fordulóján. Közép-Európai Közlemények 1, 1: 86–98.
- NAGY M. (2017): Regional Structure of the Hungarian Agriculture at the Beginning of the 20th Century. L'Harmattan, Budapest.
- PAPP I. – PÉNZES J. – DEMETER G. (2021): A közlekedési hálózatok és a komplex területi fejlettség időbeli összehasonlító vizsgálata a történelmi Magyarországon példáján. Területi Statisztika 61, 4 pp. 445–465.
- PÉNZES J. (2014): Periférikus térségek lehatárolása – dilemmák és lehetőségek. Didakt Kiadó, Debrecen. 140. p.
- PÉNZES J. (2018): Fejlettségi különbségek és centrum-periféria viszonyok a történelmi Magyarországon. Összehasonlító módszertani vizsgálat. In Demeter G. – Szulovszky J. szerk. Területi egyenlőtlenségek nyomában a történelmi Magyarországon: Módszerek és megközelítések. MTA BTK, DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, SzuloPress Bt., Budapest–Debrecen, pp. 85–116.
- PRADOS DE LA ESCOSURA, L. (2015): World Human Development: 1870–2007. Rev. Income Wealth 61, 220–247. <https://doi.org/10.1111/roiw.12104>
- SZILÁGYI ZS. (2018): Az életminőség területi különbségeinek változása Magyarországon a 20. század első harmadában. In Demeter G. – Szulovszky J. szerk. Területi egyenlőtlenségek nyomában a történelmi Magyarországon: Módszerek és megközelítések. MTA BTK, DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, SzuloPress Bt., Budapest–Debrecen, pp. 255–334.
- SZILÁGYI ZS. (2019): Regional Differences in Development and Quality of Life in Hungary during the First Third of the Twentieth Century. Hungarian Historical Review 8, 1, pp. 121–152.
- TOBLER, W. R. (1970): A Computer Model Simulating Urban Growth in the Detroit Region. Economic Geography 46, pp. 234–240.
- WILHELM, Z. (2011): The survey of spatial disparity in India with the application of the SENTIENT Index. Hungarian Geographical Bulletin 60 1, pp. 45–65.

AZ EZER ARCÚ VÁROSHIERARCHIA¹

BÁN GERGELY KÁROLY

THE URBAN HIERARCHY WITH A THOUSAND FACES

In today's era of interdisciplinarity – when the break-up of formal boundaries between disciplines is a common phenomenon – it is not easy to find a common language, set of concepts and methods for different disciplines to use in their common research fields. A great example to this is the research of urban history, especially the research into city hierarchy. The complexity of this research topic is well illustrated by the fact that it is inherent in geography, history, sociology, statistics and economics. The different disciplines work with different definitions of the city, which are most definitely represented in research papers on urban history in the recent years. Legal (administrative), statistical, economic, sociological or geographic city concepts all have different understanding of the city. If we were to ask what discipline provides us with the most relevant, most fitting definition for the city as a settlement form then the answer would be: each of them. Why should not we talk about the definition of the city in the context of these city concepts, that is, administrative, statistical, sociological, etc. urban hierarchies? The aim of my study is to provide a complex picture of the potential urban hierarchy of the modern age.

ÉRTELMEZÉSI KERETEK

A városok iránti általánosabb érdeklődést a 19. század végén az urbanizáció hatása keltette fel, először a saját korukkal foglalkozó rokon tudományok: a statisztika, a közgazdaság-tudomány, a 20. századtól mindinkább a geográfia, a szociológia, majd a kultúrtörténet művelőinek körében vált népszerűvé a város mint jelenség. A várostörténet folyamatosan változott és formálódott, egyre inkább egy önálló területté vált. Az emelte ki a helytörténet szűk kereteiből, hogy már nemcsak az egyes városok történetére koncentrált, hanem azt vizsgálta, hogy

¹ A tanulmány az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport támogatásával valósult meg.

milyen hatással volt az iparosítás, az urbanizáció folyamata a városok gazdasági és társadalmi átalakulására, azaz a makrofolyamatok hogyan befolyásolták a városok életét (*Bácskai V. 2005. 152*). Ezen munkákhoz pedig elengedhetetlenné vált a városdefiníció megalkotása. A városdefiníció kérdése főleg az 1960-as, 70-es években váltott ki heves polémiát a várostörténészek körében. A diskuszió arról szólt, hogy vajon alkalmazhatóak-e a modern város kritériumai a történeti városokra, vagy elegendő-e a régi közjogi-közigazgatási városfogalom figyelembevétele, illetve, hogy a rokon tudományok meghatározásai közül melyek tekinthetők érvényesnek a különböző korszakok városi településeinek jellemzésére (*Bácskai V. 2005.*).

A városhierarchia-kutatások elsősorban a 60-as, 70-es években lejátszódó kvantitatív forradalom időszakára tehető a nemzetközi porondon. A hazai szinten e kutatások a 2000-es évek elejére lezárultak és napjainkra már alapvetően nem az új várostörténeti irányzatok (*Bácskai V. 2011. 203–210*) közé sorolhatóak ezen vizsgálatok. Ezek a kutatások korábban is főleg a regionális földrajz egyik szűségiébe tartoztak. Azonban a különböző paradigmaváltások hatására hazai és nemzetközi téren is újra teret nyertek, nyerhettek ezen empirikus és egyben kvantitatív kutatások, beleértve a településhálózati vizsgálatokat is. Továbbá a térinformatika betörése a történettudomány egyes területeire, és a napjainkban zajló digitális forradalom szintén hozzájárul ezen vizsgálatok aktualizálásához (*Szilágyi Zs. 2013.*). Ezentúl az elmúlt időszakban felerősödő kvantitatív jellegű hazai munkák, az új megközelítések, a térinformatikai eszközök és az interdiszciplinaritás lehetőséget nyújt a városhierarchiai-vizsgálatok eredményeinek többszólamú kontextualizálására (vö. *Smith, H.–Benett, R. 2018; Győri R. 2006; Győri R.–Miklé Gy. 2017; Péntes J. 2018; Demeter G. 2017; Demeter G.–Szulovszky J. 2018; Szilágyi Zs. 2015; 2018; Jakobi Á. 2018*).

A városhierarchia-kutatások célja az adott időmetszetre vagy több időmetszet együttes vizsgálatára vonatkozó településhálózati rangsor felállítása, amely reprezentálja az adott települések pozícióját a hálózatban (*Beluszky P.–Győri R. 2005. 13–14*). A városhierarchia-kutatások egyik sarokpontja az urbanizáció fokának a megállapítása és a központosultság vizsgálata a településhálózaton belül. Tehát a hierarchiavizsgálatok a városi kritériumok vizsgálatát, számbavételét helyezi a középpontba valamennyi kutatás során (*Bán G. K. 2019.*). Jogosan tehetjük fel a kérdést, hogy mitől lesz város egy település?

Milyen kritérium(ok)nak kell megfelelnie? Pontosan miket kell(enne) vizsgálnia a városhierarchia-kutatásoknak?

Kutatásom témájából és annak vizsgálati időkeréből (20. század első harmada) adódóan elsősorban a modern kori városmeghatározásokra, illetve a történeti hierarchiavizsgálatokra helyezem a hangsúlyt jelen dolgozatom során. A korábbi megközelítéseket, a különféle városfogalmak (ezáltal különféle városhierarchiák) alapján igyekeztem csoportosítani, egyfajta tematikus historiográfiai áttekintést alkalmazva. Továbbá nem céloim valamennyi korábbi – hazai és nemzetközi – munka kritikai bemutatása, jelen munkám során a kutatásomhoz kapcsolódó legrelevánsabbnak vélt munkák ismertetését tűztem ki célul. Végezetül pedig fontosnak tartom kiemelni, hogy nem áll szándékomban a különféle vizsgálatok rangsorolása egy adott szempont alapján, mivel mindegyik egy lehetséges megközelítés, egy lehetséges látószög a városhierarchia-kutatások vonatkozásában.

MODERN KORI VÁROSFOGALMAK ÉS VÁROSHIERARCHIÁK

A város kritériuma koronként, régióként és kutatási nézőpontként igen eltérő a mai napig. Ennek jelentősége abban áll, hogy a város egy olyan komplex jelensége a térnek, amely számos diszciplína látókörében helyet kap(ott).

Jelenleg a tértudományok körében számos városfogalom van jelen, attól függően, hogy magát a várost mely diszciplína lencséjén keresztül vizsgáljuk. Ez egyben a módszertant is befolyásolja, illetve a településhálózat rangsorát. Tehát a felhasznált módszertani modell és a rendelkezésre álló történeti források együttesen determinálják a végeredményt, jelen esetben a hierarchiai rangsort.

Jogi-közigazgatási megközelítés

Ha a városok fogalmát vizsgálom, akkor alapvető a jogi vagy közigazgatási értelemben vett városfogalom. Ezen városdefiníció során egy adott kiváltságos személy vagy testület által nyert privilégiumról beszélünk, jelen esetben a városi rangról és a hozzá tartozó különféle kiváltságokról. Ezen hazai jogi kritériumokat többek között a jogász, Werbőczy István is hangsúlyozta: kiváltságos helyzet, fallal való körbekerítettség, gazdasági-kereskedelmi kiváltságok, polgári szabadságjogok stb. A jogi várostípusok koronként és régióként változtak az idő során. Hazai tekintetben alapvető példa az úgynevezett szabad királyi városok, a tárnokvárosok, a bányavárosok, illetve az oppidumok. 1871-től kezdve – a kiegyezés hatására – jelentős közigazgatási reformok valósultak meg azzal a

céllal, hogy a közigazgatási rendszert is polgárosítsák egyben fejlesszék. Többek között az úgynevezett községi törvények² által a magyar településhálózat jogi városhierarchiáját trialisztikussá változtatták. 1873. január elsejétől megszületett „Kis-Budapest” mint (1) *főváros*, továbbá bevezetésre került a korábbi években a (2) *törvényhatósági jogú-* és a (3) *rendezett tanácsú* városok jogi típusa. Előbbi 23 volt szabad királyi városból és két korábbi mezővárosból, utóbbi pedig 50 volt szabad királyi városból és 56 korábbi mezővárosból tevődött össze (*Beluszky P. 1999.*).

A jogi értelemben vett városi rang sok esetben egyfajta motiváló, elérendő célként került adományozásra. Viszont számos példát lehet említeni a korábbi időszakokból (1910-ből) – többek között a közel 1500 fős Ruszt, a 2700 fős Leibic és a 4000 fős Vízakna rendezett tanácsú városát – amikor a jogi értelemben vett város egyáltalán nem, vagy minimális szerepkörököt töltött be az adott régióban. Ezzel szemben például a kb. 8000 fős Balassagyarmat – amely megyei funkciókat töltött be a dualizmusban – nem számított jogi értelemben vett városnak.³ Részben ennek következtében a dualizmus korában a törvényhatósági jogú városok lélekszámának küszöbértékét 12 000 főben határozták meg, így el is lehetett veszíteni, illetve meg is lehetett kapni ezen közigazgatási rangot. Erre a „Nagy Háborúig” csupán egyszer volt alkalom, amikor is 1909-ben Miskolc városa megkapta a törvényhatósági címet (*Beluszky P. 2008.*).

A jogi-közigazgatási megközelítés fő hiányossága, hogy a városok gazdasági, társadalmi, funkcionalitásbeli különbségeit nem lehet(ett) leképezni a jogi városfogalmon keresztül. Tehát bármelyik látószögből is vizsgáljuk, ezen városfogalom nem teljesen fedi le a ténylegesen városi szerepkörrel rendelkező településeket, illetve a városhierarchia-vizsgálatok meghatározására is csak részben alkalmas.

Statisztikai megközelítés

A statisztika mint tudományág is vizsgálta a városok mibenlétét. A statisztikai városfogalom a városok méretét, azon belül is lakosságát veszi

² Lásd: 1870. évi XLII. törvénycikk - a köztörvényhatóságok rendezéséről, és 1871. évi XVIII. törvénycikk - a községek rendezéséről.

³ 1910-es népszámlálási adatok alapján. Tény, hogy a városi jogról le is lehetett mondani, mivel ezen kiváltság a városra nézve költségekkel is járt, így nem minden esetben volt előnyös a városi rang birtoklása. Erre kiváló példa Hajdúhadház. A hajdúsági település jogállásában négyszer történt változás 1891 és 1934 között.

figyelembe vizsgálatai során. Emellett lehetne a területet is vizsgálat alá vonni, viszont ekkor már jelentős módszertani problémába ütközhetünk azzal kapcsolatban, hogy hol is húzódik az adott település határa. Tehát statisztikai értelemben a lakosság szám az egyetlen, amelybe biztosan tudunk kapaszkodni, jelen esetben csupán az ingázás jelensége vethet fel bizonyos módszertani kérdéseket napjainkra vonatkozólag.

Ezen városmeghatározás kiindulópontja, hogy a város népességtömörülés (is). Ezt sok esetben a közigazgatási városfogalomnál is figyelembe vették, például a dualizmus korabeli Magyarországon, ahol a törvényhatósági jogú városok esetében 12 000 főben határozták meg a lélekszám küszöbértékét. Egyik hátránya, hogy régióként, országoként igen eltérő statisztikai városdefinícióval találkozunk. Kiváltképpen nehéz ezen módszerrel a város-falu határát biztosan meghatározni. (Hozzáteszem, ez valamennyi városmeghatározásra igaz.) Másképp fogalmazva, hol húzható meg a küszöbérték egy többszörösen összetett településhálózatban (lásd Magyarország)? Viszont a statisztikai szemlélet előnye többek között a történeti források népességszámra vonatkozó bősége, illetve a mutató feltételezett magyarázó ereje. Értem ezalatt azt, hogy a lélekszám és annak változásának a relevanciája koronként és régióként nem veszített szerepéből. Nem úgy, mint például az írni-olvasni tudók aránya, amely még 1910-ben differenciáló erővel rendelkezett (*Beluszky P.–Győri R. 2005*), 1930-ra már közel sem, majd 1970-re ki vezették a népszámlálási kérdőívből az írni-olvasni tudásra vonatkozó kérdést. Tehát a népességszám vizsgálata lehetőséget teremt arra, hogy az eltérő térségek, országok településállományát relevánsan összevethessük, akár hosszú idősoros vizsgálat keretében. Népszerűsége mellett az is megemlíthető, hogy egy adott régió településeinek viszonylagosan magas lélekszáma párhuzamba állítható a városiasodottság mértékével közvetett módon a terciálizálódottság fokával (*Kiss I. 1961.*). Továbbá a lakosság szám növekedése – vagy éppen csökkenése – pedig a prosperitás egyik jelzője a települések vonatkozásban.

A fentiek alapján a városhierarchia-vizsgálatok esetében igen meghatározó szereppel bírhat a lélekszám és annak alakulása a vizsgálatba bevont periódusban. Olyannyira népszerűek a népességszámra vonatkozó vizsgálati megközelítések, hogy külön módszertani elnevezést is kaptak: rang-nagyság (rank-size). A rang-nagyság szabálya értelmében az elméleti eloszlás egy hiperbola lefutású görbéhez vezet, ahol az n -edik város népessége megegyezik a vizsgált hálózat legnépesebb városának n -ed részével (*Baráth G.–Molnár B.–Szépvölgyi Á. 2001.*). Erre a

szabályos hatványfüggvényre és a rávetített egyenes egymáshoz viszonyított helyzetéből lehetőség nyílik megállapítani a településhálózat néhány általános jellemzőjét.⁴ Fontos kiemelni, hogy a népességkoncentráció, a települések térbeli elhelyezkedése és lakosságnagysága számos gazdasági, közigazgatási, politikai, természetföldrajzi tényező együttes hatásának eredménye. Tehát a rank-size módszer segítségével csupán egy „pillanatfelvételt” készíthetünk az adott időpontban, amelynek alapvető tulajdonságait maga a görbe alakja, helyzete és meredeksége fogja prezentálni. Mindezek tükrében a módszer a vizsgált településhálózat fő vonásainak kimutatására alkalmas, de a hierarchiát alakító tényezők rejtve maradnak.

Hazai tekintetben ezen módszert alkalmazta Granasztói György városhierarchia-vizsgálata során (*Granasztói Gy. 1989a.*). A szerző kutatása során a dunai térséget helyezte a vizsgálat középpontjába, egészen pontosan Ausztriát, Csehországot és Magyarországot. Majd egy igen hosszú perióduson keresztül (16–18. század), azonban csak három időmetszetben (1500–1550; 1784–1787; 1828) elemezte a régió városait. A szerző módszertanilag több szempontból is nehéz feladatra vállalkozott, mivel a különböző országok történeti forrásai sok esetben más-más években, illetve eltérő eszközökkel, módszerekkel keletkeztek. Ez az első két időmetszet viszonylag nagy távolságából is kirajzolódik. Továbbá a dunai térség területét is kétségkívül nehéz meghatározni, ezt maga a szerző is igyekszik árnyalni. Valamennyi városhierarchia-vizsgálat egyik legnagyobb nehézsége a város-falu határának kijelölése valamilyen szempont alapján. A szerző a statisztikai értelemben vett városok küszöbértékét háromezer főben határozta meg, döntésében alapvetően nemzetközi szakirodalomra hivatkozik (*Rozman G. 1978.; Devries, J. 1984.; Bairoch, P. 1985.*). Azonban joggal tekinthető kérdésesnek egy ilyen hosszú periódus, és egy ilyen összetett régió elemzése során egy konkrét küszöbérték meghatározása. Mégis úgy vélem, hogy Granasztói az ezer lélekszám feletti települések beemelésével viszonylag széles településállománnyal dolgozott, ezáltal elkerülte azt, hogy tényleges városokat kizárjon a vizsgálatából. A szerző munkája során kvantitatív módszereket használt, és a már említett rank-size formula mellett a

⁴ Ha közel fedi egymást a két egyenes, akkor egy viszonylag szabályos eloszlásról (Auerbach-féle eloszlás) beszélhetünk. Azonban, ha az eredmény görbe homorú, akkor elsősorban főváros központú hálózatról, viszont, ha domború az egyenes, akkor a nagyvárosok túlsúlya jellemző a hálózaton belül.

„várospiramis” eljárást alkalmazta. Ezáltal a Dunai-térség mindenkori városainak statisztikai értelemben vett rangsorát konstruálta meg. Granasztói ezen munkájának jelentőségét jól jelzi, hogy francia nyelven az *Annales* hasábjain is napvilágot látott, bekerülve ezzel a nemzetközi áramlatba (*Granasztói 1989b*).

A rank-size módszert alkalmazta Czoch Gábor, Szabó (ma Sonkoly) Gábor és Zsinka László szerző hármas is városhierarchia-vizsgálatuk során (*Czoch G.–Szabó G.–Zsinka L. 1993*). A kutatás bizonyos fázisaiban részt vett még Benda Gyula és Sasfi Csaba is. Ezen munka a 19. századi Magyarország urbanizációs változásait kívánta feltérképezni, amely során három időmetszetben (1784–87; 1851; 1910) vizsgálták a hazai városhálózat egy szeletét. A fentebb említett időpontokra feljegyzésre került a települések lakosság száma, a jogállása, a névváltozata és a hozzá tartozó megye. A szerzők alapvetően a tízezer lélekszám feletti településeket vonták be a vizsgálatukba, amelyet több érveléssel is alátámasztottak, viszont a munkájuk során említésre kerül ezen küszöbérték labilitása is (*Czoch G.–Szabó G.–Zsinka L. 1993*). Úgy vélem, hogy közel 130 éves periódus során egy viszonylag magas küszöbérték⁵ meghúzása módszertanilag nehezen tartható, főleg egy ilyen sajátos településfejlődési utat (jelenetős regionális különbségek) bejáró Kárpát-medence esetében. Ezen regionális különbségeket a szerzők is tapasztalták (*Czoch G.–Szabó G.–Zsinka L. 1993*), viszont a küszöbérték vonatkozásában nem vették figyelembe. A szerzők vizsgálatának egyik nagy erőssége a statisztikai módszerek komplex kiaknázása. Bátran és következetesen alkalmazták a különféle matematikai eljárások eszköztárát a hálózat egészére, gondolok itt a regressziós és a lognormál számításokra. Ezt jól jelzi az eredmények több síkon való vizualizálása is (összesen 9 ábra és 2 táblázat).

Dávid Zoltán 18. század végi, 19. század eleji vizsgálata (*Dávid Z. 1965*.) során elsősorban a statisztikai szemlélet érvényesül. A szerző részletes forráskritikával kezdi munkáját, amely során felvázolja azt is, hogy miért a II. József-féle népszámlálást, illetve az 1828-as összeírás adatait használta fel kutatásához. Dávid éles kritikát fogalmaz meg Acsády Ignác 1720-ra vonatkozó lélekszám becsléseivel (*Acsády I. 1986*) kapcsolatban, mivel úgy véli, hogy a vizsgált korszakban a kétezer fő fölötti központi funkciókat ellátó mezővárosok is a városhálózat részét képezik a szabad királyi városok mellett. Ezért a szerző vizsgálati térnek a jogi értelemben vett városokat és a kétezer fő fölötti,

⁵ Ezt a küszöbértéket még 1910-re is csupán 145 település érte el. Lásd: gistory.hu

funkciókkal rendelkező mezővárosokat jelölte ki. Ezen kombináció meglehetősen problematikus, mivel a korabeli adatok szűk tára lévén nehezen állapítható meg a kétezres küszöbérték relevanciája 1828-ra. Ezen szubjektivitást a szerző is elismeri. Dávid a 262 kétezzer főnél népesebb mezővárosból 107-et ítelt komplex módszertana alapján városnak. Továbbá rámutatott többek között arra a jelenségre, hogy a török felszabadítást követően az Erdélyi városok jelentősége csökken, legalábbis a lélekszámnövekedés vonatkozásában. Viszont a felszabadult területeken népességnövekedés figyelhető meg (*Dávid Z. 1965.*). Még ha vitatható is a szerző módszertani modelljének bizonyos eleme, ennek ellenére a vizsgálata új fajta megközelítéseket vezetett be a hazai városhálózatkutatásba, ötvözve a statisztikai és a funkcionális szemléletet.

A fentebbi nézőpontok tehát a népességszámok elemzésével mutatták be a történeti statisztika néhány lehetséges útját a hierarchia megállapítására. Továbbá a fentebb bemutatott megközelítésekből az is kirajzolódik, hogy a statisztikai városmeghatározás népszerű a városhierarchia-vizsgálatok körében. Ennek hátterében – azon túl, hogy a lélekszámra vonatkozó adatok széles körben elérhetőek a történeti korszakokra – az is közrejátszhat, hogy a több régióra, országra tagolódó városövezetek hosszú időtartamú (*longue durée*) leírására ezen szemlélet a legalkalmasabb (*Granasztói Gy. 1989a.*).

Közgazdasági megközelítés

A közgazdasági városfogalom a településen belül ellátott gazdasági szerepkörök arányát helyezi a fókuszpontba. Azon belül is a települések foglalkoztatási arányát vizsgálja kiemelve a nem mezőgazdasági dolgozók arányát. A mezőgazdasági keresők csekély aránya vagy éppen hiánya következtében, a lakosság szükségleteinek kielégítésére a helyi piacra szorul, élelmiszer- és nyersanyagszükségletét a környék vagy távolabbi vidék termékei biztosítják. A közgazdasági városfogalom tehát a város legfontosabb életelemének a piacot, a cserét tekintette (*Bácskai V. 2005.*). Kiemelendő, hogy ezen városfogalom leginkább a nyugati típusú városfejlődést produkáló területekre használható. A földrajzi munkamegosztás miatt Kelet-Európában igen sokáig nagy jelentőséggel és egyben aránnyal (50–80%) bírt a primer szektor keresőinek eloszlása még a 20. század elején is. A közgazdasági szemlélet mögött egy alapvető tézis áll, amely szerint a terciér szektor a városi funkciók elsődleges hordozója (*Timár L. 1988.*). A két világháború közötti időszakban azonban a szekunder szektort is mellé tehetjük, amely által egy árnyaltabb képet kaphatunk.

Hazai tekintetben kétségesnek tartom önmagában ezen módszer használatát a hierarchia meghatározásához, mivel hazánkat eltérő településfejlődés jellemzi, ami által éles különbségek figyelhetőek meg az alföldi, a dunántúli és az északi települések méretében, foglalkoztatási szerkezetében – gondolok itt a külterületek eltérő szerepére –, illetve az adott régiók településhálózatának a sűrűségében. Ez a módszer leginkább a nyugat európai térségre alkalmazható, mivel hazánk keleti részén, illetve Kelet-Európában is számos olyan túlnyomórészt mezőgazdasággal foglalkozó települést találunk, amely városi funkciókat töltött be az adott térségben, de közgazdasági vonatkozásban nem feltétlenül nevezhető városnak. Ezen mutató másik érzékenysége a bányászat. A 20. század első harmadából számos olyan esetet (Diósgyőr, Piszke, Lábatlan, Somoskőújfalu, Süttő stb.) tudunk említeni, amikor valamely nagyobb város közelében a bányászat fellendülésével növekedett meg az adott település lakossága, egyúttal a szekunder keresőinek a létszáma. Ezáltal csökkent az adott település primer keresőinek foglalkoztatási aránya, azonban önmagában ettől még tényleges városi szerepeket nem töltött be az adott település a hálózatban. Ugyanez elmondható a gyáriparra is. Sok esetben az iparosodást nem a nagy vidéki városközpontok, hanem a kis népességű, sokszor községi szinten álló települések vonzották magukhoz (Diósgyőr, Salgótarján, Petrosény, Ózd stb.). Tehát önmagában a gyáripár telepítése és a bányászat fellendülése csak részben magyarázza a vidéki centrumok viszonylagosan gyors fejlődését, modernizációját és urbanizálódását a századelőn (*Gál Z. 2008.*).

Mindezek tükrében a hazai városhierarchia-vizsgálatok sem önállóan veszik figyelembe a fentebb említett városmegközelítést. Beluszky Pál és Győri Róbert 2005-ben megjelent munkája (*Beluszky P.–Győri R. 2005*) számos egyéb változó mellett szerepelteti a kereskedelmi keresők arányát. Továbbá Bácskai Vera és Nagy Lajos 1984-es vizsgálatában (Bácskai V.–Nagy L. 1984) is tetten érhető egy hasonló mutató (kézművesek aránya), de itt sem meghatározó súllyal. Ezen vizsgálatokra később még kitérek részletesebben.

Szociológiai megközelítés

A szociológiai városfogalom szerint a város minél diverzifikáltabb társadalmi képet mutat az adott régióban – amely egyben összetettebb társadalmi kapcsolatrendszer eredményez –, annál városiasodottabb az adott település. Tehát a városi lakosság bonyolult társadalmi, foglalkozási, vagyoni, etnikai, vallási stb. differenciáltságában látják a városfogalom alapját

(*Bácskai V. 2005.*). Továbbá a fentebb említett meghatározáson túl hangsúlyozzák, hogy a város és a falu esetében is egyfajta életformáról van szó, és ezzel a meglehetősen széles körre utaló kifejezéssel azt emelik ki: „ha városról vagy faluról van szó, sohasem szabad kevesebbre gondolni, mint – mindenre, ami egy életformához csak hozzátartozik, így egyetemesen fogjuk látni a kérdésünket és ez az egyetemessége teszi a kérdést szociológiai tágasságú kérdéssé” (*Dékány I. 1935.*).

Városhierarchia-vizsgálatok során nem jellemző a szociológiai megközelítés. Használhatósága igen kétséges, leginkább az etnikai, vallási vagy közigazgatási határok mentén fekvő települések esetében torzíthat ezen megközelítés. Viszont találunk olyan hazai példát, amely a szociológia alapjait használta fel a településrangsor felállításához. Timár Lajos virilis jegyzékek alapján konstruált városhierarchiát. 1910-re a jogi értelemben vett városokat (61 város) vizsgálta és a városok tekintetében a terciálizációt helyezte a kutatás középpontjába, amely egy fokmérő a hierarchia tekintetében. Pontosabban a tercier szektor foglalkoztatási főcsoportjainak arányát és az egy virilisére eső adó összeget helyezte fókuszpontba vizsgálata során. A mezővárosok és az ipari városok esetében a virilisek különböző foglalkozási arányai alapján hierarchizált. A szerző 1927-re is folytatja munkáját virilis listák alapján, azonban itt már a léptéket megyei (törvényhatóságok nélkül) szintre váltja. Timár vizsgálata által lehetőség nyílik bizonyos területi különbségek kirajzolódására, társadalomtörténeti, szociológia vonatkozásban (*Timár L. 1990.*).

Major Jenő 1964-es munkáját (*Major J. 1964.*) is megemlíthetjük ebben a vonatkozásban. Bár nem kizárólag a szociológiai megközelítést alkalmazza, munkájának csupán egy részét fedi le ezen szemlélet. A szerző az egyik fejezetében az akkori 63 jogi értelemben vett várost rangsorolja az 1960-as foglalkozási (ipari, mezőgazdasági) arányok és közigazgatási szerepük alapján. Major összesen hat csoportba sorolta a korabeli városokat agrár és ipari keresők szerint. A publikációs évet figyelembe véve talán nem meglepő, hogy az első csoportba sorolta az *egyoldalúan ipari városokat*, míg a hatodik (utolsó) csoportba az *egyoldalúan agrár városokat*. Alapvetően nem is ez a cikk fő iránya, inkább egyfajta elemzési szempontnak tartja a szerző. Major ezen munkájáról részletesebben a *funkcionális megközelítésekben* írok.

Bizonyos szempontból Márton Béla 1941-es munkája (*Márton B. 1941.*) is ide sorolható, miután a kereső lakosság egy bizonyos szegmensét állítja a munkája középpontjába. Egészen pontosan a kereskedelemből és hitelből élő

keresőket veszi alapul településenként. Márton azon településeket vette figyelembe, amelyek keresőinek legalább 4%-a kereskedelemről és hitelről él. Két időmetszetben végezte el a vizsgálatát, 1910-re (Horvátország nélkül) és 1930-ra. A szerző összesen 7 szintet alakított ki (4%; 5%; 6%; 7%; 8%; 9%; 10%≤), majd az azonos szintekhez tartozó településeket egyenesekkel kötötte össze, úgy nevezett *isoemporikus* vonalakkal. Ezáltal kirajzolódott a két időmetszetre vonatkozó hierarchikus beosztás, illetve a szintek által közrezárt szerkezeti struktúra. Márton munkája rámutat, hogy mindkét időmetszetben megfigyelhető a szabályos térszerkezet a regionális szerepekkel bíró kereskedővárosok vonatkozásában, a többi szinten nem figyelhető meg szabályosság.

Mentális megközelítés

A mentális városkép egy igen elvont és nehezen megfogható megközelítési forma. Minden embernek, városlakónak más és más mentális képe van arról, hogy mitől lesz egy település város, vagy éppen mi a különbség egy falu és egy város között. Ezen szempontok lehetnek a városok méretével, lakosságszámával, kiépítettségével kapcsolatosak, vagy a munkalehetőségek számával, illetve a választás lehetőségéből is adódhatnak. Gondolok itt arra, hogy nem csak egy orvos, vagy egy étterem áll rendelkezésre, ha valaki egészségügyi vagy gasztronómia szolgáltatásokat szeretne igénybe venni. Lehet a mentális városképnek egy rekreációs, kikapcsolódási lehetőségeket biztosító tényezője, vagy az adott település kulturális ellátottságát is ide sorolhatjuk, például színházak, kiállítótermek, könyvtárak számát stb. Tehát ezen megközelítés az agens mentális – a városról alkotott – képéből indul ki.

A városhierarchia-vizsgálatok elenyésző része alkalmazza ezen látószöveget a vizsgálatok során, részben azért is mert igen kérdéses lehet az eredmény relevanciája, pont a fentebb vázolt nehezen megfoghatóságából adódóan. A másik, ami nehezíti ezen módszertan használhatóságát, azok maguk a történeti források. Milyen forrás lehet az, amely például a két világháború közötti hazai mentális városhierarchiához felhasználható lehetne? Egyik lehetséges forrás típus lehet a korabeli sajtó, szépirodalom vagy akár egy adott tájegység/régió képeslapjainak, turisztikai kiadványainak vagy kalendáriumainak posztmodern vizsgálata.

E posztmodern szemlélet jegyében említhetjük meg Tóth Árpád munkáját, amelyben egy 1848-ban kiadott pozsonyi kalendáriumot vizsgált a kutatása során.

Tulajdonképpen a kalendáriumba bekerült városokat rangsorolta a Pozsonyhoz képest elfoglalt helyzetük, illetve Pozsonyhoz viszonyított távolságuk alapján. A kutatása alapján a nyugatra eső városok sokkal erőteljesebben jelennek meg az adott kalendáriumban, ami a nyugati térség felülreprezentáltságát tükrözi, miközben a keletre eső városok háttérbe szorulása is megfigyelhető a naptár alapján (Tóth Á. 2011.).

Továbbá egy lehetséges forráscsoport a polgárosodás előtti korszakokra vonatkozólag a hazai vagy külföldi térképkészítők alkotásai hazánkról. Gondolok itt például a Duna menti térség német szemszögű ábrázolására.⁶ Miért éppen azokat a településeket jelölték a Duna mentén? Vagy általánosságban a modern térképszet megjelenése előtti időszakra vonatkozóan a térképi ábrázolásokat is párhuzamba lehet állítani egy-egy település mentális hierarchia rangjával. Gondolok itt elsősorban a vizualitás összetettségére, nagyságára, kidolgozottságára, vagy egyáltalán az adott település térképen való szerepeltetésére.

Funkcionális megközelítés

A funkcionális városfogalom és egyben város szemlélet Walther Christaller és Hans Bobek nevéhez köthető leginkább. Mindketten a modern város nyújtotta funkciókból indultak ki (kulturális, gazdasági, egészségügyi, közlekedési funkció stb.) (Bácskai V.–Nagy L. 1984.). A funkcionális megközelítés szorosan összefonódott a geográfiai városdefinícióval. A geográfusok által erősen támogatott álláspont – amely napjainkra a tértudományok körében leginkább elfogadott megközelítés – a következőben látja a város eszenciáját: „a város a településállományon belül kialakult földrajzi munkamegosztás terméke; e munkamegosztásban a központi szerepkört betöltő település, amelyben a városi alapfunkciók megfelelő mennyisége és sokfélesége tömörült. Olyan település tehát, ahol a lakosság nem mindennapi igényeit kielégítő tevékenységek, intézmények koncentráálódtak. Településhálózati szerepénél, hivatásánál fogva

⁶ Az említett térkép adatai: Georg Matthäus Vischer – Matthias Greischer: Hungary and its provinces. 1682. Copper plate print GLA Karlsruhe. Hungary is a land safeguarded by border fortresses. Clearly delineated river currents structure the space and bind it into a unity. Letöltés ideje 2022.02.05.

https://hu-themator.museum-digital.org/ausgabe/showobjekt.php?m_tid=131&tid=135&objekt=873&ver=standalone

tehát a város a csere, az érintkezés, a találkozások kitüntetett színtere a területi munkamegosztás által strukturált világban; természetesen nem csak az áruk cseréjének, hanem a tudás, az információ, az eszmék, kultúrák cseréjének is. A központi szerepkörre támaszkodva a város jelentős térszervező erővel rendelkezik, s gyakorta döntési, hatalmi központ (*Beluszky P.–Győri R. 2006.*)” Másképp fogalmazva, az úgynevezett városi alapfunkciók meghatározott szereppel bírnak egy központi település esetében. Azonban ahhoz, hogy kimagasló legyen egy adott központ (pl.: regionális központ) a maga hálózatában, elengedhetetlen, hogy a fent említett funkciók az adott településen is túlnyúljanak és más, a hálózatban szereplő településeket is el tudjanak látni (*Beluszky P.–Győri R. 2005.*). Ezen funkciókat alapvetően „a szűkebb értelemben vett városi funkciók összetétele, egyes szerepkörök, ill. e szerepköröket ellátó intézmények jelenléte vagy hiánya, a városi funkciók [...] választéka adja (*Beluszky P.–Győri R. 2005.*)” Továbbá olyan mutatókkal is ki lehet bővíteni, amelyek a városi lét következményét reprezentálják (pl.: betétállományok, telefonközpontok száma, újságok száma, ügyvédek és házi orvosok száma stb.) Ezáltal egy még komplexebb képet alkothatunk.

A funkcionális szemléleten belül két fő irányt különíthetünk el. A *deduktív módszer* során nem végzünk részletező számbavételt a városi funkciókkal rendelkező intézményekről, hanem a városi szerepkör valamely következményét állítjuk a vizsgálat középpontjába. Így tett a már korábban említett Walter Christaller német geográfus is az 1930-as évek elején, amikor is a délnémetországi vizsgálata (*Christaller, W. 1933*) során a telefonelőfizetők számában találta meg a központosság mérőszámát. Mindezt úgy tette, hogy felmérte az adott régióban található telefonállomások számát, majd Dél-Németország lakosságát elosztotta velük. Ennek köszönhetően megkapta, hogy egy telefonállomás mennyi lakost lát el az adott régióban (régiós átlag). Ezt követően pedig már csak a településeken található telefonállomások számát viszonyította a régiós átlaghoz, így kijött, hogy az adott település a saját lakosságán kívül, mennyi lakost tud ellátni vagy éppen a saját lakosságát sem tudja ellátni a telefonállomások tekintetében (*Mendöl T. 1963.*).

Hasonló módszert alkalmazott Fügedi Erik is, aki a városokba települt koldulórendek számát vizsgálta és az alapján rangsorolta a településeket a középkori Magyarország vizsgálatánál. Munkájához a francia származású Le Goff módszerét (*Le Goff, J. 1968.*) használta fel és azt a hipotézist, hogy a koldulórendek és a város között kapcsolat áll fenn. Tehát a szerzetesrendek azon

településeken építették fel kolostoraikat, amelyek városi jellege elegendő volt ahhoz, hogy az adott rendet ellássa, eltartsa (Fügedi E. 1972). Fügedi alapvetően a koldulórendek⁷ elterjedésére helyezte a hangsúlyt, viszont a monasztikus rendek,⁸ illetve a pálosok rendházainak elterjedését is felhasználta elemzése során. A vizsgálat alapján megállapítható, hogy minél több rendháznak „biztosított” megélhetést egy adott település, annál jelentősebb volt a városias jellege.⁹ Azért tekintenek el a *rang*, illetve *pozíció* kifejezések használatától, mivel maga a szerző sem alkotott – nem is alkothatott volna – rangsort a vizsgálat során. A 16. századra összpontosuló vizsgálat bizonyította Le Goff elméletét, miszerint a városi jelleget nem feltétlenül a jogi kiváltságok biztosították ekkoriban (sem). Nem meglepő módon a legtöbb kolostorral rendelkező település Buda (4) lett. Viszont érdekesség, hogy jelentős bányavárosok nem rendelkeztek koldulórendi kolostorral városias jellegük ellenére sem.

Ebben a tekintetben még mindenféleképpen meg kell említenem Kubinyi András nevét is. Ő az egyes hazai településekről a külföldi egyetemekre, azon belül is a bécsi és a krakkói egyetemre beiratkozott magyar hallgatókat vette alapul munkájához (*Kubinyi A. 1971.*). Tehát a „központosultág” abban rejlett, hogy egy adott település hány külföldön tanuló hallgatóval rendelkezik. A szerző a két vizsgált egyetem anyakönyveit közel 75 éves periódusban vizsgálta (1440–1514), ezt az időszakot tételesen három szakaszra bontja elemzése során. A vizsgálat módszertani nehézségei között találjuk az eltérő egyetemi anyakövezést, illetve a helységnevek különféle helyesírását is. Kubinyi az eredményeket három síkon interpretálja: egy településhierarchiai síkon, a beiratkozott hallgatói létszám alapján; egy regionális különbségekre fókuszáló síkon, az eredmények térképre vetítésével; és a vizsgálatba bevont települések közjogi alapon történő elemzésével, a helységek birtokosai alapján. A szerző összesen hat hierarchiaszintet konstruált meg Major Jenő 1964-es munkája alapján (*Major J. 1964.*). A tanulmány egyik nagy erőssége a mellékletben található úgynevezett *Adattár*, amely közel három oldalon keresztül tartalmazza a részletes eredményeket és forrásokat hierarchiaszintenként. Ezáltal a szerző

⁷ Fügedi Erik a következő négy koldulórend kolostorainak elterjedését vizsgálta: ferencesek, domikánusok, ágostonosok, és kármeliták.

⁸ Bencés rend, ciszterci rend, premontrei rend és az ágostonos kanonoki rend.

⁹ Megismétli a vizsgálatot F. Romhányi Beatrix. Lásd F. Romhányi 2015, 1–49.

részletes betekintést nyújt a vizsgálat módszertani elemeibe, biztosítva a vizsgálat reprodukálhatóságát (*Kubinyi A. 1971*).

Végezetül pedig Szulovszky János 2018-as munkájával (*Szulovszky J. 2018. 181–197*) zárnam a sort. Szulovszky az urbanizáltság foglalkozások mennyiségére gyakorolt hatását vizsgálta 1930-ra. A szerző ezen vizsgálata során abból indult ki, hogy minél többféle foglalkozás van jelen egy adott településen, annál inkább nevezhetjük városiasodottnak az adott helységet. Tehát Szulovszky a jól ismert meghatározásból indul ki, miszerint a város a társadalmi munkamegosztás gócpontja. A tanulmány alapjául a Rudolf Mosse cége által 1931-ben kiadott *Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára* szolgált. Azontúl, hogy a vizsgálatból megtudhatjuk melyek a legelterjedtebb foglalkozások a két világháború közötti Magyarországon, a szerző másik három vizsgálatával is összeveti az eredményeit (vö. *Beluszky P. 1973b, 121–142.*; *Csató T. é.n.*). Ezáltal lehetőség nyílik egy adott időmetszetre (1930) vonatkozó eredmények összehasonlítására, megvitatására. Úgy vélem, hogy jelentős potenciál rejlik ezen, és az ehhez hasonló címtárak feldolgozásában, digitalizációjában. Például a vizsgálat alapjául szolgáló címtárt három időmetszetben (1924, 1926, 1931) is kiadták a két világháború között. Szulovszky elismeri, hogy vannak korlátai a vizsgálatának, azonban a forrás egyedi felhasználása miatt, illetve a munka komparatív jellegéből adódóan mindenféleképpen említésre méltó megközelítés a témában.

A városhierarchia-vizsgálatok többsége azonban tételelesen végig veszi a városi intézmények jelenlétét, mennyiségét (volumenét), választékát és hierarchia szintjét. Ezt a módszert nevezik „leltározó” vagy *empirikus módszernek*. A „leltározó” módszernek számos típusa van attól függően, hogy a vizsgálat mennyire törekszik a teljességre vagy csupán megelégszik a reprezentatív szintjelzőkkel. Alapvetően itt is kétféle gyakorlat alakult ki az alapján, hogy a „központosultságot” (1) az adott településen megtalálható intézmények meglétéhez, választékához, volumenéhez, vagy hierarchiaszintjéhez rendeljük, esetleg (2) az úgynevezett városi funkciók vidékre jutó hányadához (jelentőségtöbbletéhez). Többek között előbbi módszertant alkalmazta munkái során Beluszky Pál is. Beluszky munkássága során végig kiemelt helyet foglalt el a magyarországi települések központi szerepkörének vizsgálata. Számos időmetszetben végzett a településhálózatra, s ezen belül főként a városállományra vonatkozó kutatásokat (*Beluszky P. 1964; 1966a; 1966b; 1967; 1990a; 1990b; 1999; 2008; Beluszky P.–Győri R. 2005; 2006*).

Ezen vizsgálatok közül az 1910-es esztendőre vonatkozó Győri Róberttel közösen végzett kutatása monografikus formában is napvilágot látott (*Beluszky P.–Győri R. 2005*). Az úgynevezett „leltározó” módszeren alapuló vizsgálatuk során összesen 88 közigazgatási, gazdasági, és egészségügyi funkcióval rendelkező intézmény került rögzítésre. Továbbá olyan egyéb mutatók is részét képezték a vizsgálatnak, mint például a betétállomány nagysága, az ügyvédek száma, a kereskedelmi keresők aránya és az orvosláta halottak száma is. Munkájuk során olyan módszereket alkalmaztak, mint például a Christalleri alapokon nyugvó *jelentőségtöbblet* módszer (*Beluszky P. 1966a.*), vagy a *diszperziós érték* használata (*Beluszky P. 1966b. 331*). Bár a módszertani fejezet nem minden eleme követhető le pontosan, és ezáltal nehezebben értelmezhető a használt módszertani modell. Gondolok itt többek között arra, hogy a funkcionális intézményeket milyen szempont alapján rendelték hozzá a szentekhez, vagy milyen szempontok határozták meg a szintek közötti határértékeket. Továbbá úgy vélem a fővárosi agglomeráció bizonyos mértékben alulreprezentált a szerzőpáros vizsgálatában. Az ekkoriban több mint harmincezer lakossal és számos funkcionális intézménnyel rendelkező Kispest és Erzsébetfalva (későbbi nevén Pesterzsébet) nem került be a funkcionális értelemben vett 330 város közé. A régióból egyedül Újpest érte el a *középvárosi*, és Erzsébetváros a *kisvárosi* szintet. Véleményem szerint a szerzőpáros azért tulajdoníthatott kevesebb jelentőséget a fővárosi térségnek, mivel már ekkor is igen erős volt az agglomeráció kapcsolata a fővárossal. Viszont ekkor még Budapesttől független, önálló közigazgatási egységekről beszélhettünk, tehát módszertanilag külön egységet kéne, hogy képezzenek. Mindezek ellenére bátran kijelenthető, hogy hazai tekintetben a mai napig megkerülhetetlen munka a témában.

Elengedhetetlen megemlíteni Beluszky Pál 1930-ra készült városhierarchia-vizsgálatát is (*Beluszky P. 1973a.*). Pontosabban egy hosszúidősoros vizsgálat (1900–1970) részét képezi az 1930-as elemzés. Az adatfelvétel összesen négy időmetszetben (1900, 1930, 1950, 1970) valósult meg. A szerző egyértelműen jelzi, hogy aligha teljesíthető a különböző korszakok intézményeinek objektív összevetése egy merőben más államterülettel, illetve eltérő társadalmi-gazdasági viszonyokkal rendelkező időmetszetek között. Ezért Beluszky alapvetően külön egységként kezeli a négy hierarchikus településrangsorot, így elsősorban az egyes településeknek a mindenkori hálózatban betöltött szerepét helyezte fókuszpontba. Éppen ezért az időmetszetek közötti összehasonlítás során már csak a települések

hierarchikus szintjei játszották a fő szerepet, a pozíciók már nem. A részletes és vizuálisan is gazdag elemzésből kirajzolódik, hogy a kutatást jelentős mennyiségű adatgyűjtés előzte meg. Azonban a dolgozatban csak néhány módszertani változóra utal a szerző, mint például a kereskedelemről élő keresőkre, a kórházakra, az egyetemekre, a főiskolákra, a középiskolákra, az utazási irodákra. Teljes képet nem kapunk arról, hogy pontosan milyen központi funkciókkal rendelkező intézmények, illetve változók alapján konstruálódott meg a négy rangsor. Továbbá arról sem, hogy mi alapján rendelte hierarchiaszintekhez a funkcionális intézményeket. Azonban nem mehetünk el amellett, hogy ezen vizsgálat volt az első hazai viszonylatban, amikor – hasonló módszerekkel – több időmetszetre történt a funkcionális városhierarchia megállapítása.

Beluszky Pál munkássága előtt tisztelegve Szulovszky János is végzett hasonló „leltározó” módszerrel¹⁰ városhierarchia vizsgálatot 1892-re (*Szulovszky J. 2016.*). A szerző munkája során forrásként elsősorban a korabeli helységnevtárat és kisebb részben Jekelfalussy József által szerkesztett *Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzékét* használta fel. Az iparosok és a kereskedők összeírásán túl, Szulovszky igyekezett különféle funkciókkal rendelkező intézményeket is beemelni a vizsgálatába, összesen 64 indikátort használt fel. Munkáját összevetette Beluszky Pál 1900-ra vonatkozó vizsgálatával (*Beluszky P. 1990a.*) és kirajzolódott, hogy súlypont eltolódás nem mutatható ki a két időmetszet között. Tehát egy többnyire statikus állapotról beszélhetünk ekkoriban a két vizsgálat alapján.

Ebben a kontextusban nem kerülhető meg Bácskai Vera és Nagy Lajos munkája sem (*Bácskai V.–Nagy L. 1984.*). Ezen szerzőpáros tette meg az első kísérleteket a hazai kvantitatív város- és társadalomtörténet meghonosítására. 1984-es munkájuk a város és vidék kapcsolatára alapozva állított fel településrangsort. A hazai városhierarchia-kutatások során elsőnek ők alkalmazták az úgynevezett klaszteranalízist. Kutatásuk során a Magyar Királyság piacközpontjait vizsgálták a 19. század első felében. Módszertanuk alapján az 1828-as összeírásokat használták fel, majd 63 változót konstruáltak meg. Vizsgálták többek között a kézműipar elterjedését, a lélekszámot és egyben a népsűrűséget, a településstruktúrát, a foglalkoztatási csoportokat, illetve a központi funkcióval rendelkező intézményeket is (oktatási, igazgatási, egészségügyi és egyházi intézményeket). Kutatásuk során egyszerre alkalmazták

¹⁰ A leltározó módszeréről bővebben lásd: Beluszky 1966b, 331–335; 1967 544–551.

a tradicionális történetírás, illetve a kvantitatív-kutatások módszereit. A piacközponti funkciót betöltő települések számát empirikus vizsgálatuk alapján 138 településben határozták meg, majd közülük 57-et ítéltek vonzásuk nagysága és sokrétűsége alapján központi szerepkört betöltő városnak. Munkájukhoz hozzátartozik, hogy igen sok és különféle változót alkalmaztak, amelyek között található olyan is, amely nem feltétlenül alkalmazható az urbanizáció fokának a felfedéséhez. Gondolok itt az egy főre jutó szőlőterületre, illetve az erdőterület aránya a földterülethez. Ezen heterogén mutatórendszer következményeit a faktoranalízis sem tudta megfelelően kiküszöbölni, így a vizsgálat eredményei bizonyos mértékben megkérdőjelezhetőek. Bácskai Vera, szerzőtársa halála után még több jelentős munkával állt elő a városok terén, de ami kiemelendő közülük az 1988-as *Városok és városi társadalom Magyarországon a 19. század elején* c. könyve, amely angol nyelvű kiadásával a nemzetközi történetírásba is bekerült (*Bácskai V. 1989*).

Kiss István vizsgálatának alapja, hogy párhuzamba állítható az igazgatási szerepkör a funkcionális szerepekörrel (*Kiss I. 1961.*). A szerző az 1961-ben publikált vizsgálatában a központosultságot a különféle funkcionális és igazgatási szerepekkel rendelkező intézményekhez rendelte. Bár a szövegben nem fejt ki, de vélhetően 1960-ra vonatkozó adatokat használ. Kiss a különféle funkciókat ellátó intézményeket három csoportba sorolta: *nagytáji* (centrum jellegű), *középtáji* és *kistáji* funkciók. A kis- és középtáji funkciók között kizárólag gazdasági, egészségügyi, kulturális és igazgatási mutatókat találunk, előbbi esetben 23, utóbbi esetben 14 indikátorral dolgozott a szerző. A nagy táji funkciók esetében már árnyaltabb a helyzet, itt már szélesebb a paletta: ipari, mezőgazdasági, kereskedelmi, közlekedési és egyéb funkciójú mutató is található. Ami ennél izgalmasabb, az úgynevezett *mérőszám*, azaz a rangsort adó érték meghatározása. Kiss minden esetben mérőszámként egy háromjegyű számot alkalmazott, attól függően, hogy a fentebb felsorolt három funkciócsoportból mennyi mutatóval rendelkezik az adott város. Tehát a nagy táji szinten ellátott funkciók számát a 100-as, a középtáji szinten ellátottakét a 10-es, míg a kistáji szinten ellátottakét az 1-es helyi értékű szám mutatta. Továbbá az adott szinten ellátott funkciók számát hat csoportba sorolta, attól függően, hogy mennyi mutatóval rendelkezik a település azon színtről.¹¹ Így mindhárom helyi

¹¹ Ha nem rendelkezett az adott szinten funkcióval a város, akkor értelemszerűen „0” érték került megállapításra, ha csupán 1 funkcióval/mutatóval rendelkezett, akkor „1”

érték esetében 0–6-ig terjedő számokat látunk. Például Debrecen jelzőszáma 666, mivel 22 kistáji, 14 középtáji és 23 nagytáji funkcióval/mutatóval rendelkezett a vizsgált időmetszetben. Viszont Csongrád jelzőszáma 004, mivel nagy- és középtáji funkcióval egyáltalán nem rendelkezett ekkor, illetve kistáji funkciók/mutatók közül is csak 13-mat tudott felmutatni. Tehát a szerző úgy próbálta súlyozni a különféle mutatókat, hogy a várost és annak szerepkörét egy olyan háromjegyű számmal szimbolizálta, amelynek helyi értéke a táji szintre, a számértéke pedig az adott szinten belül ellátott funkciók számára utal. Ezen egyedi meghatározás számos kérdést vet fel – gondolok itt arra, hogy mi alapján került egy mutató nagytáji funkciók közé, vagy hogy miért pont a hatos osztást alkalmazta a szerző. Azonban mindenféleképpen említésre méltó megközelítés, mivel Kiss igyekezett súlyozni a különféle funkciókat betöltő intézményeket valamiféle rendszer alapján. Végezetül elemzése során az eredményeket összevetette a lélekszámokkal és a foglalkozási szerkezettel, amely során megállapította, hogy a mezőgazdasági jellegű városok csak jóval magasabb lélekszám esetében érik el azokat a jelzőszámértékeket (központi szerepköröket), mint az ipari vagy vegyes foglalkozású városok.

A „leltározó” módszer másik irányzatára áttérve – a városi funkciók vidékre jutó hányadát vizsgáló Major Jenő és Gál Zoltán egy-egy munkájára (*Major J. 1964.; Gál Z. 1997.*). Major Jenő az elsők között kezdett el hazai téren hierarchiavizsgálattal foglalkozni. Az 1960-as népszámlálási adatok, és az 1961-es kereskedelmi forgalomra vonatkozó adatok oldaláról vizsgálja a korabeli településhierarchiát. Munkája során a kereskedelmi forgalom *jelentőségtöbbletét* (vidékre jutó hányadát) helyezte fókuszpontba és ez adja a rangsor alapját is. A Christaller-féle modellt felhasználva öt hierarchiaszintbe sorolta a vizsgálatba bevont 63 jogi várost. A szerző is megjegyzi, hogy a munka egyik nagy hiányossága az, hogy csak a jogi értelemben vett városokra terjed ki, így vélhetően számos olyan település került ki a kutatás látóteréből, amelyeknek a kereskedelmi forgalmuk alapján részét kellene képezniük a rangsornak. Major az eddigi munkákkal ellentétben nagy hangsúlyt fektet – részben Bulla Béla és Mendöl Tibor munkái alapján (vö. *Bulla B. 1962; Mendöl T. 1963*) – a városok

értéket kapott. Továbbá a nagytáji és kistáji szinten a funkciók/mutatók ötösével növekedtek (1–5 funkció = 2-es helyi érték; 5–10 funkció = 3-as; 10–15 = 4; 15–20 = 5; 20 ≤ = 6.) A középtáji szinten pedig hármasával növekedett (1–3 funkció = 2-es helyi érték; 3–6 funkció = 3-as; 6–9 = 4; 9–12 = 5; 12 ≤ = 6.)

természetföldrajzi, topográfiai adottságaira (tengerszintfeletti magasság, domborzat, földrajzi fekvés, ártér stb.), egyfajta területi csoportokat konstruálva a további elemzésekhez. Ezentúl a térszerkezet oldaláról is megvizsgálta az eredményeket, azaz a hierarchiaszintekben található városok egymás közötti távolságában (légvonalban) kirajzolódó tendenciákra is kitér. Major igen komplex és részletes munkájának egyik eredménye azon megállapítás, miszerint a hierarchikus rendszer legerőteljesebben és leghatározottabban a kisfalvas, dombvidéki tájakon fejlődött ki. Ezen belül is elsősorban a főváros körül, ahol minden vizsgált szint teljes és szabályos gyűrűként van jelen. A ritkább településsűrűségű, főként nagyfalvas-tanyás települési tájakon (Somogy, Duna–Tisza köze Duna menti része, Tiszántúl) viszont többnyire csak a legfelső szintek épültek ki a vizsgált időmetszetben. Az alsó és a középső szintek vagy hiányoznak, vagy pedig elhelyezkedésükben nem érhető tetten hálózati összefüggés. Bár kismértékben fogalmi ellentmondás érezhető a munka során, mivel alapvetően a *településhálózat* és a *településhierarchia* meghatározását használja a szerző, azonban a bevezetőben feltett fő kérdések során a *fejlettség* fogalma kerül elő. Mégis az elemzési látószögek többszemponútú megnyitása által a vizsgálat napjainkban is fontos szereppel bír a téma vonatkozásában.

Gál Zoltán szintén a *jelentősegtöbblet* módszerét alkalmazva konstruált meg 1910-re városhierarchiát. A szerző vizsgálata során a jogi városok betétállományait helyezte középpontba, majd a fentebb említett módszer segítségével állapította meg a városok (pénzügyi) szerepkörét, és egyben hierarchiáját (Gál Z. 1997.). Gál hasonló módszerekre alapozva elvégezte 1930-ra is ezen vizsgálatát (Gál Z. 2008.). Majd a jelentésadás középpontjába állítva a trianoni békeszerződést és a nemzetközi gazdasági helyzetet, összevetette a két vizsgálatát (1910–1930). A szerző vizsgálatának egyik fontos eredménye, hogy a városok gazdasági-társadalmi modernizációjának egyik elősegítője a fejlettebb banki, pénzügyi infrastruktúra megléte. Gál rámutat arra, hogy a trianoni békeszerződés következtében számos ún. regionális pénzügyi központ került a határ másik oldalára (Temesvár, Nagyvárad, Arad, Pozsony), amelyek korábban meghatározó szerepet töltek be a pénzügyi hálózatban. Tehát ebből a szempontból is tovább nyílik az olló Budapest és a vidéki nagyvárosok között 1920 után, továbbá a hierarchia alapjául szolgáló hazai pénzügyi szektor is formálódik. Például az erős regionális központokra jellemző egyfiókos pénzügyi intézetek helyét fokozatosan vette át a főváros központú fiókiintézetekkel tarkított bankrendszer.

Összességében megállapíthatjuk, hogy igen széleskörű a hazai szakirodalom a településhierarchia-vizsgálatok vonatkozásában. Ezt jól jelzi, hogy jelen munkámban felsorolt valamennyi megközelítésre található hazai példa. A historiográfiai elemzésből szintén kitűnik a már bevezetőben is taglalt tudománytörténeti korszakolás miszerint alapvetően a 60-as, 70-es években figyelhető meg ezen téma népszerűsége, viszont a 90-es évek végétől 2000-es évek elejétől újra előkerül más aspektusból. Továbbá nem mehetek el amellett, hogy a fentebb említett munkák többsége csupán a korabeli városokat emelte be a vizsgálatába, éppen ezért számos esetben hiányérzete lehet az olvasónak. Véleményem szerint ennek több tényezője is lehet. Elsősorban maguk a történeti források, amelyek sok esetben gátat szabnak, szabtak a széleskörű településhálózati vizsgálatoknak, ugyanis számos esetben bebizonyosodott, hogy nem minden adat érhető el a községekre. Továbbá a városhierarchia-vizsgálatoknak alapvető feladata a városoknak titulált települések rangsorolása és ezen települések sok esetben városi joggal is rendelkeznek. Bár tény, hogy vannak bőven ellenpéldák arra, hogy a városi jog mennyire esik egybe a tényleges városokkal (lásd a bevezetőben). Illetve azt se hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az adatrögzítés és az adatok felkutatása az ilyen típusú vizsgálatoknál igen időigényes folyamat. Továbbá úgy vélem, hogy a jogi értelemben vett városok vizsgálata elegendő a hálózat főbb vonásainak felvázolására, illetve a felső szintek vizsgálatára kiválóan alkalmazható. Mindezek tükrében érthető a legtöbb munkánál tapasztalható vizsgálati elemek szűkítése. Azonban úgy vélem, hogy átfogó kép kialakítására, az alsóbb szinteken található városok működésének megértéséhez elengedhetetlen kiterjeszteni a látószöveget a községek egy részére is.

(Beluszky Pál emlékére)

IRODALOM

- ACSÁDY I. (1986): Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–1721. Magyar Statisztikai Közlemények 12. Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- AUERBACH, F. (1913): Das Gesetz der Bevölkerungskonzentration. In: Petermanns Geographische Mitteilungen 59. pp. 74–76.
- BÁCSKAI V. – NAGY L. 1984: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Akadémiai Kiadó. Budapest
- BÁCSKAI V. (1989): Towns and Urban Society in Early Nineteenth Century Hungary. Akadémiai Kiadó. Budapest
- BÁCSKAI V. (2005): Várostörténet. In: BÓDY ZS. – Ö. KOVÁCS J. (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Akadémia Kiadó. Budapest, pp. 151–161.
- BÁCSKAI V. (2011): A magyar várostörténet-írás a 21. század elején 2011 In: Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei évkönyv (XIX.) 1. pp. 203–210.
- BÁN G. K. (2019): Város, hierarchia, pozíció. A két világháború közötti Magyarország városhierarchia-kutatásának módszertani keretei. In: HORVÁTH G. K. – Ö. KOVÁCS J. – CSIKÓS G. – HEGEDŰS I. (szerk.): Vidéktörténet 2. MTA BTK TTI. Budapest, pp. 101–102.
- BÁN G. K. (2020): A magyar városhálózat hierarchiája és térszerkezete a két világháború között. In: KÖVÉR GY. – POGÁNY Á. – WEISZ B. (szerk.): Hálózat és Hierarchia. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv. Budapest, pp. 93–146.
- BÁN G. K. (2021): Belterület és ami mögötte van. A külterületi kérdéskör empirikus vizsgálata az 1930-as településhálózat tükrében In: CSIKÓS G. – HEGEDŰS I. – HORVÁTH G. K. – Ö. KOVÁCS J. (szerk.): Vidéktörténet 3. Fénytörésben. Struktúrák, lokalitások, mintázatok. MTA BTK TTI. Budapest, pp. 151–172.
- BARÁTH G. – MOLNÁR B. – SZÉPVÖLGYI Á. (2001): Területi egyenlőtlenségek a Közép-Dunántúlon. In: Tér és Társadalom. (XV.) 1. pp. 111–129.
- BELUSZKY P. (1964): Kereskedelmi központok Szabolcs-Szatmár megyében. In: Földrajzi Értesítő, (XIII.) 1. pp. 179–204.
- BELUSZKY P. (1966a): Magyarország kereskedelmi központjai. In: Földrajzi Értesítő, (XV.) 1. pp. 237–261.
- BELUSZKY P. (1966b): Az alföldi városias jellegű települések központi szerepköre. In: Földrajzi Értesítő, (XV.) 1. pp. 329–345.

- BELUSZKY P. (1967): A magyar városok központi szerepköre. In: Statisztikai Szemle, (XLV.) 1. pp. 543–563.
- BELUSZKY P. (1973a): Adalékok a magyar településhierarchia változásaihoz 1900–1970. In: Földrajzi Értesítő, (XXII.) 1. pp. 121–142.
- BELUSZKY P. (1973b): A település-osztályozás néhány elvi-módszertani szempontja. In: Földrajzi Értesítő, (XXII.) 4. pp. 453–466.
- BELUSZKY P. (1990a): Magyarország városhálózata 1900-ban. In: TÓTH J. (szerk.): Tér – idő – társadalom. Huszonegy tanulmány Enyedi Györgynek. MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs, pp. 92–133.
- BELUSZKY P. (1990b): A polgárosodás törékeny váza – városhálózatunk a századfordulón. (Városhierarchia–vázlat, tényképekkel). In: Tér és Társadalom, (IV.) 3–4. pp. 13–56.
- BELUSZKY P. (1999): Magyarország településföldrajza. I. általános rész. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó. (Területi és Települési Kutatások, 13.) (Studia Regionum).
- BELUSZKY P. – GYŐRI R. (2005): Magyar városhálózat a 20. század elején. Dialóg Campus Kiadó. Budapest – Pécs
- BELUSZKY P. – GYŐRI R. (2006): Ez a falu város! In: Tér és Társadalom, (XX.) 2. pp. 65–81.
- BELUSZKY P. (szerk.) (2008): Magyarország történeti földrajza. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs
- BULLA B. (1962): Magyarország természetföldrajza. Tankönyvkiadó Vállalat. Budapest
- CHRISTALLER, W. (1933): Die zentralen Orte in Süddeutschland. Jena
- CSATÓ T. (é.n.): A belkereskedelem Magyarországon a 19–20. században. Aula Kiadó. Budapest
- DÁVID Z. (1965): A városi népesség nagysága Magyarországon 1785-ben és 1828-ban. In: Történeti Statisztikai Évkönyv (1963/64.) pp. 110–127.
- DEMETER G. (2017): GISa Hungarorum. www.gistory.hu/g/hu/gistory/gismaps
- DEMETER G. – SZULOVSKY J. (szerk.) (2018): Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések. Budapest–Debrecen
- DÉKÁNY I. (1935): Város és falu szociológiai szempontból. In: Városi Szemle (XXI.) 5. pp. 641–671.
- FÜGEDI E. (1972): Koldulórendek és városifejlődés Magyarországon. Századok (106.) 1. pp. 69–95.

- F. ROMHÁNYI B. (2015): Kolostorhálózat – településhálózat – népesség. A középkori Magyar Királyság demográfiai helyzetének változásaihoz. In: *Történelmi szemle*, (57.) 1. pp. 1–49.
- GÁL Z. (1997): A magyarországi városhálózat vizsgálata a banki betétforgalom alapján 1910-ben. In: NÉMETH ZS. – SASFI CS. (szerk.): *Kőfallal, sárpalánkkal... Várostarténeti tanulmányok*. Debrecen, pp. 50–65.
- GÁL Z. (2008): „Aranykor után?” A pécsi bankrendszer története a két világháború közötti korszakban. In: PILKHOFFER M. – VONYÓ J. (szerk.): *A 2001–2004 között megrendezett Előadások Pécs történetéből című konferenciák válogatott előadásai (Tanulmányok Pécs Történetéből, 18.)* Pécs, pp. 235–280.
- GRANASZTÓI GY. (1989a): A dunai térség városodása (16–18. század). *Demográfia*, (32.) 3–4. pp. 157–187.
- GRANASZTÓI GY. (1989b): L’Urbanisation de l’espace danubien, 1500–1800. *Annales E.S.C.* 2. pp. 379–399.
- JAKOBI Á. (2018): A térbeli elhelyezkedés differenciáló szerepe a 20. század eleji Magyarországon. In: DEMETER G. – SZULOVSKY J. (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. pp. 117–144.
- KISS I. (1961): A városok igazgatási szerepe. In: BORSOS J. (szerk.): *Vidéki városaink*. Budapest, pp. 195–204.
- KUBINYI A. (1971): A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. In: KERESZTÉLY GY. (szerk.): *Településtudományi Közlemények*, (23.) Budapest, pp. 58–78.
- LE GOFF, J. (1968): Apostolat mendiant et fait urbain dans la France médiévale: L’implantation des ordres mendicants. In: *Annales, E. S. C.* (23.) 2. 335–352.
- MAJOR J. (1964): A magyar városhálózatról. In: *Településtudományi Közlemények*, (16.) pp. 32–65.
- MÁRTON B. (1941): A kereskedő helyiségek eloszlása Magyarországon. In: *Földrajzi Közlemények*, (LXIX.) 1. pp. 94–112.
- MENDÖL T. (1963): *Általános településföldrajz*. Akadémiai Kiadó. Budapest
- SZILÁGYI ZS. (2013): A történeti földrajz mint kapcsolattudomány alkalmazása a magyar várostarténet-írásban. In: *Nagyerdei Almanach* (4.) 1. Debrecen, pp. 183–204.

- SZILÁGYI ZS. (2015): Települések közti kapcsolatok az alföldön a 20. Század első harmadában – Feltételek és kontextusok teremtése az alföldi falvak laterális kapcsolatainak elemzéséhez. In: MTA Tanulmányok. Debrecen
- SZILÁGYI ZS. (2018): Az életminőség területi különbségeinek változása a 20. század első harmadában Magyarországon. In: DEMETER G. – SZULOVSKY J. (szerk.): Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. MTA BTK TTI. Budapest–Debrecen, pp. 255–344.
- SZULOVSKY J. (2016): Magyarországi városállomány 1892-ben. In: Történeti Földrajzi közlemények (4.) 3-4. pp. 75–86.
- SZULOVSKY J. (2018): A települések hierarchiája 1930-ban Magyarországon In: Történeti Földrajzi Közlemények. (6.) 3–4. pp. 181–197.
- TIMÁR L. (1988): A szociológia és geográfia pörlekedésének egy lezáratlan fejezete. In: Tér és Társadalom, (2.) 2. Budapest, pp. 86–93.
- TIMÁR L. (1990): A gazdasági élet [elit!] jellemzői a magyar városokban a két világháború között. In: TÓTH J. (szerk.): Tér – idő – társadalom. (Huszzonegy tanulmány Enyedi Györgynek). MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs, pp. 134–156.
- TÓTH Á. (2011): Tér és társadalom – ahogyan a pozsonyi polgárok láthatták (Városhálózat és társadalmi mobilitás alulnézetből). In: H. NÉMETH I. – SZÍVÓS E. – TÓTH Á. (szerk.): A Város és Társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére. Budapest, pp. 164–176.

KÖZTERÜLETEK NÉVADÁSÁNAK JELLEMZŐI A MAGYAR VÁROSOKBAN – SZOLNOK

BORSOS ÁRPÁD

CHARACTERISTICS OF THE NAMING OF PUBLIC SPACES IN HUNGARIAN CITIES

It is a fact that the past and present of the settlement live in the "street names" of towns and villages. Historical street names are often forgotten due to fashion trends. The urban space allows for the direct or symbolic demonstration of ideas, values and political power (Nikitscher 2014). The goal of this article is to review the characteristics and motivations of naming roads and squares in Szolnok. In the absence of authentic documents, it is not possible to know what the city's public spaces were named officially or according to oral tradition before the Hungarian language was made the state language, II. József, later during the Germanization policy of the Bach-era.

After the compromise 1867, the political will preferring local characteristics, rather than central pressure, certainly prevailed when the name was given. Ideological struggle could not influence the decisions. The naming of public areas in Szolnok in 1894 was also part of the preparations for the millennium celebration. Most of the decisions were meant to preserve the memory of our nation's prominent historical figures, important national and local politicians, our writers, poets.

As a sign of the economic and social recovery after Trianon, significant naming of public areas took place in 1926. Most of the names were chosen from the living world. The use of personal names that declare the power of politics, prove its legitimacy and identity, and reveal it has been relegated to second place. In the mid-30s, with the strengthening of the German orientation policy, the use of the names of historical ancestors to prove legitimacy and continuity, elements of the phraseology of daily politics appear.

After 1945, the emerging new power took the names of those responsible for drifting into the world war off the street name signs. They were replaced by the greats of the Hungarian intellectual life and mostly the vanguards of the communist idea.

After the regime change, from 1990 - as it happened after 1945 - the new political force tried to get rid of street names linked to an ideology it found

unacceptable. Streets and roads got back their pre-1950 or even older names. From 2011, the law prohibits the use of the names of persons and concepts that prepared and served the 19th century autocratic system. The question of the extended arm of the central will in the naming of public spaces is clear in the national context, regardless of the political color of the local government..

BEVEZETÉS

Tény, hogy a városok, falvak „utcaneveiben egyidejűleg benne él a település múltja és jelene is. Az újabb nevek azonban fokozatosan kiszorítják a régebbi elnevezéseket. Gyakran a divathullámok hatására történelmi utcanevek kerülnek feledésre, s a múlt egy-egy darabkájával szegényedik a város.”¹ Vincze László véleményének háttérére világít rá *Nikitscher Péter* aligha cáfolható álláspontja: „A jelek és szimbólumok köztéri elhelyezése egyenértékűek a tér szimbolikus elfoglalásával, birtoklásával, egyben az éppen aktuális ideológiát legitimálja, erejét demonstrálja.”² A köztéri szobrok, emléktáblák állítása, az utak, utcák, terek, közök stb. elnevezése a központi hatalom irányító funkciójának meghosszabbításaként is értelmezhető.

Mivel közterületeknek legitim, a társadalmi, gazdasági életben is használható elnevezést csak az éppen regnáló helyi hatalom adhat, az említett attitűdök a helyi és a központi hatalom viszonyáról is árulkodnak. Ez természetesen az államhatalom jellemzőjének is függvénye. Autokratikus, önkényuralmi rendszerek esetében a „meghosszabbított kar” lét, az erődemonstráció egyértelmű. Politikai váltógazdaságon alapuló demokratikus államberendezkedés esetén is van a központi akaratnak éppen elég eszköze érdek- és értékrendszerének érvényesítésére, például az önkormányzatok hatás- és jogkörének, az elvonási és a redistribúciós rendszerek működtetésének szabályozása. A helyi irányítás „meghosszabbított kar” -ként működése a központi és a helyi hatalom közös ideológiai platformja esetén – a pártok felépítettsége okán – egyébként adott, tagadni is felesleges lenne.

Egy kutatássorozat részeként jelen dolgozat célja annak vizsgálata, hogy a mindenkori politikai, hatalmi erőter a közterületek elnevezésére milyen hatással volt Szolnok városban.

¹ Vincze L. (1986): Szolnok belterületi nevei. Szolnok Megyei Levéltár I. sz. évkönyve p. 343.

² Nikitscher P. (2014): Tér, hatalom, szimbólumok, hatalmi önreprezentáció és szimbolikus térfoglalás. In: Dúll A. – Izák É. (szerk.): Tér-rétegek: Tanulmányok a XXI. század térfordulatairól. L’Armattan, Bp., 77-102 pp.

A vizsgálat alapját *Botár Imre, Cseh Géza* munkái³, a város különböző korokból származó térképei, utcanévjegyzékei, a megyei jogú város közgyűlésének határozatai képezték. Ezzel együtt és emellett viseli magán az áttekintett történelmi ív időszakonként dokumentumhiányos, vagy az esetleg létező dokumentumok elérhetetlen voltából fakadó hiányosság, sőt a hiba lehetőségét is.

Fontosnak tartom megjegyezni *Cseh Géza (1939)* álláspontjával szemben, hogy a közterületek névadása politikai és nem politikai névadásra nem parcellázható. Ennek részletes kifejtésétől eltekintve véleményem szerint mindenféle közterületi névadás mögött igazgatási, politikai hatalom áll, akár preferált személyek (politikus, alkotóművész, szakmája, hivatása kiemelkedő egyénisége), akár a növény- vagy állatvilág, a foglalkozások, földrajzi nevek köréből választanak is. Határvonalat legfeljebb a nyilvánvalóan pártpolitikai eszmerendszerhez kötődő személyek, szimbólumok, fogalmak esetében lehet húzni.

A vizsgálódás által átfogott idő szakaszolását logikus a nemzeti történelmünk fordulópontjaihoz igazítani. Így: 1. a kiegyezés, 2. a századforduló évtizedei, 3. a két világháború időszaka, 4. a koalíciós, illetve államszocialista hatalom regnálása, illetve 5. a rendszerváltozás utáni időszak.

KÖZTERÜLETEK ELNEVEZÉSE A KIEGYEZÉSIG

Köztudott tény, hogy az első népszámlálást, az utcák elnevezését, a házak ennek megfelelő számozását – a nemesi tiltakozások ellenére – II. József rendelte el, elsősorban az állammal szembeni kötelezettségek (adó, honvédelmi szolgáltatások) megállapítása, illetve behajtása érdekében. A rendelet visszavonása, a „kalapos király” halála után sem csillapodó ellenállás okán is a vármegyék urainak többsége a felmérés anyagát megsemmisítette.

A szolnoki közterületek névadásának kezdeti időszakát homály fedi. Nagy mert a lappangó rekvizitumok közül dokumentum nem került elő, vagy a nemesi ellenállás miatt tudatosan megsemmisítették, vagy mert a település irattári, illetve levéltári anyaga – a tragédiával terhelt időszakokban – megsemmisült.

“Szolnokon az utcák az 1850-es évek végéig nemcsak hivatalos névalakkal nem rendel-keztek, hanem általában a helyi szóhasználatban sem használtak utcaneveket. Szolnok első utcanévjegyzéke *Botár Imre* jóvoltából 1863-ból maradt fenn, bár eredetije őrzési helyének bombatalálata miatt megsemmisült. Mivel a kincstárral kötött 1859. évi egyezség után az utcáknak a város tanácsa adott nevet, ezek a névalakok mégis a helyi lakosság korabeli szóhasználatán

³ Botár I. (1944): Szolnok története. Kézirat a Damjanich Múzeum helytörténeti adattárában. DMHA: 5009-12., illetve Cseh G. (1993): Szolnok város utcanevei. Szolnok Megyei Jogú Város Önkormányzata, Szolnok, 1993. 195. p.

Bástya, Csorda(járó), (Felső)Büge, Fürdő, Görbe, Malom, Suba, Szigligeti, Tófenék, Vízialom, akár a már említett szentek neve: Szent János, Mária és nemzetünk neve, Magyar.

KÖZTERÜLETEK ELNEVEZÉSE A KIEGYEZÉSTŐL A SZÁZADFORDULÓ IDŐSZAKÁBAN

A kiegyezés utáni igazgatási változásokból az 1886-os törvényhatósági törvényben rögzített államszervezési struktúra a névadást illetően nem érintette Szolnok városát. Az önkormányzatok kompetenciájának rögzítése mellett a főispáni, törvényhatósági szisztéma a központi akarat helyi szintű érvényesülését szolgálta ugyan, ám Szolnokon – mint arról már volt szó – a közterületek névadását azt megelőzően, 1859 óta a város és a kincstár közötti szerződés értelmében a város tanácsa gyakorolta.

A tanács a kiegyezést követően 1874-ben élt a szerződésben rögzített jogával. Tizenkét esetben hozott a település különböző pontjait érintő döntést (pl. belváros, városperem, Szandaszőlős), néhány kivétellel – Kasza, Körte. Gőzhajó, Vöröskereszt utca – a város jellemző pontjaira, útirányra emlékeztetve: Disznópiac, Fertő, Sörcessarnok, Temető, illetve Kőrösi.

A nagy névadási csúcsig, 1894-ig jelennek meg a közterületeken személynevek teljes vagy csak vezetéknev változatban: Horánszky Nándor, Külső **Deák Ferenc**, **Kossuth** Lajos, **Szapáry** Gyula. A névadás nem megszokott esete a **Móric-liget**, Tóth Mór királyi és városi ügyész emlékezetére, aki a városi börtön rabjaival fásíttatta a a Tisza déli árterét.⁶ E névadásokban központi hatalom általi nyomást keresni felesleges. Deák és Kossuth iránti tisztelet aktuálpolitikai háttér nélkül is általános volt az országban, Horánszky és Szapáry neve pedig szolnoki tevékenységük miatt a lokálpatriotizmus bizonyítéka.

A polgári rend és a hatalom konszolidálódása, a gazdasági fellendülés alapozta meg az össznemzeti szándékot a honfoglalás ezeréves jubileumának méltó megünneplésére. Ideológiai a magyarság kvalitásainak bizonyítása, a vizsályokat és veszélyeztetettségeket túlélő ezer év történelmének ébren tartása, a nemzettudat erősítése állt a háttérben. E tekintetben a központi és a helyi hatalom egysége országosan is példátlan volt. A közterületek 1894. évi nevezési, átnevezési dömpingje Szolnokon is a méltó ünneplés előkészítésének része volt.

A város tanácsa 1894-ben *Cseh (1993)* névjegyzéke szerint 78 alkalommal élt el-, illetve átnevezési jogával. 31 közterület valós személy nevet viseli. A paletta változatos. A nemzet kiemelkedő történelmi személyiségei emlékét őrzi az Árpád utca, a Damjanich tér, a Hunyadi János út, a Tomori Pál utca, nagyformátumú politikusainkét a Batthyány, a Deák Ferenc, a Széchenyi utca, az

⁶ Vastag betűvel szedve a hivatalos elnevezés, a teljesség érdekében a kiegészítés normállal.

Eötvös tér, a Szolnok egykori polgármesteréét a Scheftsik István utca, Sípos (Orbán) alispánét tér. Íróink, költőink közül nyolccal találkozhatunk a városban: Arany János, Jókai Mór, Kisfaludy (Sándor), Madách, Petőfi Sándor, Versey, Vörösmarty, velük egy sorban a festőművész, Bihari Sándorral. További 13 esetben *Cseh (1993)* álláspontja szerint – a mindennapi nyelvhasználatban kialakult tradíciók szerint – ismert és be nem azonosítható helyi lakos mellett döntöttek a városatyák, pl. Bózsó, Bede, Bantnyik, Deme, Dobos, Ecseki, Hamza, Hegedűs, Mihályi stb. A többenél zömmel földrajzi neveket: Kőrösi, Zagyvahíd, helyi topográfiai pontokat: Csatorna, Kartalja, Sóház, Városház és egyéb kevésbé tipizálható fogalmakat használtak fel Család, Görbe, Papucs, Sarkantyú stb.

A milleniumi évet követően 1911-ig mindössze 13 elnevezéssel kapcsolatos előterjesztés került a város tanácsa elé. A nemzeti felbuzdulás utóhatásaként is értelmezhető a 8 személynév: adományai okán (Schuster) Konstantin váci püspök, a város fejlődésének támogatója, Gorove (István) miniszter, Bercsenyi, Csokonai, Rákóczi, Thököly és Dr. Kreutzer Ferenc városi tisztiorvos, bőkezű intézményalapító, illetve a Guszmag földbirtokos család, kíséretükben a Csarnok, Laktanya, Liget, Selyem, Szegényház elnevezés. Az elnevezésekben ez esetben is a helyi jellegzetességet preferáló politikai akarat, nem pedig személyre szóló központi presszió érvényesült. Ráadásul a kialakulóban lévő hazai munkásmozgalomnak e tekintetben ellenzéki szerepet betöltő politikai ereje sem országosan, sem helyileg nem volt.

KÖZTERÜLETEK ELNEVEZÉSE A KÉT VILÁGHÁBORÚ IDŐSZAKÁBAN

Az I. világháború alatt egyetlen térnek adtak nevet 1915-ben, kegyeleti főhajtásként Horthy Szabolcs, Jász-Nagykun-Szolnok megye főispánja emlékére, aki önkéntes huszárfőhadnagyként halt hősi halált a háború első esztendejében. Politikai, kulturális aktualitása volt 1919-ben a Tanácsköztársaság idején Ady Endréről teret elnevezni, politikai kényszer a román megszállók parancsnoka által kierőszakolt Román parknak és felesége nevét hirdető Erzsébet parknak. Ezt követően szintén kegyeleti oka volt a dualizmus kori szolnoki közös gyalogezredről a 68-asok utcája elnevezésnek.

A Trianon utáni országcsontítás traumájának – politikai, gazdasági, pszichés válság – tompítása közel fél évtizedet vett igénybe. Az államháztartás egyensúlyának visszaállítását az 1924. évi külföldi kölcsönök tették lehetővé, akárcsak 1925-ben a gazdaság stabilizálását. A lelki fájdalom egy szemernyit sem csillapodott. Ez a három tényező lehetett az alapja a társadalmi élet pezdülésének az új körülmények között, vele együtt – annak eredményeként, bizonyítékként – az 1926-os közterületelnevezési „boom”-nak. A jelenség más városokban is tapasztalható (például Sopron) A mindennapi politika, a

kormányzat központi kérdése – hogyan lehet élni a megcsonkított országban – a gravitáció erejével jutott le a helyi szintekre.

Szolnokon 1926-ban 177 közterület névadására került sor. Figyelmet érdemel az elnevezések megoszlása. A politikai, igazgatási hatalomról a legtöbbet a személynevek felhasználása tanúskodik. 31 esetben élt a város tanácsa e lehetőséggel. Eredményeként a dicső nemzeti múlt egyéniségei: Báthory István, Damjanich (ezúttal utca és nem a tér), Dobó István, Lehel (vezér), Mátyás király, Szent István király, Szent László király és Zrínyi Miklós (a költő, hadvezér, politikus) neve került a háztáblákra, hozzájuk kapcsolódóan Attila hun király és fia, Csaba; nemzeti irodalmunk kiválóságai: Balassa Bálint, Berzsenyi Dániel, Kazinczy, Mikés, Tompa Mihály, Vas Gereben; a közelmúlt és a kor politikai szereplői: Apponyi Albert, Tisza István, Ferenc József és felesége, Erzsébet királyné, Vasvári Pál, Károly király (Károly Róbert), még életében Horthy Miklós; a város, a megye prominens személyiségei: Elek Dávid, Gyömörey Félix, Hubay Ferenc, Kludik Gyula polgármesterek, Sipos Orbán, Jász-Nagykun-Szolnok vármegye alispánja. A hitélet alakjai közül Kálvin, a reformátor, Kapisztrán Szent János, az ellentmondásos nándorfehérvári hős és a zsidóüldözésről elhíresült kegyetlen inkvizítor, valamint Szent Ferenc. Ekkor kerültek először nem magyar személyek a névtáblákra, őket kivéve a döntések a nemzettudatot, a lokálpatriotizmust egyaránt erősítő indíttatásból születtek.

A legtöbb elnevezést (31,1%) a bioszféra (növények, állatok) fogalmai közül választották. Az utca, tér, köz elnevezések egy része valamilyen módon kötődik a Tisza, a Zagyva világához: Nád, Sás, Gém, Gólya, Harcsa, Kacs, Kárász, Vidra; más részük általános, az ország bármely pontján fellelhető elem: Gyökér, Ibolya, Kalász, Liliom, Lomb, Nefelejcs, Orgona, Pipacs, Szegfű, Viola, Bogár, Darázs, Fűrj, Gyík, Kakukk, Lepke, Pillangó, Róka, Sas, Sólyom; végül a hazánkban nem honos egyedek: Gyopár, Korall, Medve, Oroszlán, Párduc, Tigris.

A névadók körének népes csoportját a foglalkozások, eszközök, létesítmények képezik (15,8%). A városra és környékére jellemzők: Bojtár, Csáklya, Csolnak, Hajó, Háló, Horgony, Szigony, általános: Cserép, Fűrész, Kántor, Kapás, Kard, Kasza, Kőműves, Mozdony, Nyíl, Ostor, Óvoda, Őrház, Raktár, Sütő, Százados, Szivattyú, Téglagyár, Telep, Veder, Vonó.

Számottevő még (10,7%) a természeti jelenségek, adottságok fogalmainak felhasználása a névadásban. A város és környéke jellegzetességeire utalnak a Délibáb, a Homok, a Hullám, az Iszap, a Mocsár, a Róna utcanévek. Nem tekinthető helyspecifikusnak a Felhő, Fertő, Hajnal, Hant, Havas, Hold, Mező, Ősz, Rét, Szél, Tavasz, Tél, Vihar megjelölés.

A tíznél alig több (7,9%) helyrajzi, topográfiai jellegű név esetében nem könnyű a határt meghúzni, melyek a jellegzetesen helyi kötődésűek, melyek az általános szóhasználatból átemelt elemek. Az Abonyi, Törteli, Újszászi út

elnevezések regionális jellegűek, ám helyi viszonylatban egyértelmű, az útirányra vonatkozó informatív tájékoztató pontok. A Dráva, a Sashalmi, a Városmajori elnevezéseknek megvan a helyi információs értékük, de erősebb, közzismertebb a kötődése egész sor Dráva folyó menti helységhez, a két utóbbi pedig Budapest pontosan behatárolt, szinte általánosan ismert településrésze. Az Alvégi, a Határ, a Kút, a Meder, a Sorompó viszont általános érvényűek, akár a Gödör, amely nevet egykori, Képezde (később Múzeum) utcai játszótér, illetve egy patinás és közkedvelt borozó is viselte, viseli Sopronban.

Emberi állapotot, érzést fejeznek ki a Bánat, a Csendes, a Fogoly, a Hajadon, az Irgalmas, a Remete elnevezések, használatuknak – általános mivoltuk mellett és ellenére – erős helyi történelmi okai vannak.

Az 1848-49-es szabadságharc mártírjai emlékét őrzi az Aradi utca, a Trianon miatt érzett nemzeti gyász ébrentartását szolgálja az elcsatolt városok nevét viselő utcák: Fiumei, Kassai, Rozgonyi, velük egy sorban a Csallóköz utca is.

A névadási dömpinget követően, a 30-as évek elejéig alig egytucatnyi „közterület-keresztelőre” került sor. Többségük akár mindenütt fellelhető, tucatnevek: Akácfa, Daru, Jázmin, Nyár, Rozmaring, Vásártér, a dunántúli folyó neve, Rába. A tulajdonnevek sorát bővítette az Árpád, a Csongor, a Harsányi Gyula, a Tóth Tamás.

Az évtized derekán, főként Gömbös Gyula németorientációs politikájának megerősödésével, a legitimitás bizonygatására a központi hatalom narratívájának eszköze, hogy a gyökerekhez nyúl vissza a történelmi ősök nevének felhasználásával: Almos, Botond, Bulcsú, Előd, megszemélyesítés nélkül az idealizált vezető, a Király fogalmával. Nem mellékes, hogy a legmindennapibb fogalmak, mint Árnas, Kedves, Muskátli, Napsugár, Szellő – akár korábban is – ugyanúgy megjelennek, mint a lokálpatriotizmus jeleként Dr. Balogh Kálmán neve.

A fasiszálódás előrehaladtával, a névadásban a napi politikában egyre jobban érvényesülő vezér- és hatalomkultuszt, militáns törekvéseket, a hősi életszemléletet megtestesítő fogalmak jelennek meg: Bajnok, Bán, Bálvány, Hajdú, Katona, Nádor, Őr, Vitéz, a személyek sorában a még élő és hatalma teljében lévő fasiszta diktátor, Mussolini, a nyíltan antiszemita Prohászka Ottokár és a velük szellemi közösséget vállaló és hirdető Gömbös Gyula. Ez utóbbiak árnyékában, velük ellentétben Gárdonyi Géza, Ellmann Elvira. Nem kevés közterület kapta a nevét mindennapi, a településhez köthető és kevésbé köthető fogalmakról, Bokréta, Gát, Halom, Palma, Pázsit, Pusztas, Rezeda, Szarvas, Székely, Tópart, Virág.

Magyarország hadba lépését követően egyetlen közterület nevesítettek, 1942-ben a hősi halált halt Horthy Istvánról parkot.

KÖZTERÜLETEK ELNEVEZÉSE A KOALÍCIÓ ÉS A PÁRTÁLLAMI RENDSZER IDEJÉN

Az 1945 előtti névadások közül a kialakulóban lévő államrend koalíciós időszakában a kompromittáltak vagy politikailag elfogadhatatlannak tartottak átnevezésére már röviddel a háború befejezését követően sor került. 1950-ig tizenegy változás történt. Lekerült az utcablákról Gömbös Gyula, Scheftsik István, Gróf Tisza István, Horthy Miklós, Horthy István, Lippich Gusztáv, Szapáry István neve, helyüket átvette Bajcsy-Zsilinszky Endre, F. Bede László, Hősök, József Attila, Verseggy, Marx, Gutenberg. Személynevek váltották fel – aligha védhető módon – az Iskola, a Liliom utca, a Pozsonyi út elnevezéseket Dr. Durst János, Áchim András és Keskeny János vette át. Addig névtelen közterület Felszabadulás térré lett

Az egypárti hatalomátvétellel kezdődött a mozgalmi induló által népszerűsíteni kívánt folyamat („a múltat végképp eltörölni”) kiteljesítése. 1950-ben 44 elnevezés változott meg, közülük 34 személynevet érintett. Így váltotta fel Ady Endre Horánszky Nándort, Dimitrov Elek Dávidot, Dózsa György Werbőczyt, Fürst Sándor Károly királyt, Gábor Áron Pázmány Pétert, Jósika Bárány Jósika Miklóst, Koltói Anna Szent Ferencet, Mészáros Lőrinc Liebner Jánost, Mikszáth Kálmán Zrumetzky Vilmost, Móra Ferenc Sipos Orbánt, Móricz Zsigmond Kludik Gyulát, Pálfi János Szent Jánost, Pólya Tibor Harsányi Gyulát, Rózsa Ferenc Kapisztrán Szent Jánost, Rudas László Szent Istvánt, Sallai Imre Prohászka Ottokárt, Schönherz Zoltán Dr. Kreutzer Ferencet, Somogyi Béla Gyömöreay Félixet, Virág János Szent László királyt, Táncsics Mihály Apponyi Albertet. Szorított ki köznevet tulajdonnév: Budai Nagy Antal a Lovagot, Hámán Kató az Irgalmasokat, Viktor József a Leventét és viszont: Mártírok útja Tomoryt utat, Keskeny János az irányt jelölő melléknévi alakot Pozsonyit, Tiszapart sétány Ferenc Józsefet, Úttörő a Konstantint, Vörös Hadsereg az Attilát. Szandaszőlős addig jelöletlen utcái kapták Ady Endre (utca, nem a város keletnyugati irányú főútja), Duclos (francia kommunista), Kilián György, Petőfi (a városközpont hasonló nevű utcája mellé), Rákóczi, Zalka Máté nevet. A magyar szellemi élet nagyjai mellett a kommunista eszme élharcosai, a rendszerhez fűződő fogalmak többsége került a névtáblákra.

További 8 esetben köznevek váltak az ideológiai harc áldozatává: Ács lett a Királyból, Bajtárs a Vitézből, Lengyel Légió a Kertből, Népliget a Tiszaligetből, Szabadság a Sóházából, Terv az Üstökösből, Vörös Csillag a Városmajorból, Vörösmező a minden bizonnyal családnévből eredő Birják dűlőből. Két jelöletlen utcát kereszteltek Kákának, illetve Traktornak.

A személyi kultusz további esztendeiben, 1953-ig bezárólag 18 névadásról döntött a tanács végrehajtó bizottsága. Elsősorban a munkásosztály és a vele szövetséges parasztság uralmának megjelenítéseként a munka világának szimbólummá emelt szakszókincsből merítették: Acél, Arató, Béke (melyért

folytatott harc hatotta át a mindennapokat), Előre, Élmunkás, Gép, Gyár, Ipar, Kalapács, Kerék, Szabadság, Véső. Propagandisztikus céllal nem sokkal maradtak le mögöttük az eszme helyi, országos és nemzetközi prominensei: Beloiannis, Lenin, mártírjai: Hoksári János, Pintér László, még életében maga Rákosi Mátyás. A természetet szerényen, egymagában a Gyöngyvirág képviselte.

Az 1956-os forradalomig a nyilasok által kivégzett Kiss János altábornagról és az állami ünneppé szentelt Április 4.-ről neveztek el közterületet.

A forradalom leverésétől a Kádár-rendszer első gazdasági megingásáig, az új gazdasági mechanizmusig, több mint 100 új név jelent meg a térképeken, a házszámablákon.⁷ 1957-ben a stabilnak még nem mondható politikai helyzetben 17 utcát jelöltek meg névvel. Közülük személynév 6. A hun király Attila mellett nemzeti hősünk: Bem József, Dembinszky (Henrich), Vécsey (Károly)⁸ kapott helyet. Az uralkodó ideológiához kötődő személyiségek közül országos, illetve nemzetközi jelentőségű Bokányi Dezső és – nyilván a lokálpatriotizmus nevében, aligha központi nyomásra – a helyi Úri Szabó József. A köznevek – talán az Alkony, Delta, Otthon, Pajzs, Seregély kivételével – több-kevésbé helyi jellegzetességhez kötődnek: Csend, Dió, Horgász, Kert, Tégla, Tiszavirág.

1959-től 1969-ig bezárólag az életszínvonalpolitika, hatására a hitelezet meghaladó lakásállomány növekedés, a város lakott területének bővülése következtében 84 névadási határozat született. Változatos a személynevek palettája. Eredetmondai hősünk, Hunor társaságában történelmünk nagyjait képviseli Aulich (Lajos), Balogh Ádám, Martinovics (Ignác), Szondi (György), Vak Bottyán, művészeti életünket pedig Bartók Béla, Balogh Béla, Bányai Kornél, Batsányi (János), Lechner Ödön, Mosonyi Mihály, Tinódi (Lantos Sebestyén), Tóth Árpád, Tömörkény (István). A párt (MSZP) által diktált uralkodó eszme által nagyra tartott hazai és idegen személyek is jelentős arányban kaptak teret: Gorkij, Karcecz Károly, Kulich Gyula, Landler Jenő, Lenin, Lóvy Sándor, Dr. Szana Antal, Tóth Bucsoki István, Várkonyi István.

Sajátos csoportot alkotnak a munkakultúrával a hozzá kötődő tárgyakkal, eszközökkel kapcsolatos fogalmak, közöttük nem egy a város jellegzetességéhez kötődik: Bányász, Bárka, Fúró, Gátör, Gáz, Halász, Kazán, Kertész, Kubik, Kulcs, Lakat, Méhész, Ménes, Mester, Olajbányász, Sín, Tutaj, Üteg, Vasút, Vitorla, Vízmű.

Mindössze néhány föld- és helyrajzi, topográfiai elemet használtak fel a névadók: Alcsi, Aranyos (amennyiben az Aranyszög emlékét őrizi), Debreceni, Kecskeméti, Kocsoros, Lötér, Tisza, Tiszaligeti, Üdülősor. Valójában ide sorolható az egykori kertgazdálkodás jellegzetes területeinek emlékét őrző, csak

⁷ A városfejlődés, a városszerkezet átalakításának, rekonstrukciójának eredményeként ez idő alatt a lakásállomány majd 75%-kal, a lakosság 1960 és 1970 között 26%-kal nőtt.

⁸ Zárójelben a nem használt keresztnév.

az alapos helyismerettel rendelkezők számára informatív Alma, Barack, Eper, Meggyfa, Szeder, Szőlő.

Változatlanul helyet kaptak a névtáblákon az uralkodó eszme mindennapi frazeológiájában gyakori fogalmak: Barátság, Csillag, Egyetértés, Ifjúság, Május 1., Vosztok.

Vannak még természetesen egyik kategóriába sem sorolható, akárhol fellelhető utcanevek: Csokor, Gerle, Hóvirág, Levél, Sport, Tüske és társai.

A Kádár-rendszer második „prosperáló” szakaszának anyagi alapját a külföldi kölcsönök alapozták meg. Az 1969-ben átadott szolnoki, évi 400 lakás építésére kalibrált panelüzem teljesítménye és a magánérs befektetés (szövetkezeti, OTP-kölcsön) hozta a második lakásszám növekedési csúcsot. A kilenc és félezer bővüléssel is összefüggésben 130-at meghaladó új névadási aktusra került sor. A csúcs 1972-ben következett be közel nyolcvan döntéssel.

A személynevek között – ami változatlanul a névadás politikailag neuralgikus pontja – ideológiai okok miatt ekkor már nem vagy még nem tiltólistás 23 író, költő, művész vezette a sort: Babits Mihály, Balázs Béla, Benedek Elek, Bródy Sándor, Fazekas Mihály, Fáy András, **Fekete** István, Fényes Adolf, Füst Milán, Gábor Andor, Juhász Gyula, Kaffka Margit, Karinthy Frigyes, Kassák Lajos, Katona József, Kosztolányi Dezső, Kölcsey Ferenc, Krúdy Gyula, Szabó Lőrinc, Tersánszky Józsi Jenő, Váci Mihály, Vajda János, Veress Péter.

Tekintélyes számú (16 fő) csoportot képeznek a szocialista, kommunista eszme nemzetközi, hazai és helyi jelentőségű élharcosai, nem egyszer ennek ellenére áldozatai, vértanúi, a rendszer kiszolgálói: Barta István, K. Bózsó Károly, Dr. Csanády György, Ecseki István, Jászi Ferenc, Karikás Frigyes, Klaubert József, Kun Béla, Molnár Anna, Orosz György, Palla István, Ragó Antal, Rigó József, Sándor Pál, Urbán Sándor, Weiszbrunn György.

Újdonság a közterületek névadásában az ábécé szerint Ágnes és Tünde közötti spektrumban kiválasztott 22 női keresztnév.

Történelmi múltunk nagyjai közül 9-re esett a választás: Árpád, Bethlen Gábor, Guyon Richárd, Hajnóczy József, Klapka György, Perczel Mór, Stromfeld Aurél hozzájuk kapcsolódva gyűjtőnévvel a Hétvezér és az első űrhajós Gagarin, illetve Garibaldi. Dr. Sebestyén Gyula neves tudósebész emlékét is így örökítették meg.

Nehéz tipológiai rendbe sorolni 60 kommersz, jellegtelen köznevet. Elkülönülő csoportot talán a növény és állatvilág egyedei alkotnak: Borsó, Búza, Búzavirág, Cseresznye, Fenyves, Gomba, Lencse, Moha, Paprika, Retek, Vadvirág, Fácán, Galamb, Hattyú, Holló, Keszeg, Mókus, Óz, Zerge; a munka világára emlékeztet a Fék, Horgony, Kombájn, Mázsa, Motor, Nyomdász, Panel, Tűzikovács; néhány elemmel a város tipográfiai pontjai: Gyermekváros utca, Holt-Tiszapart, Szilvás, Rétpart, Zagyvaparti sétány, Vízparti körút. Ide

tartoznak még az Ábránd, Álom, Domb, Fény, Gyufa, Könyv, Perc, Prizma és társai.

A hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején kezdődött a rendszer visszafordíthatatlan hanyatlása. A második olajválság begyűrűzése, az újabb kölcsönökből finanszírozott adósságkezelés az évtized harmadára már-már az államcsőddel fenyegetett. Ugyan a lakásépítési lendület még nem fulladt ki, a teljesítmény azonban az előző évtized felére csökkent. Hüen tükrözte ezt a közterület elnevezési szükség. 1989-ig már csak 83 „keresztelő”-re került sor.

A legnépesebb csoportot a személynevek alkották. A névadókban, mintha nemzeti kultúránk iránti elkötelezettség ébredt volna fel, elsősorban festő- és szobrászművészeinket, íróinkat, építészeinket tüntették ki választásukkal: Aba Novák Vilmos, Benczúr Gyula, Csók István, Derkovics Gyula, Erkel Ferenc, Ferenczy Károly, Gulácsi Lajos, Heltai Jenő, Hild János, Koszta József, Lotz Károly, Madarász Viktor, Mányoki Ádám, Mednyánszky László, Mészöly Géza, Molnár Ferenc, Munkácsy Mihály, Nagy Lajos, Örkény István, Paál László, Péchy Mihály, Pollack Mihály, Pór Bertalan, Rudnay Gyula, Szandai Sándor, Székely Bertalan, Szerb Antal, Szinyei Merse Pál, Szlányi Lajos, Szőnyi István, Tamási Áron, Ybl Miklós, Zombory Lajos. A tudós, filozófus, teológus, Apáczai Csere János, két feltaláló mérnök: Kandó Kálmán, Wittmann Viktor színesítette a palettát. Természetesen nem maradhattak el az eszmét szolgáló politikusok sem: Finta Árpád, Dr. Münnich Ferenc.

A tekintélyes számú különösebb sajátosságot nem képviselő elnevezés – Ajándék, Ásó, Ék, Fürt, Gereblye, Hordó, Hosszú, Labda stb. – között a természet képez némiképp elkülöníthető csoportot: Áfonya, Almavirág, Babér, Bodza, Fűzfa, Platán, Ponty, Tapló, Tölgy, Tücsök, Vadgalamb, Venyige, illetve a település szociokulturális jellegzetességére emlékeztető fogalmak: Búvár, Evező, Fürdő, Gőzhajó, Halsütő, Nyaraló, Strand, Uszály, Úszó.

KÖZTERÜLETEK ELNEVEZÉSE A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A hatalomváltás velejárója – mint az 1945 után is történt –, hogy az új politikai erő igyekszik megszabadulni az általa elfogadhatatlan ideológiához kötődő elemektől, szimbólumoktól, szobroktól, emléktábláktól, utcanevektől. A folyamat 1990-ben 11 közterület átnevezésével kezdődött meg. Így lett a névtáblákon Dimitrovból Dr. Elek István, Dr. Münnich Ferencből Széchenyi István, Leninből Tisza, Marxból Verseghy, Ságvárából Szapáry, Szabadságból Sóház, Vörös hadseregből Városmajor, Zalka Mátéból Tiszapart, Beloianiszból Baross, Május 1-ből Mária, Munkásórból Kőrösi. Mellettük egy újonnan nyitott utca kapta a Hangya nevet.

1991-ben újabb utcák, utak kapták vissza 1950 előtti vagy még régebbi nevüket: Béla király, Irgalmas, Kápolna, Károly Róbert, Konstantin, Levente,

Liliom, Pozsonyi, Szent István király új útvonalat kapott a Mártírok útja, az Indóház utca.

1992-ben 31 névadás történt. Néhány kivételtől eltekintve az 1960-70-es évek városfejlesztésének eredményeként nyitott közterületek korszellemből fakadó neveit törölték. A Vosztokból Tallinná átkeresztelt lakótelepen váltotta fel elődjét (zárójelben a korábbi elnevezés): Bacsó Nándor (Karkecz Károly), Puskás Tivadar (Palla István), Vásárhelyi Pál (Vosztok), Wágner Gusztáv (Klauber József); a Széchenyi városrészben: Aranyi Sándor (Jászi Ferenc), Botár Imre (Molnár Anna), Czakó Elemér (Bartha István), Hild Viktor (Rigó József), Karczag László (K. Bozsó Károly). Hasonló indokok vezettek a város területén további változtatásokra, kiemelkedett a feledés homályából: Balázs Béla (Finta Árpád), Kellner Gyula (F. Bede László), Gorove István politikus miniszter vagy apja, László (Vörösmező), Nagy Imre (Dr. Csanádi György), Nagysándor József (Landler Jenő), Pöntenberg tábornok (Tóth Bucoki), Szolnok ispán (Kun Béla); szorított ki köznévv, melléknév tulajdonnevet Fiumei (Vágó Béla), Himba (Úri Szabó József), Malom (Ragó Antal), Templom (Koltói Anna), Üstökös (Bokányi Dezső). Valószínű a keresztnév – Frigyes, illetve László – elhagyásával a politikai felhangot kívánták megszüntetni, így maradt az utca Karikás, illetve Pintér. Belső átszervezés eredményeként kerültek elő régi, topográfiai elemek, mint Büge, Sutú, mellettük az Árok, a Horánszky István, a Verbunkos. Rejtély, milyen érv szorította ki az 1926 óta létező Nád utcát Kaán Károly.⁹

Az 1992 és 1999 közötti változások az akkor megjelent két térkép alapján követhetők.¹⁰ Az adott időszak névadásában – mint eddig általában – jelen van méltán tiszteletre méltó, író, költő, történelmi személyiség: Madách, Mikes Kelemen, Reviczky Gyula, Pázmány Péter és a város díszpolgára Kablay Lajos. Nagyobb csoportot képeznek – s ez már újdonság – a népi hagyományokhoz, hiedelmekhez köthető keresztnévek: a tavasz közeledtét jelző Sándor, József, Benedek, a fagyosszentek: Szervác, Bonifác, Orbán, az esőt hozó Medárd, a gabona aratás kezdetének napja, Péter-Pál, a dinnyeszezon végét jelző Lőrinc, a mezőgazdasági munkák végéhez, az új bor első kóstoláshoz kötődő legendás Márton, a csodatévő védőszent, Rita. Elkülöníthetők – a hagyományörzés szempontjából értékes – települési topográfiai pontok, a Félcsizma, a Háromrózsa, a Kisgyep, a Nagymező (mellékköz) a Patkó, a Zagyvahíd minden bizonnyal török idők maradványaként az Alamand. Szép számmal akadnak a mindennapi nyelvhasználat köznevei, egy részük értelmezhető a település környezeti jellemzőjeként, mások még akként sem: Fűtő, Gyalog, Háló, Harcsa, Határ, Hód, Kárász, Kék, Kétpart, Kigyó, Mályva, Mozdony, Nád, Obsitos, Pacsirta, Panda, Szántó, Vidra, Zsálya.

⁹ Szolnok Mj. Város 52/1992. (III. 10.) sz. közgyűlési határozata

¹⁰ Kartográfiai Vállalat, Budapest, 1992. 352324-01 ISBN 963 352 324 9 CM, illetve a Stiefel Eurocard Kft. 2015. Szolnok, 2. kiadás, Cikkszám: 117013H

Az alig több, mint egy évtizeddel későbbi térkép¹¹ utcanévjegyzékén kilencvennél is több új köz-, tér-, út- és utcanevet találunk. Az adatok a város- és a lakosságszerkezet átalakulását jelzik. Közben Szolnok lakossága 1990-től 2011-re közel 2,5 ezerrel csökkent, a lakásállomány több mint 5,5 ezerrel nőtt. A növekményben a lakásfogalommal kapcsolatos terminológiaváltás (egyres üdülőingatlanok kezelése lakásként) is szerepet játszik. A közterületek jelölésében a személynevek felhasználása reneszánszát éli, 26 alkalommal élt a közgyűlés ezzel a lehetőséggel. Központi helyet kaptak a festők, grafikusok, írók: Baranyó Sándor, Barcsay Jenő, Bernáth Aurél, Bótos Sándor, Chiovini Ferenc, Gácsi Mihály, Mednyánszky László, Mészáros Lajos, Patay Mihály, élükön August von Pettenkoffen, osztrák festőművész, Szolnok és környéke szerelmese, művészársainak idecsalogatásával alapozták meg a Szolnoki művésztelep létrehozását, Márai Sándor, Tamási Áron. Feltalálók, mérnökök is helyet kaptak a csoportban: Bánki Donát, Dr. Béres József, Csonka János, Dr. Hegedűs Lajos, Irinyi János, Jedlik Ányos, Nemes Gerzson, Pollack Mihály, néhány történelmi személyiség: Deák Ferenc, Gróf Széchenyi István, Szegedi Kis István, Tomori Pál, helyi 1956-os veterán: Dancsi József és életmentés közben életét feláldozó a városban szolgáló fiatal katonatiszt: Hanzély Pál. Aligha mondható el, hogy a névadást aktuálpolitikai hatások befolyásolták volna. Politikai okokból egyetlen közterületet sem neveztek át.

Hasonló mértékben merítettek a madárvilágból: Bagoly, Bakcsó, Bibic, Cinke, Császármadár Csóka, Csuszka, Dankasirály, Fecske, Feketerigó, Harkály, Héja, Jégmadár, Kanalgém, Királyka, Kócsag, Nádírigó, Ökorszem, Réce, Rétisas, Sas, Seregély, Szárcsa, Szarka, Vadliba, Veréb, élőhelyükről sem feledkeztek meg: Fészek, Nádas, Odú. Az állatvilágot képviselte a Bárány, a Párduc, a Rák.

A növényvilág is tekintélyes arányt képviselt: Boglárka, Egres, Galagonya, Gerbera, Jácint, Kamilla, Kiszórsa, Kőkény, Margaréta, Mécsvirág, Mogyoró, Nyírfa, Rozs, Vadvirág, Vadrózsa.

Pongráccal teljessé vált a fagyosszentek sora, egyes elnevezések nem sorolhatók egyik kategóriába sem: Alesziget, Besenyszögi, Bolt, Buzogány, Csenge, Festő, Gyékényes, Hajnal, Iszap, Judit, Könyv, Rába, Rétpart, Szentháromság, Telep, Tó, Tüzér.

Új helyzetet teremtett a helyi önkormányzatokról szóló 2011. évi CLXXXIX. törvény a XX. századi önkényuralmi rendszert előkészítő, kiszolgáló személyek névhasználatának tilalmáról. Hatályba lépésükkel a központi akarat meghosszabbított karjának kérdése a közterek névadásával kapcsolatban országos viszonylatban egyértelmű.¹²

¹¹ Szolnok. Budapest, 2011. Cartographia Kft. ISBN 972-963-352-659-8

¹² Az egyébként sarkalatos törvény alapján született akadémiai állásfoglalás a XX. századi önkényuralmi rendszerekhez köthető személyek tilalmi listája magyar

A 2023-ig terjedő időszakában a törvény hatálya alá tartozó utcák átnevezése állt a döntések centrumában. 2013-ban 13 átnevezési határozatot hozott a közgyűlés. Ennek megfelelően új nevek jelentek meg a város közterületein (zárójelben a korábbiak) Boldog Sándor István (Ságvári Endre), Dobos Károly (Lówy Sándor), Geleji Katona István (Schönherz Zoltán), Glykais Gyula (Dr. Szana Antal), Hasznos István (Gábor Andor), Kapisztrán Szent János (Rózsa Ferenc), Kiss Ferenc (Pálffy János), Küry Albert (Hoksári János), Meggyes László (Sándor Pál), Mindszenty József bíboros (Kulich Gyula), Dr. Sarkady László (Tisza Antal), Vitéz Szathmári László (Tóth Ferenc), Vitéz Tóth Lajos (Kilián György). Ugyanekkor addig névtelen közterület lett Sebestyén Éva köz az Őr utca Ellmann Elvira utca. A folyamat ezzel nem zárult le. A későbbiekben Simon Ferenc váltotta Gorkijt, Dr. Kronberg János Somogyi Bélát, Kreutzer Balázs a ferences rend sütőházának emlékéért Őrző Sütőt, a Patak a Tanácsot.

Mellettük a helyi önkormányzat 2023. évi hatályos közterületi jegyzékén a korábbiakhoz képest új nevek: Békás, Deák Ferenc, Ellmann Elvira, Fuváros, Gazda, Hargita, Kalmár, Dr. Kronberg János, Levendula, Ötvenhatosok Emlékparkja, Patak, Segura.¹³

Az akadémiai állásfoglalás megjelenésekor derült ki, hogy az önkényuralmi rendszerrel kapcsolatban érintetlen Koltói Anna utcanévet több arra valóban kérdemesült politikai szereplő társaságában 1992-ben megváltoztatták.

ÖSZEGZÉSKÉNT

Hiteles dokumentumok hiányában nem tudható, milyen volt a város köztereinek hivatalos vagy szájhagyomány szerinti elnevezése a magyar nyelv államnyelvvé tétele előtt, II. József, később a Bach-korszak németesítő politikája idején. Mindössze két megőrzött emlék van német nyelvű közterületelnevezésre: Durchfahrt Strasse, illetve Mauth-Dauth-Damm.¹⁴ A német nyelv használatát viszont valószínűsíti, hogy a város belterületének első, a 19. század derekáról származó felosztásában a négy szerkezeti egység egyike a Német tized, ahol elsősorban német iparosok laktak. Mellette a Katonaváros elnevezés léte is valószínűsíti a német nyelvhasználatot, tekintettel arra, hogy a 18. században is főleg katonák éltek ott, s a katonaság nyelve, szóhasználata a német volt. További, a feltételezésre utaló tényező az 1863-ban már jegyzett Német utca

vonatkozásban leszűkül a Tanácsköztársaságra és a pártállami rendszerre. A tilalmi lista zsidóellenességet, a fasiszmus eszméjét nyíltan vállalókra, a nemzetet a 2. világháborúba terelőkre, a holokauszt előkészítőire, a fasiszta politikusokra a nem terjed ki.

¹³ Nem tartjuk feladatunknak kutatni, miért szerepel a listán a már eltörölt Gorkij név az őt váltó Simon Ferencsel együtt, a Tanács a Patakkal, Dr. Sarkady László „elődjével” Tisza Antallal, ugyanúgy egyéb, határozattal nem lefedett eltérések okát.

¹⁴ Cseh G. (1993): p. 5.

elnevezés, ahol német sőtisztek és tisztviselők laktak, szemben a vele párhuzamos Magyar utcában magyar kisiparosok.¹⁵

A kiegyezés előtti egyetlen névjegyzéket hitelesítő dokumentumok megsemmisültek. Az első, *Botár*-féle rekonstruált névjegyzék – mint azt taglaltuk – több problémával terhelt. A *Cseh*-jegyzékben 61 utcanév szerepel. Tulajdonnév mindössze hét, négy szerinte valószínűsíthető. Az utcák többsége helyi topográfiai pontok, foglalkozások, állatnevek, közöttük olyanok, amelyek a hagyományokat őrizve ma is léteznek.

A kiegyezés után a névadáskor a személyeket érintő döntésekben minden bizonnyal a helyi jellegzetességet preferáló politikai akarat, nem pedig központi presszió érvényesült. Ideológiai küzdelem nem befolyásolhatta a döntéseket, mivel a kialakulóban lévő hazai munkásmozgalomnak e tekintetben ellenzéki szerepet betöltő politikai ereje sem országosan, sem helyileg nem volt. A nagy névadási csúcsig, 1894-ig jelennek meg a közterületeken személynevek. A közterületek 1894. évi névadási, átnevezési dömpingje Szolnokon is a méltó millenniumi ünneplés előkészületeinek része volt.

A döntések zöme nemzetünk kiemelkedő történelmi személyiségei, nagyjelentőségű országos és helyi politikusok, íróink, költőink, ismert és be nem azonosítható helyi lakosok emlékéért volt hivatott őrizni. A névadásokban központi hatalom általi nyomást keresni felesleges. Az utcákat jelölő személyek iránti tisztelet ugyanis általános volt az országban.

Az I. világháborútól az 1926-os csúcsig mindössze 5 közterületelnevezésre került sor, három esetben kegyeleti okokból, 2 aktuálpolitikai tényhez, a román megszálláshoz kötődik. A Trianon utáni gazdasági, társadalmi fellendülés jeleként egyetlen évben, 1926-ban, 177 közterület kapott nevet. Figyelmet érdemel az elnevezések megoszlása. A legtöbb elnevezést a bioszféra fogalmai (növények, állatok) közül választották a döntéshozók. A politika hatalmát deklaráló, legitimitását, identitását bizonyítani kívánó, arról árulkodó személynevek felhasználása a második helyre szorult. A kép meglehetősen tarka: dicső történelmi múltunk kiemelkedő egyéniségeinek, nemzeti irodalmunk kiválóságainak, a közelmúlt és a kor politikai szereplőinek, a város, a megye prominens személyiségeinek, a hitélet alakjainak neve került a háztáblákra. Ami nem hanyagolható el, még életében az alig fél évtizede regnáló kormányzóé. Helyet kaptak a névtáblákon a városra és környékére jellemző természeti jelenségek és adottságok, a hagyományokat őrző foglalkozások, eszközök, létesítmények, helyrajzi, topográfiai elnevezések.

A névadási dömpinget követően, a 30-as évek elejéig alig egytucatnyi „közterület-keresztelőre” került sor. Többségük akár mindenütt fellelhető, tucatnevek, néhány személynév. Az évtized derekán a németorientációs politika

¹⁵ Cseh G. (1993): p. 71., illetve p. 78.

megerősödésével, a legitimáció, a kontinuitás bizonygatására a központi hatalom narratívájának felerősödő eszköze a történelmi ősök nevének felhasználásával. A fasizálódás előrehaladtával, a névadásban a napi politikában egyre jobban érvényesülő vezér- és hatalomkultuszt, militáns törekvéseket, a hősi életszemléletet megtestesítő fogalmak jelennek meg, mellettük a még élő és hatalma teljében lévő fasiszta diktátor, a nyíltan antiszemita személy. Magyarország hadba lépését követően egyetlen közterületet nevesítettek, 1942-ben a hősi halált halt Horthy Istvánról parkot.

1945 után a kialakuló államrend és hatalom a világháborúba sodródás, a vele járó gyötrelmek okozóit okszerűen vette le az utcanévtáblákról. Velük együtt indexre kerültek a közjük nem, ám a város múltjához tartozó egyének is. Helyükre a magyar szellemi élet nagyjai mellett többségében a kommunista eszme élharcosai, a rendszerhez fűződő fogalmak kerültek. 1950-ben, az egypárti hatalomátvétellel életbe lépő revízió érdemre tekintet nélkül cserélte le a múlthoz kötődő személyeket emlékezetre méltókkal és arra méltatlan, de a kommunizmus eszméjének élharcosaira. Közterületek kapták nevüket az eszméhez kötődő fogalmakról, szimbólumokról is. A Kádár-rendszerben a konszolidáció, a városfejlődés időszakában, a rendszer válságáig tekintélyes arányt (mintegy 36%-ot) képviselt a közterületek elnevezésében a valós személyek nevének használata. Azok egynegyedét a rendszer előkészítéséhez, kiszolgálásához kötődők adták.

A hatalomváltás velejárója – mint az 1945 után is történt –, hogy az új politikai erő igyekszik megszabadulni az általa elfogadhatatlan ideológiához kötődő elemektől, szimbólumoktól, szobroktól, emléktábláktól, utcanevektől. A folyamat 1990-ben 11 közterület átnevezésével kezdődött meg. 1991-ben újabb utcák, utak kapták vissza 1950 előtti vagy még régebbi nevüket. 1992-ben az 1960-70-es évek városfejlesztésének eredményeként nyitott közterületek korszellemből fakadó neveit törölték.

Alig egy évtizeddel később, a város- és a lakosságszerkezet átalakulását követően Szolnok utcanévjegyzékén kilenvennél is több új köz-, tér-, út- és utcanévet találunk. A személynevek felhasználása reneszánszát éli. Központi helyet kaptak a festők, grafikusok, írók, feltalálók, mérnökök, néhány történelmi személyiség, helyi 1956-os veterán életmentés közben életét feláldozó a városban szolgáló fiatal katonatiszt. Aligha mondható el, hogy a névadást ebben az időszakban aktuálpolitikai hatások befolyásolták volna. Politikai okokból egyetlen közterületet sem neveztek át.

Új helyzetet teremtett a helyi önkormányzatokról szóló 2011. évi CLXXXIX. törvény a XX. századi önkényuralmi rendszert előkészítő, kiszolgáló személyek névhasználatának tilalmáról. Hatályba lépésével a központi akarat meghosszabbított karjának kérdése a közterek névadásával kapcsolatban

országos viszonylatban egyértelmű, függetlenül a helyi hatalom politikai színezetétől.

Szolnokon 2023-ig további 15 személy nevét viselő utca átnevezésről döntött a testület, akár szerepelt a tiltólistán, akár nem, közöttük Somogyi Bélát is törölték, akiről az MTA állásfoglalás „hasznáható” minősítést adott.

M. KIR. FOLYAMŐRSÉG, FOLYAMHAJÓZÁS 1922-38 KÖZÖTT (TÖRTÉNETI VÁZLAT)

SUBA JÁNOS

A trianoni békediktátum alapvetően megváltoztatta Magyarország földrajzi, és geopolitikai helyzetét¹ A földrajzi helyzetből most témánk szempontjából a vízrajzi helyzetet emeljük ki. A történeti Magyarország a Duna vízgyűjtő medencéjében, ezen belül a Kárpát-medencében feküdt. A Duna és vízrendszere a Fekete-tenger felé közvetíti a Duna-völgy áruforgalmát. A Dunán 1913-ban Dévénytől Orsováig 1 001 km hosszan zajlott a forgalom.² A békediktátum után a Duna magyarországi szakaszának hossza, 417 km lett.³ Ezen kívül még jelentős a Tisza 600 km hosszú magyar szakasza és a nagyrészt határfolyót képező 143 km hosszú Dráva magyar szakasza. A Dráva nem mindenütt alkot államhatárt, mert Magyarország és a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság határa a régi közigazgatási beosztás szerint alakult.⁴ Ezekhez még kisebb vízfolyások csatlakoznak.

A Dunát átszelő hét országhatár, a monarchia utódállamainak elzárkózó gazdaságpolitikája, a mezőgazdasági cikkek iránti kereslet tartós csökkenése

¹ Csüllög Gábor: A Kárpát-medencei államter problémái Trianon után. In: Közép-európai Közlemények III. évfolyam 4. szám (No 11.) 2010. 56-61. p.

² Az 1001 km hosszúság a Dunatáj II. (Bp. 1946. 122. p.) táblázatban szerepel. Mi ezt elfogadjuk. A Duna című 1927-ben kiadott ismeretterjesztő könyv, a történelmi Magyarországra nézve Dévénytől-Orsováig 971 km-t ad meg, ebből 745 km magyar terület. (Duna 1927. Bp. 6. p.) A Duna felosztása több szempont alapján történhet. Pl: Felső Duna szakasz (forrástól-Dévényig) 964 km. Közép Duna szakasz (Dévénytől-Orsováig) 976 km, Alsó-Duna szakasz (Orsovától-torkolatig) 960 km. Forrás: A Duna 1927. Bp. 6. p.

³ A 417 km a főág, ez az elfogadott. Más források szerint 429 km (1936. Dunatáj II. k. 122.p.) A Duna c könyv 439 km-t ad meg. (160 km Köpcsénytől –Ipoly torkolatig jobbpárt magyar, balpárt csehszlovák, igaz itt a magyar duna szakasz /Ipolytorkolatól-Darázsig/ 279 km.)

⁴ Suba János. A polgári Magyarország közigazgatási beosztásának alakulása a határváltozások tükrében 1867-1941 között In: " Rendvédelem-történeti Füzetek X. évf./12. szám Budapest 2001. 102-107. p.

Nyugat-Európában igen hátrányosan befolyásolta a hajózás forgalmát és feltételeit. A magyar belforgalmat illetőleg szintén romlott a helyzet. A magyar folyami partok hossza, a nemzeti hajózás gazdasági háttere, forgalmának bázisa összezsugorodott.

Az 1894. évi XXXVI. törvénycikkel létrehozott Magyar Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaság (MFTR) működése megtorpant. Ez idáig jelentős állami támogatással egymás után indította be járatait, és építette hajóit. Tevékenysége az egész Dunára és hajózható mellékfolyóira kiterjedt. A MFTR. hajói 1895 és 1917 között éves átlagban 595 ezer utast és 557 ezer tonna árut szállítottak. 1918-ban 38 személyszállító és 54 áruszállító gőzhajóval, valamint 389 uszályval és két tankuszállyal rendelkezett.

A folyamatos fejlődés az első világháború kitörése után lelassult, majd a vereség következtében megtört. A háborút lezáró békeszerződések feltételei súlyos csapást mértek a MFTR-re is. Jóvátétel címén éppen a legújabb, legjobb egységeit vették el tőle, amelyek az utódállamok konkurens hajózási vállalatainak birtokába kerültek. Statisztikailag a magyar gőzösökben -30%-s, uszályban -51%-s, az osztrák gőzösökben -36%-s, uszályokban -50%-s veszteség mutatható ki. Ugyanakkor a jugoszláv (szerb) félnél gőzösökben +642%-s, uszályokban +80%-s, a román félnél gőzösökben +50%-s, uszályokban 100%-s gyarapodás mutatható ki.⁵

A Dunai hajóforgalom is visszaesett. 1914-ben 9318 db, 1918-ban 6487 db., 1919-ben 1366 db, 1920-ban 4443 db, 1921-ben 5710db, 1922-ben 5679 db hajó kötött ki Budapesten.⁶ (1.sz. táblázat.)

A számok jól mutatják a politikai helyzet következtében bekövetkezett változásokat. 1920-ban a hajóforgalom 325%-al nőtt. Az 1919 évi 620 darabról megemelkedett 4443 darabra. 1921-ben az előző évihez képest 128% -al emelkedett, ez 5710 hajót jelentett. 1922-ben 5679 hajó kötött ki Budapesten.

Érdekes a hajóállomány összetétele. 1919-ben a hajó 45%-a (620 db.) személyszállító gőzös, ez az arány 1920-ban 32%-a csökken, miközben a hajók száma 825 darabos emelkedést mutat, eléri az 1445 darabot. A személyszállító gőzösök 1921-22-ben a hajóállomány 25%-t tették ki, 1921-ben 1361, 1922-ben 1439 hajó.

A vontatógőzösök 7-8%-al részesedtek. A teheruszályok aránya 1921-ben volt a legmagasabb 30% (1887 darab). Ez 1922-ben lecsökkent 22%-ra, 1246 darabra.

A trianoni békediktátum katonai rendelkezései következtében megszűnt a magyar hadihajózás. A békediktátum ugyanakkor a Dunát és hajózható

⁵ A Duna 1927. 30.p.

⁶ Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve XII. évf. 1913-1920. 196.p. XIII. évf. 1921-24. 365.p.

mellékfolyóit nemzetközivé nyilvánította. A katonai rendelkezések csupán arra jogosították fel Magyarországot, hogy folyamrendészeti célokra őrnaszádokat tartson.⁷

A magyar katonai vezetés kihasználta a kínálkozó lehetőséget, hogy folyamrendészeti teendők ellátására külön szervezet állíthat fel. Így a folyamrendészet álcája alatt újjászervezhette a dunai flottillát. 1921-ben 1.053/1921. Miniszterelnöki rendelettel felállításra került a m. kir. folyamőrség, amelynek feladatkörébe utalták — bizonyos kivételekkel — a folyamrendészet körében felmerülő minden közbiztonsági és igazgatási teendő ellátását.

A vízi rendészeti szabályok betartatásának teendőit a révőrség végezte, mint állami irányítás alatt álló fegyveres szervezet. Ennek érdekében kényszerítőeszközök alkalmazására is jogosult volt. A Magyar Királyság álló- és folyóvizeinek területét a révkapitányságok - mint középfokú szakhatóságok - között osztották fel. Alárendeltségükbe tartoztak a révőrészek, amelyek a vízi rendészet gyakorlati teendőit végezték. A helyi révőrészek és a révkapitányságok alkották a Révőrség intézményét, amely a Magyar Királyi Folyamőrségnek az a része volt, amely mögé - mint legális struktúra mögé - szervezték a folyamőrség honvédelmi feladatok ellátására szánt katonai részét.⁸

A kereskedelemügyi miniszter fennhatósága alatt lévő révkapitányságok a belügyminiszternek rendelték alá. A belügyminisztériumban folyamrendészeti alosztály létesült. A román kivonulás után újjászervezték a révkapitányságokat. A békeszerződés katonai rendelkezésein túl további 6 őrnaszádot több motorcsónak és segédhajónak tartását engedélyezték. A szerbek a megszállt területen leszerelt folyami egységek közül 4 naszádot visszaadtak folyamrendészeti célokra. Ezek kifosztva érkeztek vissza és 1922 végéig csak a Szeged őrnaszádot sikerült karba helyezni.

Az 1922. évi XIV. t.-cikk határozta meg a folyamőrség feladatát.⁹ E törvény végrehajtását a 122.295/1922. BM. sz. rendelet szabályozta. A törvény életbeléptetése után a hadkiegészítés alapján szolgálatot teljesítőket fokozatosan

⁷ 1921. XXXIII. tc. (A trianoni békeszerződés) Az Északamerikai Egyesült Államokkal, a Brit Birodalommal, Franciaországgal, Olaszországgal és Japánnal, továbbá Belgiummal, Kínával, Kubával, Görögországgal, Nikaraguával, Panamával, Lengyelországgal, Portugáliával, Romániával, a Szerb-Horvát-Szlovén Állammal, Sziámmal és Cseh-Szlovákiával 1920. évi június hó 4. napján a Trianonban kötött békeszerződés becikkelyezéséről CORPUS JURIS HUNGARICI 1000 év törvényei CD.

⁸ 1939-től a honvédelmi erők rejtése feleslegessé vált, a révőrségi rész jogilag is különvált a folyamőrségtől és a Magyar Királyi Rendőrség szakszolgálati ágává alakult.

⁹ A folyamőrség létszáma a törvény értelmében 1620 fő lehetett. 8 db. őrnaszád, 2db nagy- 10 db kis motorcsónak tartását engedélyezték. (1922. XIV. tc. CORPUS JURIS HUNGARICI 1000 év törvényei CD) A folyamőrség történetére lásd: Csonkaréti Károly-Sárhidai Gyula: A Magyar királyi folyamerők és fegyverzetük 1920-1945. Bp. 2009. Zrinyi Kiadó (1-128. p.)

leszerelték, és ezután a kiegészítés csak önkéntes jelentkezés alapján történhetett. A megállapított létszámot azonban 1922-ben –és még sokáig - nem sikerült betölteni.¹⁰ Ugyancsak nem sikerült a törvényben előírt meghatározott számú, jellegű és fegyverzetű naszád, illetve motorcsónakok rendszeresítése sem.

A következő években került sor a szervezeti keretek kiépítésére. 1924-ben felállították a budapesti révkapitányságot, Piszkén és Makón révkirendeltségeket szerveztek. 1925-ben Nyergesújfalun és Oroszváron i révkirendeltségek állítottak fel. Azonban a létszámhiány miatt a piszkei kirendeltséget megszüntették, szerepét a nyergesújfalui kirendeltség vette át.

A megoldatlan létszám gondok miatt nem tudták a Dunán átmenő tranzit hajóforgalmat rendszeresen figyelemmel kísérni.

1923-ben a XIV. törvénycikkkel beiktatták az 1921. július 23-i Párizsban aláírt egyezményt a Dunára vonatkozó végleges szabályzatról.¹¹ Az 1921. június 23-án megkötött Duna-egyezmény kizárta az idegen lobogókat a Száváról, a Temesről és a délvidéki csatornákról. A Duna mellékfolyóinak csak egyes szakaszait nyilvánította nemzetközinek. A többi vizeken a belföldi forgalomban (cabotage¹²) csak az érintett állam hozzájárulásával lehetett részt venni.

1923-ban szabályozták a folyamórség fegyverhasználati jogát (8851/1923. M. E. sz. rendelet), a hajóforgalom ellenőrzését (1862/1923. M. E. és 1340/1924. M. E. sz. rendelet), utasoknak Magyarországon hajón való szállítása (57.054/1923. B. M. sz. rendelet), csónakok kötelező bejelentését (20.987/1924. B. M., 21.423/1924. B. M. és 22.280/1924. B. M. sz. rendelet), és az éjjeli halászatot a határvizeken (22.641/1925. F. M. sz. rendelet).¹³

¹⁰ A törvény előírta, hogy: a szoros értelemben vett folyamórségi személyzet egyelőre a 96 tisztet és tisztviselőt, továbbá az 1524 főnyi altisztet és folyamórt meg nem haladhatja. Utóbbiak közül csupán 840 képezhető ki fegyverfogásban.

¹¹ 1923. évi XIV. törvénycikk. A Dunára vonatkozó végleges szabályzat megállapítása tárgyában 1921. évi július hó 23-án Párisban kelt egyezmény becikkelyezéséről. CORPUS JURIS HUNGARICI 1000 év törvényei CD. Bővebben: SUBA J. A magyar vízügy nemzetközi kapcsolatai a trianoni béke után (1921-1945) Kézirat.

¹² Eredetileg hajózási kifejezés, a tengeri államok saját kikötői közötti, illetve a nemzetközi folyamok egy államhoz tartozó szakaszán zajló forgalomra vonatkozott. Vagyis [szállítási vagy fuvarozási](#) tevékenység, egy adott ország területének két pontja között, amelyet az adott országban nem honos gazdasági szereplők végeznek. Az államok szuverén joga ennek a tevékenységnek a fenntartása saját állampolgáraik számára, azaz a külföldiek ilyen tevékenységének korlátozása [protekciónizmusnak](#) számít. A kabotázs megnevezést már régóta használják a szárazföldi és egy ideje a légitforgalomra is. (Suba J.)

¹³ A dolgozatunk tárgyát érintő rendeletek összeállításánál felhasználtuk a *Budapesti Közlöny* (Budapesti közlöny a mindenkori magyar kormány hivatalos lapja volt. 1875 óta törvényeket, miniszteri rendeleteket, szabályzatokat, engedélyokmányokat, kinevezéseket, előléptetéseket, hivatalos kimutatásokat közöltek.), a *Belügyi Közlöny*

A tavaszi árvíz és jégzajlás az 1923-ban és 1924-ben kisebb mérvű. Azonban 1925-ben különösen a Tisza és a Maros mentén katasztrofális volt. A kapcsolatos mentési munkálatokban úgy a révkapitányságok, mint az árvédelmi alakulatok eredményesen vették ki részüket.

A külföldi viszonylatban ellenőrzött utasok száma csökkent. A teherhajóforgalom évi 13-15 000 egység között mozgott. A révhatóságok területén az 1923-ban 15, 1924-ben 6, 1925-ben 8 hajóbaleset történt. A csónakokat nyilvántartották. 1924-ben 313darabról 1925-re 5 891 darabra emelkedett. A hajószemélyzettel szemben az 1924-ben 7 esetben, 1925-ben már 87 esetben kellett rendbírságot alkalmazni.

A hajóforgalom 1923-ban 7728, 1924-ben 10 333, 1925-ben 11 126 hajót jelentett.¹⁴ (1.sz. táblázat.) Az emelkedés folyamatos volt. 1923-ban 2049-el több hajó kötött ki Budapesten, mint előző évben. 1924-re ez a szám 2049-el nőtt, elérte a 10 333 hajóegységet. 1935-ben csak 107%-s (ez 793 hajót) volt a növekedés az előző évhez képest.

Arányokat tekintve a személyszállító gőzösök 1923 évi 18%-s arány lecsökkent 12%-ra. A vontatógőzösök aránya maradt 6 %-on, a megrakott teheruszályok aránya 23%-os maradt. A csavargőzösök aránya emelkedést mutatott. Az 1923 évi 65 hajóról, emelkedett 107 hajóra 1924-re, míg 1925-ben 116 hajó kötött ki Budapesten. Ez a személyforgalom emelkedésére utal.

1926-ban egész évben a folyamórség hatáskörébe vont vizeken általában magas vízállás uralkodott, ami több helyen kisebb árvizeket is okozott. Árvédelem elrendelésére azonban szükség nem volt. Mederszabályozási és partjavítási munkálatok ebben az évben nem történtek. Nagyobb munkálatok csak a Dunának nemzetközivé történt nyilvánításával kapcsolatban szükségessé vált folyam-kilométerekre való felosztása kilométermutató táblákkal való ellátása miatt történtek.

A viszonyok a hajóforgalomnak kedveztek, mert sem jég, sem kisvíz, sem hosszas ködök nem akadályozták. A teherforgalom január 1-jével, a személyhajók belföldi viszonylatban március 6-án, a külföldi viszonylatban április 31-án indult meg. A külföldi viszonylatban közlekedő személyhajók forgalma régi szokás szerint október 5-én, a belföldieké december 20-án szűnt meg. A teherforgalom azonban a kedvező viszonyok következtében egész évben

(1896 óta funkcionált. Közigazgatási, anyakönyvi, rendészeti és egészségügyi egységre bontva látta el a hatóságok és a nagyközönség tájékoztatását. Előbb havonta kétszer, 1902-től hetenként egyszer vagy kétszer jelent meg a BM gondozásában), a *Földművelési értesítő* (1890 óta jelent meg heti egy alkalommal, a hatóságok, városok, községek és a hazai gazdátársadalom tájékoztatása céljából. Közigazgatási jogszabályok és intézkedések közlése is rá hárult.) aktuális számait.

¹⁴ Budapest Székesfőváros Statisztikai évkönyve XIII. évf. 1921-1924. 365.p. XIV. évf. 1926. 364.p.

folyamatos volt. A hajók száma elérte a 12 055 darabot.¹⁵ Ez az előző évihez képest 929 hajót, 118%-os emelkedést mutat. A hajótípusok arányai nem változtak: 1358 személyszállító gőzös 11%, 911 vontatógőzös (6%) 3156 teheruszályt (26%) és 754 üres uszályt (6%) tolt. 171 csavargőzös kötött ki Budapesten. (1.sz. táblázat.)

A külföldi expressz hajók ez évben Gönyűn és Esztergomban is kikötöttek. 1926-ban Budapest területén a helyi hajózási szolgálat teljesen szünetelt, mert a MFTR¹⁶ az igényelt állami szubvenciót nem kapta meg.

Jelentősebb balesetek nem fordultak elő. Az illetékes révkapitányságok összesen csak 20 esetben tartottak vizsgálatot. A szabálytalanságoknál a legnagyobb problémát a vízi- és úszójárműveknek és úszóműveknek a nyilvántartásba vétele kapcsán történt.¹⁷ A hajóforgalom számára nélkülözhetetlen hírszolgálat kiépítése még nem történt meg, mert Budapeستől lefelé a közvetlen folyamórségi hírvonal még nem épült ki. A Mohácsi révkapitányság kisebb rádióállomással rendelkezett.

A külföldi viszonylatban be- és kiléptetett utasok száma összesen 36 734 volt.¹⁸ 1927-ben a határt alkotó Dráva hajózásának ellenőrzésére Barcson révkapitányságot állítottak fel, amelynek hatásköre a Barcs alatt nemzetközivé nyilvánított folyamszakaszra terjed ki. A balatoni hajózás ellenőrzésére Siófokon révkapitányságot állítottak fel, az egész Balatonra kiterjedő hatáskörrel. A kalocsa-foktői révkirendeltséget révórséggé szervezték át.

A Nemzetközi Dunabizottság által létrehozott a Dunára és ennek nemzetközivé nyilvánított vízhálózatára új hajózási rendszabályokat a 4.730/1927. ME. sz. rendelettel léptették életbe. A hidroplánok ellenőrzését a 220.200/1927. BM. sz. rendelet folyamórség hatáskörébe utalta.

1927-ben a folyamórség hatáskörébe vont vizeken a vízállás igen kedvező és egyenletes volt. Az év egész szakában a közepes magasságot érte el. December közepén hirtelen beállott a fagy. A jégzajlás által meglepett hajók menekültek. Egyes hajók azonban jégzajlás áldozatai lettek. Árvédelmi segélynyújtásra

¹⁵ Budapest Székesfőváros Statisztikai évkönyve XV. évf. 1927. 536.p.

¹⁶ A MFTR és a magyar állam közötti korábbi szerződésben megállapított államsegély az infláció folytán teljesen elértéktelenedett.

¹⁷ A balatoni csónaktulajdonosok többsége nem tett eleget bejelentési kötelességeiknek. Az ok az volt, hogy Balatonon nem működött révkapitányság, és így az a szükséges ellenőrzés hiányzott.

¹⁸ Ennek többsége a fővárosba, illetve onnan irányult. Budapesten belépett összesen 21294 utas, magyar útlevéllal 11 538 fő, idegen útlevéllal 9756, fő. Kilépett összesen 12 995 utas, 8935 fő magyar, idegen 4060 fő külföldi. Budapestre ezek szerint a be- és kiléptetett 36734 utasból 34 289 fő. Budapest Székesfőváros Statisztikai évkönyve XV. évf. 1927. 432.p.

szükség nem volt. A mederszabályozási és partjavítási munkálatok ez évben is tervszerűen folytatódtak.

A vízállási és az időjárási viszonyok általában kedveztek a hajóforgalomnak. A hajózás a teherforgalom számára egész éven lehetővé vált. A külföldi viszonylatban közlekedő hajók március 26-tól november 3-ig, a belföldi személyforgalmat lebonyolító hajók pedig március 5-től december 17-ig közlekedtek. Jelentősebb baleset az 1927. évben nem fordult elő.

A hajók száma elérte 15 432 darabot.¹⁹ Ez az előző évihez képest 3377 hajót, 128%-os emelkedést jelent. A hajótípusok arányai nem változtak. Az 1613 személyszállító gőzös 10%- az összesnek. Ez az előző évihez képest 255 hajóval emelkedett. Az 1884 vontatógőzös létszám 973 darabos emelkedést jelent, így az arányuk elérte a 12%-t. A teheruszályok száma 8086-al nőtt, elérte a 11242 darabot. Így arányuk 73%-ra nőtt. Ez 42%-s növekedést jelentett. Az üres uszályok száma lecsökkent 3%-ra 511 darabra. 170 A csavargőzös kötött ki Budapesten. (1.sz. táblázat.)

Az idegenforgalom jelentősen emelkedett. A kezelt útlevelek száma 44 197 volt.

A hajóforgalmat szabályozó rendelkezéseket általában betartották, csak a csónaknyilvántartást szabályozó rendelet megsértése miatt 712 esetben indítottak eljárást. A nyilvántartott vízijárművek száma 3229 csónakkal együtt 14.684-re emelkedett.

1928-ban a folyamórség létszámviszonyai még mindig nem engedték meg, hogy a tranzító hajókat a magyar Duna szakaszon rendszeres folyamrendészeti kísérettel lássák el.

1928-ban a következő hajózást szabályozó rendeleteket adtak ki: A 310/1928. M. E. sz. rendelet az „Ideiglenes folyó-, csatorna- és tóhajózási rendszabályok” egyes rendelkezéseinek hatályon kívül helyezése és módosítása tárgyában. A 320/1928. M. E. sz. rendelet a hajózás szabályozása tárgyában. A 220.129/1928. B. M. sz. rendelet a vitorlás és evezős csónokok közlekedésének szabályozása tárgyában.

A személyhajó forgalom március 1-től december 1-ig tartott. A teherhajó forgalom január második felében indult meg és december elejéig megszakítás nélkül tartott. 17 084 hajó fordult meg a Budapesti kikötőben.²⁰

Ez az előző évihez képest 1652 hajót, 110%-os emelkedést jelent. A hajótípusok arányai nem változtak. Az 1667 személyszállító gőzös 10%- az összesnek. Ez az előző évihez képest 54 hajóval emelkedett. A 2482 vontatógőzös létszám 598 darabos emelkedést jelent, így az arányuk elérte a 15%-t. A teheruszályok száma 523-al nőtt, elérte a 11765 darabot. Így arányuk 69%-k lett. Az üres uszályok száma tovább csökkent 2%-ra 397 darabra. A

¹⁹ Budapest Székesfőváros Statisztikai évkönyve XVI. évf. 1928. 252.p.

²⁰ Budapest Székesfőváros Statisztikai évkönyve XVII. évf. 1929. 339.p.

csavargózósok száma ugrásszerűen 69 –el megnőtt, így 81csavargózós kötött ki Budapesten. (1.sz. táblázat.)

A révhatóságok területén összesen 49 hajóbaleset történt. A nyilvántartott csónakok száma 16 921 volt, ez az előző évvel szemben 2731 emelkedést mutatott. 444 esetben kellett rendbírságot kiszabni, melyek túlnyomó része csónaknyilvántartási rendeletbe ütköző kihágás volt.

1929-ben a Budapesti kereskedelmi és ipari kikötő²¹ elkészültével Csepelen révkapitányságot állítottak fel. A szegedi révkapitányság tehermentesítése, céljából pedig a felső Tisza szakaszon egy új révkapitányság kezdte meg működését. Dunacsúnyban révkirendeltséget szerveztek.

A hajóforgalom az előző évihez képest visszaeset 15871 hajó kötött ki Budapesten.²² Ez az előző évihez képest 1613 hajóval kevesebbet és az előző évhez képest 92 %-os növekedést jelent. A hajótípusok számításánál változás történt, az uszályokat (teher, üres) összevonták, és megjelent a tehermotorhajó kategória. Az arányok nem változtak. Az 1699 személyszállító gőzös 11%- az összes hajótípusnak. Ez az előző évihez képest 32 hajóval emelkedett. A vontatógőzös létszámban 525 darabos csökkenés történt, létszámuk 1957 darab, így az arányuk 12% lett. A 831 tehermotorhajó arány 5 %. Az uszályok száma 11219 volt, ez 546 darabos csökkenést jelentet, ennek ellenére arányuk 71%-k lett. A csavargózósok száma 80. (2..sz. táblázat.)

A vízisport emelkedésével kapcsolatban az evezős és vitorlás csónakok közlekedését újraszabályozták. Ugyancsak újraszabályozták a hajózási balesetek és szerencsétlenségek bejelentésénél követendő eljárást is.

1930-ban a vízügy képviselői részt vettek a Nemzetközi Hajózási Kongresszusok Állandó Bizottsága, a Nemzetközi Dunabizottság, valamint a Nemzetközi Állandó Vízügyi Műszaki Bizottságnak ülésein és egyes közös műszaki albizottságok tárgyalásain. A tárgyalások eredményeképpen megkötött általános és részleges egyezmények alapján szükségessé vált munkálatoknak idegen területeken való végrehajtása és ellenőrzése nagy körültekintést kívánt. A csepeli kikötő forgalma az előző évvel szemben 50%-kal emelkedett.

A Csepeli szabadkikötő forgalmát nem számítva Budapesten 16514 hajó kötött ki.²³ Ez az előző évihez képest 643 hajóval többet és az előző évhez képest 104 %-os növekedést jelent. A hajótípusok arányait tekintve, az arányok nem változtak. Az 1766 személyszállító gőzös 11%- az összes hajótípusnak. Ez az előző évihez képest 67 hajóval emelkedett. A vontatógőzösök száma 1991darab, így az arányuk 12% maradt. A tehermotorhajók száma 1000 nőtt, így arányuk

²¹ A kikötő történetére lásd: Beke Margit: Budapest-Csepeli és Nemzeti Szabadkikötő története 1928-1940. című tanulmányát Századok 1989.1-2.szám 125-162.p.

²² Budapest Székesfőváros Statisztikai évkönyve XVIII. évf. 1930. 388.p.

²³ Budapest Székesfőváros Statisztikai évkönyve XIX. évf. 1931. 338.p.

maradt 6 %. Az uszályok száma 11167 volt, arányuk 71%. A csavargőzösök 66 alkalommal kötöttek ki. (2.sz. táblázat.)

1931-ben a magyar-csehszlovák közös műszaki bizottság a közös Dunaszakaszi tanulmányozására és szabályozására vonatkozóan megállapodás született. A magyar-román műszaki bizottság az elcsatolt társulati területeken tanulmányozta az árvédelmi helyzetet és megtette a szükséges árvédelmi intézkedéseket. Tárgyalásokat folytattak a jugoszláv féllel a Ferenc-csatorna magyar szakaszával kapcsolatos kérdések rendezése tárgyában.

A trianoni határ által szétvágott ármentesítő és vízrendező társulatok felszámolása Ausztriával, Csehszlovákiával, Jugoszláviával és Romániával folyamatban voltak. A Rábatársulat felszámolásáról szóló magyar-osztrák egyezmény életbe lépett.²⁴

Budapesten 1931-ben 16401 hajó kötött ki.²⁵ Ez az előző évihez képest 113 hajóval kevesebbet és az előző évhez képest 99 %-os növekedést jelent. A hajótípusok arányait tekintve, az arányok nem nagyon változtak. Az 1616 személyszállító gőzös 150 darabos csökkenést jelent, ez az összes hajótípusnak 10%- a. A vontatógőzösök száma 454 darabbal 2445-e nőtt, így az arányuk 15% emelkedett. A tehermotorhajók száma 1037 lett, így arányuk 6 %. Az uszályok száma 11167 volt, ez 454 darabos emelkedést jelentet, arányuk 68%. A csavargőzösök száma 65 volt. (2.sz. táblázat.)

1932-ben a magyar-csehszlovák közös műszaki bizottság a közös Duna-szakaszt tanulmányozta, megállapította a szabályozásra vonatkozó alapelveket, és kidolgozta e Duna-szakaszra vonatkozó általános vízügyi egyezmény tervezetét. A magyar-román műszaki bizottság a helyszínen tanulmányozta a Körösök és a Maros 1932 évi rendkívüli árvizei által okozott helyzetet, és ennek alapján elhatározta egyes ideiglenes árvédelmi művek további fenntartását. A jugoszláv féllel tovább folytak a tárgyalások a drávamenti víziügyekben, és a határok által kettévágott ármentesítő társulatok felszámolásának ügyeiben.

A hajózási forgalom a gazdasági élet hanyatlásával lényegesen lecsökkent. Budapesten 15 668 hajó kötött ki.²⁶ Ez az előző évihez képest 733 hajóval kevesebbet és az előző évhez képest 95 %-os növekedést jelent. A hajótípusok arányait tekintve, az arányok nem nagyon változtak. A 2151 személyszállító gőzös 535 darabos növekedést jelent, ez az összes hajótípusnak 14%- a. A vontatógőzösök száma 493 darabbal 1952-re csökkent, így az arányuk is 12%-a csökkent. A tehermotorhajók száma 1109 emelkedett, így arányuk 7 % lett. Az uszályok száma 10389 volt, ez 778 darabos csökkenést jelentet, arányuk 66%. A csavargőzösök száma 38-al csökkent. (2.sz. táblázat.)

²⁴ Suba János: A trianoni határ által kettévágott vizeitársulatok helyzete 1919-1923.

²⁵ Budapest Székesfőváros Statisztikai évkönyve XX. évf. 1932. 363.p.

²⁶ Budapest Székesfőváros Statisztikai évkönyve XXI. évf. 1933. 334.p.

A kisvízi hajózási út kitűzése a földművelésügyi miniszter hatásköréből a belügyminiszter hatáskörébe került. Ehhez képest a kitűzési munkálatokat a magyar Duna-szakaszon folyamórség látta el, míg a Szob feletti közös Duna-határszakaszon a kitűzést évenként váltakozva a magyar, illetőleg a csehszlovák hatóságok végezték. A 160 km -es szakaszon Köpcsenyától –Ipoly torkolatig jobbról magyar, balról csehszlovák felségterület.

1933-ban a nemzetközi tárgyalásokon való részvétel továbbra is fontos szempont volt. A Nemzetközi Dunabizottság határozatai közül a legfontosabb a Duna vaskapui szakaszára vonatkozó „Hajózási rendszabályzat” végleges elfogadása volt. A magyar-román műszaki bizottság megállapodott az 1932. évi rendkívüli árvíz által sújtott vidékek árvíz elleni biztonságát célzó munkálatok elindításában.

A dunai hajóforgalom növekedésével Dunaremetén és Dunaalmáson 1933 július 1-ével révkirendeltséget szerveztek. A Tisza mentén a záhonyi révkapitányságot megszüntették, ezzel egyidejűleg Szolnokon egy révkirendeltség állították fel, amely 1933. július 22-én kezdte meg működését. A kisvízi hajózási út kitűzésének fejlesztése során eddig a kőolajjal világított irány- és kitűzőlámpák egy részét önműködő folytonégy, felvillanó, dissous-gázlámpákkal²⁷ cserélték ki.

Budapesten 14101 hajó kötött ki.²⁸ Ez az előző évihez képest 1567 hajóval kevesebbet és az előző évhez képest 90 %-os növekedést jelent. A hajótípusok arányait tekintve, az arányok nem nagyon változtak. A 2156 személyszállító gőzös 5 darabos növekedést jelent, ez az összes hajótípusnak 15%- a. A vontatógőzösök száma 344 darabbal 1606-ra csökkent, így az arányuk is 11%-a csökkent. A tehermotorhajók száma 122 darabbal csökkent 987-e, így arányuk 7 % lett. Az uszályok száma 9242 volt, ez 778 darabos csökkenést jelentet, arányuk 66%. A csavargőzösök száma 35. (2.sz. táblázat.)

1934-ben a folyam-tengeri hajók megjelentek a Dunán.²⁹ Emiatt a határállomásokon a megfelelő egészségügyi berendezések létesítése, illetőleg meglévő berendezések kiegészítése szükségessé vált, egyúttal szigorították az

²⁷ A dissous gáz (oldott gázt) alatt általában a lánghegesztéshez használt acetilént értjük.

²⁸ Budapest Székesfőváros Statisztikai évkönyve XXII. évf. 1934. 299.p.

²⁹ A magyar kormány nagy figyelmet szentelt a folyam-tengeri hajózáshoz mint az árucseréi forgalom kiszolgálásának eszközéhez. A gazdasági számítások igazolták ennek célszerűségét. Az első magyar tervezésű és építésű BUDAPEST folyam-tengeri hajót 1934-ben helyezték üzembe. 1939-ig még további három ilyen hajó a SZEGED (1935), a TISZA (1937) és a KASSA (1939), épült meg. A hajók műszaki adataira lásd: Bélay József: 25 éves a magyar tengerhajózás. Közlekedési Közlemények 1961. 23.sz. 390-392.p.

egészségügyi szolgálatot. A folyami egészségügyi rendszet ellátása a folyamórség kiemelt feladatává vált.

A kisvízi hajózó út kitűzését a magyar-csehszlovák Duna-szakaszon a folyamórség vette át. A kisvízkitűző berendezés és felszerelés korszerűsítése folyamatosan és fokozatosan történt.

A hajók létszáma emelkedett, 1934-ben 17590 hajó kötött ki Budapesten.³⁰ Ez az előző évihez képest 3489 hajóval többet és az előző évhez képest 125 %-os növekedést jelent. A hajótípusok arányait tekintve, az arányok nem nagyon változtak. A 2069 személyszállító gőzös 87 darabos csökkenést jelent, ez az összes hajótípusnak 12%-a. A vontatógőzösök száma 353 darabbal 1961-re emelkedett, így az arányuk 11%-lett. A tehermotorhajók száma 1235-re emelkedett, így arányuk 7 % lett. Az uszályok száma 11937 volt, ez 2695 darabos emelkedést jelentet, arányuk 68% lett. A csavargőzösök száma 143-al emelkedett. (2.sz. táblázat.)

1935-től a révkapitányságok a csónakforgalmat motorosjáratokkal ellenőrizték. A kisvízi hajózóút kitűzését a magyar-csehszlovák közös Duna szakaszon a pozsonyi csehszlovák folyamhajózási hivatal látta el.

A hajóforgalom tovább emelkedett 18 932 hajót regisztráltak.³¹ Ez az előző évihez képest 1342 hajóval többet és az előző évhez képest 108 %-os növekedést jelent. A hajótípusok arányait tekintve, az arányok nem nagyon változtak. A személyszállító gőzösök aránya 10%-ra csökkent 1886 darabra. A vontatógőzösök száma 126-al 2089-re emelkedett, így is az arányuk 11% maradt. A tehermotorhajók száma 1245-re emelkedett, így arányuk maradt 7 %. Az uszályok száma 12875 volt, ez 938 darabos emelkedést jelentet, arányuk 68% lett. A csavargőzösök száma 224-al emelkedett, 402-re. (2.sz. táblázat.)

1936-ban életbe lépett a 20 tonnánál nem nagyobb vízkiszorítású, nem géperejű hajók, valamint a nem géperejű úszóművek, továbbá a géperejű kishajók nyilvántartása tárgyában kiadott 145.060/1936., illetve 145.130/1936. B. M. sz. rendeletek. Ezek a nyilvántartási anyag új bejelentését, a gépcsónakoknál pedig azok révhatósági nyilvántartását tették kötelezővé. Emitt az új nyilvántartási munkálatok megindultak.

1936-ban Budapesten 20 725 hajó kötött ki.³² Ez az előző évihez képest 1793 hajóval többet és az előző évhez képest 109 %-os növekedést jelent. A hajótípusok arányait tekintve, az arányok nem változtak. A személyszállító gőzösök aránya 8%-ra csökkent 1614 darabra. A vontatógőzösök száma 2092-re emelkedett, így is az arányuk 10% maradt. A tehermotorhajók száma 1213-re csökkent, így arányuk 6 % lett. Az uszályok száma 13324 volt, ez 449 darabos

³⁰ Budapest Székesfőváros Statisztikai évkönyve XXIII. évf. 1935. 316.p.

³¹ Budapest Székesfőváros Statisztikai évkönyve XXIV. évf. 1936. 331.p.

³² Budapest Székesfőváros Statisztikai évkönyve XXV. évf. 1937. 441.p.

emelkedést jelentet, arányuk azonban csökkent 64%-ra. A csavargőzösök száma 1646-al emelkedett, 2048-ra, arányuk 10 % lett. (2.sz. táblázat.)

1937-ben is a Duna-tengeri hajókon minden esetben orvosi vizsgálat tartottak, fertőző betegség nem fordult elő. A 20 tonnánál nem nagyobb vízkiszorítású hajók és nem géperejű úszóművek nyilvántartása tárgyában kiadott 145.060/1936. B. M. sz. rendelet végrehajtása megtörtént, anyag rendezése elkezdődött. A kisvízi hajózóút kitűzését a magyar-csehszlovák közös Duna-szakaszon ez évben a pozsonyi csehszlovák folyamhajózási hivatal látta el.

A hajóforgalom emelkedése tovább tartott. 24 466 hajó kötött ki Budapesten.³³ Ez az előző évihez képest 3741 hajóval többet és az előző évhez képest 118 %-os növekedést jelent. A hajótipusok arányait tekintve, az arányok nem változtak. A személyszállító gőzösök aránya lecsökkent 6%-ra 1586 darabra. A vontatógőzösök száma 2401-re emelkedett, az arányuk 10% maradt. A tehermotorhajók száma 1224 volt, így arányuk 5 % lett. Az uszályok száma 15748 volt, ez 2424 darabos emelkedést jelentet, arányuk azonban maradt 64%-ra. A csavargőzösök száma 1040-el emelkedett, 3088-ra, arányuk 13 % lett. (2.sz. táblázat.).

1938-ban a folyamegészségügyi viszonyok általában kielégítőek voltak. 1938. szeptember 21-én kiütéses tífusz gyanús megbetegedés fordult elő három cseh lobogó alatt haladó gőzösn, ezért a révhatóságok a 3 gőzöst és az ezek vontájában lévő 13 uszályt egészségügyi vesztégzár alá helyezték.

22 260 hajó kötött ki Budapesten.³⁴ Ez az előző évihez képest 2206 kevesebb hajót jelent és az előző évhez képest 96 %-os növekedést jelent. A hajótipusok arányait tekintve, az arányok nem nagyon változtak. A személyszállító gőzösök aránya növekedett 8%-ra 1913-ra, ez 327 darab növekedést jelentett. A vontatógőzösök száma 493-al, 1908-ra csökkent, így az arányuk 8% ra csökkent. A tehermotorhajók száma 282-el nőtt, 1506 volt, arányuk 7 % lett. Az uszályok száma 2744-el 13004-re csökkent, arányuk 58%-ra csökkent. A csavargőzösök száma 648-al emelkedett, 3736-ra, arányuk 17 % lett. (2.sz. táblázat.).

³³ Budapest Székesfőváros Statisztikai évkönyve XXVI. évf. 1938. 341.p

³⁴ Budapest Székesfőváros Statisztikai évkönyve XXVII. évf. 1939. 392.p

1. A Dunai hajóforgalom Budapesten 1919-1928

hajófajta	1919		1920		1921		1922		1923		1924		1925		1926		1927		1928	
	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%
személyszállító gőzös	620	45	1445	33	1361	24	1439	25	1365	18	1291	12	1327	12	1358	11	1613	10	1667	10
vontató gőzös	124	9	296	67	458	8	383	7	498	6	594	6	680	6	911	8	1884	12	2482	15
teheruszály	292	21	1193	27	1687	30	1246	22	1806	23	2299	22	2530	23	3156	26	11242	73	11765	69
üres uszály	71	5	66	1	338	6	392	7	474	6	673	7	784	7	754	6	511	3	397	2
csavargőzös	1		4		8		61		65		107		116		171		170		692	
részletezés nélküli	258	19	1439	32	1858	32	2158	38	3520	48	5369	52	5680	51	5705	47	12		81	
összesen	1366	100	4443	100	5710	100	5679	100	7728	100	10333	100	11126	100	12055	100	15432	100	17084	100

forrás: Budapest Statisztikai évkönyvei

saját szerkesztés

2. A Dunai hajóforgalom Budapesten 1929-1938

hajófajta	1929		1930		1931		1932		1933		1934		1935		1936		1937		1938	
	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%
személyszállító gőzös	1699	11	1766	11	1616	10	2151	14	2156	15	2069	12	1886	10	1614	8	1586	6	1913	8
vontató gőzös	1957	12	1991	12	2445	15	1952	12	1608	11	1961	11	2089	11	2092	10	2401	10	1908	8
tehermotornhajó	831	5	1000	6	1037	6	1109	7	987	7	1235	7	1245	7	1213	6	1224	5	1506	7
uszály	11219	71	11621	70	11167	68	10389	66	9242	66	11937	68	12875	68	13324	64	15748	64	13004	58
csavargőzös	90		66		65		27		35		178		402		2048		3088		3736	
részletezés nélküli	75		70		71		37		73		210		435		434		419		193	
összesen	15871	100	16514	100	16401	100	15668	100	14101	100	17590	100	18932	100	20725	100	24466	100	22260	100

forrás: Budapest Statisztikai évkönyvei

saját szerkesztés

1. és 2. táblázat

A hajóforgalom évek során emelkedő tendenciát mutatott. A Budapesten kikötött hajók száma (nincs benne a Csepeli kikötő) 1936-1940 között éves átlagban 21 657 darab, 1926-1930 között átlagban 15 329 volt, míg 1907-1910 között 11 064 volt. Ennek 2/3 uszály volt.³⁵ A Budapesti hajóforgalom nagy részét idegen hajózási vállalatok bonyolították le. A 21 557 darab hajóból 25 %, 5457 hajó a MFTR., 14,8 %-uk az Első Duna Gőzhajózási Társaság lobogója alatt hajózott.³⁶

1939 már háborús év, hajóforgalom tovább növekszik Mohácson 10 279, Gönyűn 14 092, Budapesten 19 307 gőzös, motoroshajó, uszály köt ki. Gönyű forgalma Budapest kikötőinek 86,4 %-a Mohács forgalma 63%-a a Budapestinek. Annak ellenére, hogy Mohács és Gönyű határállomások, minden érkező hajó által érinteni köteles.³⁷

A háború alatt a folyamok magyarországi szakaszainak hossza növekedett, a hajózás intenzitása tovább nőtt. Az áruforgalomban is eltolódás következik be, de Budapest kiemelt szerepe továbbra is megmarad. A folyamrendészet szerepét a M. Kir Rendőrség szakigazgatási szervei a révőrségek veszik át.

³⁵ v. Bornemissza Felix: Budapest szerepe a Dunai hajóforgalomban, In: A hetvenéves Budapest 1943. 91-94.p.

³⁶ U.o.

³⁷ U.o.

ERDŐSZTYEPP-ÉLŐHELYTÖREDÉKEK A KÖZÉP-TISZA-VIDÉKEN

URBÁN SÁNDOR

A jégkor elmúltával a Kárpát-medence tundrai élővilága, a megafauna tagjaival együtt (pl. gyapjas orrszarvú és a mamut) kipusztult. A jégkori élővilág számára kedvezőtlen felmelegedés mindent megváltoztatott. A hidegkedvelő túlevelű erdőket a kontinentális klímát kedvelő lombhullató erdők váltották föl. Az Alföldön megjelenő Tisza felszínformáló tevékenysége során nagyon változatos talajfélések alakultak ki. Az alföldi kontinentális erdők csakis ott tudtak kialakulni, ahol a talajok ezt lehetővé tették. Az állandó vízborította mocsarakat, nádasokat vagy a sós szikes pusztát nem tudta meghódítani az erdő.

A TÉRSÉG NÖVÉNYFÖLDRAJZI JELLEMZÉSE

Az Alföld az eurázsiai kontinentális éghajlatú erdősztyepp-zóna legnyugatibb, nagyobb összefüggő térsége. Az Alföld flóravidéke (Eupannonicum) tiszántúli flórajárása (Crisicum) az a térség, ahol az erdősztyepp élőhelyek együttese kialakult, és töredékei még megtalálhatók. Az Alföld viszonylagos elszigeteltsége – Kárpát-koszorú – miatt sok bennszülött növényfaj otthona.

MI AZ ERDŐSZTYEPP?

A fátlan pusztai élőhelyek és az erdők együttese az erdősztyepp, az erdőpuszta. Eredetileg azokat az élőhelyeket jelenti ez a meghatározás, ahol a sztyepperdő-maradványok és az erdőhöz kapcsolódó sztyepprétek együttese megtalálható. Ezek a töredékesen fennmaradt területek az Alföld hajdani, ősrégi növényzetének bizonyítékai, a földtörténeti jelenkor, a holocén egyszeri és megismételhetetlen emlékei, ezért számbavételük és megőrzésük elengedhetetlen. Sajnos olyan érintetlen, „őstermészeti” állapot ma már sehol sincs, mint az ember megjelenése előtt volt. Ezek az általában kicsiny erdők, már ahol léteznek még, mind-mind láthatóan az erdőgazdálkodás nyomait tükrözik. Ennek bizonyítéka, hogy sehol sincs ezekben az erdőkben legalább néhány darab, idős, több száz éves, hatalmas tölgy. A Közép-Tisza-vidéken mai ismereteink szerint Jászsószentgyörgy, Jászdózsa, Jánoshida és Kisújszállás határában létezik még igazi erdősztyepp élőhely.

Tanulmányunkban bemutatjuk mindazokat az erdőpusztai élőhelyek emlékét idéző rétsztyeppeteket, ahol már erdő nincs, de a lágyszárú növényzet még létezik. Ezeket a mozaikokat úgy is jellemezhetjük, hogy erdő nélküli erdősztyepp-maradványok.

Az Alföldi erdőssztyepp ősi erdői soha nem voltak összefüggő, hatalmas tömbök. Ezeket az erdőket két típusba soroljuk. A szikespusztai környezetben a ligetes, mozaikos sziki tölgyesek voltak jellemzők, a kedvezőbb talajú löszön pedig zártabb lösztölgyesek alakultak ki.

HOL VOLTAK ILYEN ÉLŐHELYEK?

Ez a nagyon változatos erdőssztyepp-növényzet elsősorban a növényföldrajzi Tiszántúlon volt jellemző. A közelmúltban, egységes szempontok szerint történt vegetációtérképezés során előkerültek kicsiny töredékei más tájakról is, de ez csupán finomítja az adatokat. Ennek az élőhelynek az igazi otthona az Alföld.

A FÁTLAN ALFÖLD

A török hódítás, majd az egyre növekedő árutermelő szántóföldi gazdálkodás elpusztította az Alföld ősi erdőinek zömét. Ekkor alakult ki a fátlan kultúrpuszta. Az egész Kárpát-medence erdőkben legszegényebb nagytája az Alföld, és ezen belül is a Közép-Tisza-vidék. Petőfi tájlírása ezt az állapotot tükrözi.

A SZIKI TÖLGYESEK MAI ELŐFORDULÁSA

Híre-nyoma sincs már az ősi pusztai tölgyeseknek a Nagykunságban. Itt-ott néhány hatalmas tölgyóriás (pl. Tiszaigar határában) vagy az erdők leromlott, erősen átalakított maradványa (pl. Abádszalók, Kunhegyes határában) emlékeztet ezekre a hajdani erdőkre. A korábbi fátlan, sivár kultúrpuszta napjainkra eltűnően van, hiszen az elmúlt évszázad során az Alföld-fásítás – Kaán Károly által megálmodott program – eszméjének hatására nagyon sok kultúrerdő – faültetvény – színezi a síkságot. Ezeknek a faültetvényeknek botanikai, ökológiai értéke – ritka kivételtől eltekintve – nincs. Ezek a kultúrerdők nem a réges-régi erdőspuszta megújult részei. Az ősi sziki tölgyesek egykori elterjedt létezését bizonyítja a Tisza-völgy endemikus (bennszülött) növényzete, a sziki erdőspusztarét, a kocsordos-őszirózsa sziki magaskórós. Ez a növényzet a sziki tölgyesek tisztásain – ahol az erdő nem tudott megtelepedni – volt a jellemző. Nagyon sok helyen ma is létezik. Van, ahol karakterfajokban szegény változat – általában réti őszirózsa – küzd a fönmaradásért.

A karakterfajokban (bárányüröm, sziki kocsord, réti őszirózsa) gazdag változata is létezik többfelé térségünkben. Nagyon sokszor már csak ez a növényzet őrzi az ősi erdők emlékét. Legtöbbször már egyáltalán nincs erdő a közelben, vagy az Alföld-fásítás során létrejött tölgyültetvények vannak. Az „eredeti” környezetben még megvan a sziki tölgyes is. Ezek a foltok a legértékesebbek. A megmaradt állományok szinte kivétel nélkül vízfolyások

közelében léteznek. Természetesen ezek az ősi élőhelyek a Tisza mentén, illetve a hajdani Ős-Tisza-medrek közelében vannak. Fajgazdag állományok élnek a Millér patak-vízfolyás, a Tarna és a Tápió patakok, illetve a Zagyva mellett. Ahol nincsenek vízfolyások jelenleg, a régmúltban – az Alföld vízrendezése előtt – mocsaras térség volt. Jászkiséren a Kürti-fenek nevű határrészen van egy nagyobb állomány.

SZIKI ERDŐPUSZTARÉT-MARADVÁNYOK ERDŐ NÉLKÜL

Fajszegény állományok, ahol általában csak a réti őszirózsza és esetleg a bárányüröm él.

Előfordulások:

- Besenyszög, Szórópuszta, illetve a kötelek–tizzasülyi műút mellett.
- Kunmadaras, Nagymező határrészen, a volt szovjet katonai repülőtér déli részén.
- Szászberek, a község déli részén, a Jászberényi út és a Jászladányi út által közrezárt területen.
- Szolnok, a Zagyva nyugati oldalán, a Széchenyi városrész közelében.
- Szolnok–Zagyvarékas községhatáron, a Nagy-gyep nevű határrészen.

FAJGAZDAG SZIKI KOCSORDOS, RÉTI ŐSZIRÓZSÁS, BÁRÁNYÜRMÖS ÁLLOMÁNYOK ERDŐ NÉLKÜL

Előfordulások:

- Besenyszög, a város északi végén, a buszfordulónál, valamint a várostól északra a jászladányi és tizzasülyi műút mellett.
- Jászboldogháza–Újszász határában, a Szúnyogos és Tápió-major nevű határrészen, a Tápió pataktól északra egy nagyobb és sok kicsi állomány.
- Jászkisér, a várostól délre, a Kürti-határon, az ősi Tarna folyás mellett.

FAJGAZDAG SZIKI ERDŐPUSZTARÉT TELEPÍTETT TÖLGYES KÖZELÉBEN

Előfordulások:

- Jászladány, a település keleti határában, a Tökfalusi iskolarész nevű határrészen.
- Rákóczi falva, a Felsővarsány nevű határon.

FAJGAZDAG SZIKI ERDŐPUSZTARÉT ŐSI MARADVÁNNYAL

Ezek igazi erdőssztyepp- emlékek. Előfordulások:

- Jászsalsószentgyörgy, Borsa-erdő.

Az 1699-ben készült Pentz-féle összeírás, amely a Jászkunság vagyoni leltárát jelenti, erről az erdőről csak egy említést tesz: „cserjés erdő”. Az erdő hiányát az bizonyítja, hogy a „Serházzal az a helyzet, hogy a fát túl messziről kell idehozni”. Tehát ezt az erdőt már ebben az időben levágták, és nincs elég tűzifa a falu határában. A II. katonai fölmérés térképén is szerepel.

- Jászdózsa, Pap-erdő.

A fenti összeírásban a következőket írják: „Egy erdő is van itt, de a fát más, nem messze fekvő erdőkől kell ide szállítani.” A II. katonai fölmérés térképén is szerepel.

- Jánoshida, Berki-erdő.

A Jászságban található ősi magyar falu, ezért nem szerepel a jász településeket felsoroló 1699. évi összeírásban. A II. katonai fölmérés térképén szerepel.

- Szászberek, Kohner-erdő.

Érthetően ez az erdő sem szerepel az 1699-es összeírásban. A II. katonai fölmérés térképén szerepel.

- Kisújszállás, Nagyerdő.

Az 1699. évi összeírásban a Nagykunság egyik fontos településén nem említik ezt az erdőt. A II. katonai fölmérés térképén szerepel.

- Tiszaigar-Tiszaörs-Tiszaszentimre.

A fenti települések által közrezárt határrész a Tisza egyik ősi módon lefűződött morotvája, az Igari-tó és az Örsi-tó néven leírt terület mellett több ponton is előfordul ez az élőhelytöredék. A két név ugyanazt a morotvát jelenti. A szó igazi értelmében itt ősi sziki tölgyes nincs, de idős, hatalmas tölgyek, vadkörték, illetve leromlott erdőmaradványok, „cserjés erdők” léteznek. Széttöredezve ugyan, de lehet, hogy a Nagykunság egyik legnagyobb erdőssztyepp- emléke maradt meg itt.

- Tiszainoka, Hangácsi-legelő.

Igazi erdő itt sincs, csak elszórtan idős vadkörték és fa méretű galagonyák bizonyítják, hogy valaha itt is volt erdő.

Az alföldi erdőssztyepp-élőhelyek másik csoportja a régi pusztai lösztölgyes volt. Ennek az erdőtársulásnak végképp nincs élő maradványa az Alföldön. Egykori létezését az erdőssztyepp-rét fönnmaradt töredékei igazolják. A régi erdők tisztásain és szegélyében élt növényzetnek nagyrészt a jellemző karakterfajokban szegényes emlékei léteznek. Egyik fontos florisztikai „ereklyenövénye” a buglyos kocsord.

ERDŐSSZTYEPPRÉT ERDŐ NÉLKÜL

Előfordulások:

- Jászárokszállás, a köztemető régi, nem használt része.
- Jászdózsa, a Tarna patakon, a MÁV vasúti híd közelében, árvízmentes helyen.

- Jászberény–Jásztelek, a necsői határrészen, a 32-es műút mellett az útpadkán, illetve egy régi töltésen.
- Jászkisér, Kürt-pusztán.

ERDŐSSZTYEPPRÉT ERDŐ KÖZELÉBEN

Előfordulások:

- Abádszalók, Tomaji liget.

Nagyon érdekes pusztai élőhelyegyüttes. Ez a terület szikes tó, szikes mocsár, nagyon pusztuló, ezért jellegtelen sziki és homoki tölgyes-maradványok találhatóak itt. Az erdőssztyepprét viszont fajgazdag.

- Abádszalók, Nagy Csukás határrész.

Abádszalók és Kunhegyes határán egy ősi vízfolyás mellett, amely ma csupán egy csatorna, és a közelben egykori erdő emléke, amely ma már jellegtelen.

- Jászfákóhalma, Kecse-éri erdő.

A Kecse-ér egykori kisvízfolyás (ma már csupán árok) melletti telepített tölgyes, de az erdőssztyepprét fajgazdag.

KÖVETKEZTETÉS

A sokszínű alföldi erdőssztyepp-töredékek esetében egyaránt megtalálható a sziki tölgyes és a hozzá kapcsolódó sziki magaskórós, illetve a nyom nélkül elpusztult lösztölgyesek lágyszárú növényzete, az erdőssztyepprét. A Kárpát-medence, az Alföld különleges, legértékesebb, és csak apró mozaikok formájában ismert természeti öröksége. Napjainkban talán a legveszélyeztetettebb eredeti növényzet.

Jánoshida – Berki-erdő

Jászsalsószentgyörgy – Borsa-erdő

Jászdózsa – Pap-erdő

Kisújszállás – Nagyerdő

Szászberek – Kohner-erdő

Tiszaigar–Tiszaörs–Tiszaszentimre térsége

Tiszainoka – Hangácsi-legelő

ZÁRSZÓ

Tanulmányunkban megpróbáltuk felvázolni annak az örökre eltűnt, csupán erősen átalakított erdőfoltok és zömében csak lágyszárú növények által jelzett élőhelyegyüttesnek a képét, amely az eurázsiai erdőssztyepp kárpát-medencei – elsősorban alföldi – különlegessége volt.

Az emberi civilizáció az erdők irtásával kezdődött, de fönmaradása az erdők megőrzése és tudatos védelme nélkül hosszú távon kétséges.

IRODALOM

- BORHIDI A. (2003): Magyarország növénytársulásai Akadémiai Kiadó Budapest. 2003
- BORHIDI A – SÁNTA A. (1999): Vörös Könyv Magyarország növénytársulásairól Természetbuvár Alapítvány Budapest 1999
- BOROS Á. (1958): A magyar puszták növényzetének származása Földrajzi Értesítő VII. évf. 1-4 füzet pp. 33-53.
- BÖLÖNI J. – MOLNÁR Zs. – KUN A. (2011): Magyarország Élőhelyei MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézet Vácrátót 2011
- CSEH G. (2017): A Jászkunság 1699-ben – A Pentz-féle összeírás Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Bp. 2017
- FODOR F. (1981): A Jászság életrajza Reprint kiadás Bp. 1991
- HORTOBÁGYI T. – SIMON T. (szerk.) (1981): Növényföldrajz, társulástan és ökológia Tankönyvkiadó Bp. 1981
- KIRÁLY G. (szerk.) (2009): Új Magyar Fűvészkönyv Aggteleki Nemzeti Park Igazgatósága 2009
- MOLNÁR Zs. – KUN A. (2000): Alföldi Erdőössztyepp-maradványok Magyarországon WWf Füzetek 15. Budapest. 2000
- PALUGYAI I. (1854): A Jász-kun Kerületek és Külső-Szolnok vármegye leírása Pest 1854
- SOMOGYI S. (1994): Az Alföld földrajzi képének változásai Történeti Földrajzi Tanulmányok Nyíregyháza 1994
- SOÓ R. (1931): A magyar puszták fejlődéstörténetének problémája Földrajzi Közlemények LIX. Kötet 1931
- ZÓLYOMI B. (1946): Természetes növénytakaró a tiszafüredi Öntözőrendszer területén Öntözésügyi Közlemények, Budapest 7-8. pp. 1-2. 62-75.

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

IN MEMORIAM BELUSZKY PÁL (1936–2022)

Lesújtó hírt kapott 2022 novemberének végén a magyar geográfusok közössége. Életének 86. évében váratlanul elhunyt Beluszky Pál professzor, a hazai földrajztudomány egyik legkiemelkedőbb, hatalmas tudású képviselője, akinek tudományos munkásságát nem csak a hazai történeti és településföldrajz, valamint a regionális tudomány művelői becsülték, de történészek, szociológusok és más társadalomkutatók is nagyra értékelték.

Rendkívül gazdag életművével Beluszky Pál – az idősebb pályatársak számára csak „Pali” – vitathatatlanul és örökre beírta magát a hazai társadalom- és településföldrajz aranykönyvébe, ahol olyan kiváló elődök neve szerepel, mint

Cholnoky Jenő, Teleki Pál, Rónai András, Prinz Gyula, Mendöl Tibor, Enyedi György. Személyében olyan, sajátosan egyéni és komplex látásmóddal megáldott tudóseyéniséget tisztelhetünk, aki a geográfus pályán eltöltött évtizedek során elért kimagasló eredményeivel kiemelkedő módon járult hozzá a magyar történeti és településföldrajz megújulásához.

Ő településeink és nagytájaink talán legismertebb kutatója volt, akinek olyan, gyökeresen új fogalmakat köszönhetünk, mint a társadalmi térta- vagy a falutáj; nem szólva számos, a rá olyannyira jellemző kesernyés humorral megfogalmazott, sokatmondó című írásairól, mint a Vég kiárúsítás, az Alföldi ösvények, vagy az Egy félsiker hét stációja.

Beluszky Pál 1936. december 4-én született Szolnokon. Ellentétben a születési helyükön felnövő vidéki gyermekek millióival, neki már kisgyermekkorától igazi vándorélet jutott osztályrészül. Mivel az országos tejszövetkezet szakmai ranglétráján egyre magasabbra jutó édesapját folyamatosan helyezték át a két világháború között egymás után létesülő újabb és

újabb tejüzemekbe, szüleivel Szolnokról előbb Orosházára, majd Szegedre költözött. A Beluszky-családot az 1940-es évek elején az Alföld helyett már a Dunántúlon találjuk. Az iskoláit immár a Veszprém megyei Devecseren kezdő rendkívül értelmes gyermek előtt fokozatosan tágult a világ, s a cseperedő, szinte mindenre kiterjedő érdeklődésű kisiskolás kíváncsian figyelte új lakóhelyén a vidéki emberek életének mindennapjait, amelybe beletartozott az éhező cselédgyererek látványa éppen úgy, mint a településen 1945 elején átvonuló front katonáinak viselkedése.

A Tiszafüreden töltött középiskolás éveit követően Beluszky Pált felvették a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem történelem-földrajz szakára, amelynek elvégzésével 1959-ben szerzett középiskolai tanári oklevelet. A friss diplomás tanárember a nagyhírű alma materben megszerzett ismereteit később kibontakozó tudományos pályáján kiválóan kamatoztatta.

Első munkahelye 1959 és 1962 között a berettyóújfalui Arany János Gimnázium volt. Mivel az alföldi középiskolában végzett oktató munkája már a kezdetektől fogva nem elégítette ki, ezért a geográfus vénával megáldott Beluszky Pál határozott érdeklődéssel fordult a településföldrajz tudományos igényű művelése felé. Hamarosan a kutató és publikáló középiskolai földrajztanárok lelkes, ám nem túl nagy létszámú közösségét gyarapította. Ezekben az években írta meg első tudományos közleményeit, a Tiszafüred vonzásterülete (1959), valamint a Berettyóújfalú vonzásterülete c. (1961) tanulmányokat. A két alföldi település vonzásterületének alakításában szerepet játszó hatótényezők sokoldalú és gondos értékelő elemzésével rövid időn belül felhívta magára a szakma figyelmét.

Az 1962-ben egyetemi doktorátust szerző Beluszky Pál színvonalas publikációi eljutottak Enyedi György geográfus professzorhoz, az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet (FKI) akkori osztályvezetőjéhez is, aki tudományos pályát kínált az ifjú geográfus tehetségnek. Így történt, hogy Beluszky Pál még abban az évben elhagyta a tanári pályát, hogy tudományos munkatárs beosztásban kezdhesse meg szakmai karrierjét a hazai földrajztudomány zászlóshajójának számító akadémiai kutatóhelyen.

E tudományos műhelyben végzett, a kezdetekben elsősorban az észak-alföldi városokra irányuló vonzáskörzet-kutatásai (Mátészalka, Nyíregyháza) hamarosan az egész országra kiterjedtek (A magyarországi városok vonzáskörzete, 1967). Az 1960-as években született átfogó tartalmú vonzáskörzet-kutatásainak különös értéket ad, hogy belőlük többet tudhattunk meg Magyarország városi és falusi lakosságának az állam térszervezési tevékenységével összefüggő mobilitási jellemzőiről, mint bármely akkori, más témájú településföldrajzi vizsgálatból.

Beluszky Pál a vonzáskörzet-vizsgálattal párhuzamosan kezdte kutatni az Alföld városias jellegű településeire vonatkozóan a központi szerepkör

érvényesülésének sajátosságait, rámutatva a bennük megmutatkozó jelentős különbségekre. Ezt követően figyelme az észak-alföldi tanyavilág felé fordult (A nyíregyházi tanyabokrok földrajzi vizsgálata, 1968), ahol feltárta e sajátos településforma fennmaradását elősegítő, ill. felszámolásához vezető ellentmondásos folyamatokat, hatótényezőket. Az alföldi tanyák sorsának alakulását Beluszky professzor a későbbiekben is fokozott figyelemmel kísérte. E téren elért kutatási eredményei az 1980-as évek elején írt összefoglaló tanulmányában (A tanyaátalakulás jellemző folyamatai az elmúlt évtizedekben, 1983) láttak napvilágot.

Az 1970-es években kutatási palettája tovább bővült az elmaradott, ill. hátrányos gazdasági-társadalmi helyzetű területek vizsgálatával. E kutatási programban munkatársaival, Barta Györgyivel és Berényi Istvánnal együtt sokoldalú vizsgálatokkal és helyszíni terepbejárásokkal – főként Borsod-Abaúj-Zemplén megye hátrányos helyzetű falusi térségeire vonatkozóan – feltárták az elmaradottságnak egyrészt a múltból „örökölt”, másrészt az újonnan „kitermelődött” gazdasági és társadalmi tényezőcsoportjait.

Beluszky professzor fontos feladatnak tekintette a vizsgált településeken a helyi lakosság foglalkozási szerkezetének feltárását, amihez gyakran volt szüksége primer, azaz elsődleges, gyakran csak a helyi vezetőktől beszerezhető statisztikai adatokra. Ez nem volt mindig egyszerű, mivel – többek között – a fegyveres testületekre vonatkozó létszámadatok még az 1980-as években is minden településre vonatkozóan szigorúan bizalmas, nem megadható információnak minősültek. Így amikor az egyik községben a helyi rendőrök létszáma iránt érdeklődött, a település akkori vezetője (a tanácselnök) csak a „kéményseprők és rendőrök együtt” megnevezésű statisztikai adatot volt hajlandó neki megadni. Az értékes mutatószám birtokában Beluszky professzor mosolyogva lépett ki a tanácsháza ajtaján, majd az első, éppen arra járó falubelihez fordulva megkérdezte: „Mondja már kedves bátyám, hány kéményseprő van a faluban?” A pontos választ követően elégedetten írta be a hiányzó, a helyi rendőrök létszámát tartalmazó „titkos” adatot az adott településre vonatkozó foglalkoztatási adatbázisába...

Az elmaradott térségekre irányuló kutatásainak legfontosabb eredményei terjedelmes publikáció formájában jelentek meg a Földrajzi Értesítőben (A hátrányos helyzetű területek vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, 1975–1976).

A Földrajztudományi Kutatóintézetben végzett átfogó vizsgálatait az elmaradott és lakosságuknak kedvezőtlen életkörülményeket nyújtó alföldi térségekre is kiterjedtek. E téren született eredményei közül kiemelt szakmai érdeklődést váltottak ki az Alföldi Tanulmányokban megjelent írása (Két hátrányos helyzetű terület az Alföldön: a Közép-Tiszavidék és a Berettyó-Körösvidék, 1981), amelyben sorra elemezte mindazon negatív tényezőket,

amelyek a vizsgált térségek mostoha gazdasági és társadalmi helyzetének kialakulásához és a negatív állapot konzerválódásához vezettek. A földrajztudomány első számú hazai műhelyében eltöltött bő másfél évtized alatt Beluszky Pál a hazai településföldrajz elismert szaktekintélye lett, amit a kandidátusi fokozat megszerzése (1979) is nyomatékosított. A következő öt évben – akadémiai munkahelyétől átmenetileg megválva – az Államigazgatási Szervezési Intézet (ÁSZI) tudományos tanácsadójaként igyekezett hozzájárulni a helyi és a területi igazgatás tovább fejlesztésének tudományos megalapozásához. Bár az 1980-as évek elején geográfus szakemberként elsősorban a hazai államigazgatás korszerűsítéséhez és hatékonyságának növeléséhez szükséges feladatai voltak, ennek ellenére egyáltalán nem hagyott fel a tudományos kutatómunkával: Sikos T. Tamással nekifogtak Magyarország akkortájt még több mint 3200 falusi településének tipizálásához. Az egyes falutípusok és altípusok elhatárolása, tulajdonságaik bemutatása egy hatalmas községstatisztikai adatbázis korszerű matematikai-statisztikai módszerek alkalmazásával történő, településföldrajzi szempontú feldolgozásának eredménye volt. A négyéves munkával elkészült Magyarország falutípusai c. kiadvány (1982) úttörő jellegű tudományos eredményeket hozott a településföldrajzban. Ezek az eredmények nem kis mértékben köszönhetők annak, hogy az egyes falucsoportok történeti-gazdasági-társadalmi viszonyait kiválóan ismerő Beluszky Pál „életet lehel” a faktor- és klaszteranalízissel előállított „rideg” falutípusokba.

Ám az államigazgatási területen eltöltött fél évtized nem hozta meg számára azt a sikerélményt, aminek érdekében 1979-ben a munkahelyváltoztatás mellett döntött, és amiben olyannyira bízott. Utólag bevallotta, hogy a magyarországi közigazgatási rendszer területi modernizációját szolgáló, gondosan kidolgozott és tudományosan megalapozott eredményeit a politikai szféra negligálta, a közigazgatási térszerkezet átalakítását célzó szakmai javaslatainak megvalósítását minisztériumi szinten elvetették. A felső szintű elutasító döntések ismeretében öt év megfeszített szakmai munkájának eredményét érezte hiábavalónak, ami kiváltotta benne a fölöslegesség érzését (noha az ÁSZI-ban lényegesen magasabbak voltak a fizetések, mint egy akadémiai kutatóhelyen). Keserű tapasztalatainak hatására 1984-ben felmondott és örömmel igazolt át az Enyedi György akadémikus által frissen megalapított vadonatúj kutatóhelyhez, a pécsi központú, területi hálózati rendszerben működő Regionális Kutatások Központjához (MTA RKK), amelynek hamarosan meghatározó kutatóegyenísege lett. Az RKK-nál eltöltött évtizedek során a földrajztudomány doktora fokozatot 1994-ben megszerző Beluszky professzor a településföldrajz és a történeti földrajz jóformán minden területén maradandót alkotott.

A regionális tudományhoz kötődő kutatói korszakában sem mondott le egyik korábbi kutatási területéről, a magyarországi falvak, rurális régiók vizsgálatáról. Évtizedeken át figyelemmel kísérte a falusi térségeinkben zajló átalakulási

folyamatokat (Új irányok a magyarországi falufejlődésben, 2007), hogy azután negyedszázad múltán lényegében hasonló koncepció, adatbázis és kutatási módszer alapján Sikos T. Tamással közösen megismételjék a hazai faluállomány tipizálását, széleskörűen bemutatva a magyar faluhálózatban az 1980-as évek óta, vagyis az szocialista (állami) tervgazdálkodásról a piacgazdaságra való áttérés eredményeként végbement jelentős átalakulás fő ismérveit (Változó falvaink: Magyarország falutípusai az ezredfordulón, 2007). A kötet folytatásaként néhány év múlva megjelent Változó falvaink: Tizenkét falurajz Kercaszomortól Nyírkarászig (2011) c. könyvben Beluszky Pál megalkotta „falutáj” fogalmát, majd részletesen bemutatta az ország különböző részeire jellemző sajátos falutájak létrejöttének történelmi, társadalmi és gazdasági gyökereit és a közöttük fellelhető különbségek jellegzetességeit.

Beluszky professzor kutatómunkájában már az 1980-as évek végétől fontos szerephez jutottak a történelmi jellegű településföldrajzi vizsgálatok, amelynek során sokoldalúan tanulmányozta a magyarországi városhálózat történelmi fejlődésének sajátosságait és e fejlődés területi szempontjait. E vizsgálatok eredményeként születtek többek között a Magyarország városhálózata 1900-ban (1990); A polgárosodás törekeny hídfői – Magyarország városainak ezer éve (1998); A magyarországi városhierarchia változásai a XX. században (1999) stb. tanulmányai.

Kiemelt figyelemmel kutatta Budapest és bővülő agglomerációja fejlődési térfolyamatait. Vizsgálatai eredményeit többek között a Budapest és a modernizáció kihívásai (1992), A budapesti agglomeráció kialakulása (1999), Az elővárosok útja Nagy-Budapesthez (2002) c. publikációiban. „A máig erő múlt” címet viselő értékes esettanulmányában (2015) az agglomerációs övezet három, látványos fejlődési pályát bejárt településére vonatkozóan feltárta felemelkedésük történelmi és társadalmi gyökereit (In: Sikos. T. Tamás szerk.: A budapesti agglomeráció nyugati kapuja: Budaörs, Törökbálint, Biatorbágy). A főváros és az ország térben és időben változó viszonyáról Budapest – zászlóshajó vagy vízfej? c. könyvében (2014) nyújtott átfogó, településföldrajzi szemléletű értékelést.

Beluszky professzor több évtizedes tudományos tapasztalatainak és kutatási eredményeinek termékei a felsőoktatásban is kiválóan hasznosítható Magyarország településföldrajza. Általános rész. c. (1999), valamint a Magyarország történelmi földrajza (2005) c. könyvek, amelyek joggal tekinthetők mindkét tudományos diszciplína mérőköveinek.

A településföldrajzosok számára mindig is „tudományos kihívást” jelentő Alföld, az alföldi településhálózat történelmi átalakulásának, térbeli kapcsolatrendszerének változásai Beluszky Pál kutatásaiban kiemelt szerephez jutottak szinte pályája kezdetétől a végéig. Legnagyobb természeti tájunkra irányuló, RKK-s évtizedei alatt kiteljesedő kutatásait a reá olyannyira jellemző

megfontoltsággal és precizitással végezte. Fél százat meghaladó számú tanulmányban dolgozott fel alföldi témákat. Jelentős részük két lényeges kérdést vizsgált különböző szempontok alapján: hogyan lehet megérteni az Alföld sajátos társadalmi, társadalomföldrajzi vonásait; valamint azt, hogy beszélhetünk-e az Alföld esetében „elmaradottságról” vagy inkább egy különleges, egyedi fejlődési útról? Az erre adandó – korántsem egyszerű, komoly történeti földrajzi kutatásain alapuló – válaszokat A Nagyalföld történeti földrajza c. (2001) összefoglaló művében adta meg.

A vidéki térségek településeire vonatkozóan a helyi társadalom fejlettségi szintjének meghatározása egyetlen településföldrajzos számára sem könnyű feladat. Beluszky Pál is szembesült ezzel a problémával és a hagyományos statisztikai mutatók (a helyi lakosság iskolai végzettsége, felekezeti megoszlása, szakképzettsége stb.) vizsgálatán túl szenvedélyesen kutatott olyan újfajta mutatók után, amelyek még közelebb visznek a probléma megoldásához. Így fedezte fel a 20. század eleji népességstatisztikai művekben pl. az „orvos látta halottak száma” mutatót, amely fontos jellemzője volt egy-egy falu lakosságára vonatkozóan az egészségügyi kultúra helyi színvonalának a 19. és a 20. század fordulóján.

Beluszky professzor történeti földrajzi és településföldrajzi életművének lényeges alkotórészei voltak az atlaszművek, a földrajztudomány eredményeinek legfontosabb vizuális megjelenítési eszközei. Oroszlánrészt vállalt Magyarország második, 1989-ben megjelent nemzeti atlaszának munkálataiban, mintaszerűen készítve el az atlaszmű Népeség és település c. nagyfejezetét, akárcsak a 2011-ben napvilágot látott Magyarország térképekben c. kiadvány településföldrajzi fejezetét.

Nagy lelkesedéssel kapcsolódott be a magyar földrajztudomány fejlődésében újabb mérföldkönek tekinthető, Kocsis Károly akadémikus, szerkesztőbizottsági elnök irányításával az Eötvös Loránd Kutatóhálózat Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajzi Intézetében készülő új, négy kötetes Magyarország Nemzeti Atlasza munkálataiba. A népes szakembergárda közreműködésével előállított atlaszmű-sorozat 2021-ben megjelent, Társadalom alcímet viselő kötetében az ő irányításával készültek el a Települési múlt, a Településállomány, valamint a Vidéki térségek c. terjedelmes fejezetek. A történeti és településföldrajzi fejezetek munkálataiba az RKK több kutatóját és a tématerülettel foglalkozó egyetemi kollégákat – pl. a nyíregyházi földrajzi műhelyből Frisnyák Sándor és Kókai Sándor professzorokat, valamint B. Pristyák Erika egyetemi docenst – is bevonta.

2016 decemberében köszöntöttük Beluszky Pált a 80. születésnapján, és az ő töretlen munkakedve láttán biztosak lehettünk abban, hogy további alkotó évek állnak előtte. Így is történt. A magyar településföldrajz doyenjének az akkor 331 tételből (15 könyvből és 316 tanulmányból) álló publikációs listája 2022 végéig

2 újabb könyvvel és 8 magas színvonalú tanulmánnyal gyarapodott. Olyan izgalmas és tanulságos írásai láttak az elmúlt években napvilágot mint például „A város a láz, a nyugtalanság, a munka és a fejlődés”: Magyarország városhálózata a 20. század elején (Győri Róberttel, 2016); A városok – olvasztótégelyek? A nyelvi asszimiláció területi vonatkozásai a dualizmus korában (2017); Városi rang vice versa városi funkció: A városi rang és városi funkció alakulása az elmúlt másfél évszázadban (Győri Róberttel, 2018); Rendhagyó városok a Hegyalján (2022).

Örömmel vehette kézbe A települések világa Magyarországon (2018), majd pedig a Városi szerepkör, városi rang (Sikos T. Tamással, 2020) címetek viselő könyveit, amelyben újabb eredményekkel gazdagította a magyarországi településhálózatra vonatkozó több évtizedes vizsgálatait.

Sajnos, már nem adatott meg neki, hogy a Buda, Pest és Óbuda egyesítésével 1873-ban megszületett, így létrejöttének 150. évfordulóját 2023-ban ünneplő fővárosunk tiszteletére készült, idén megjelent Budapest, ahol a múlt a jövővel találkozik c., a Ludovika Egyetemi Kiadó gondozásában napvilágot látott jubileumi kötetet kézbe vehesse, és már nem lapozhatja végig a könyv általa írt, A magyar főváros az idők hullámvasútján c. fejezetét...

E folyóirat hasábjain külön ki kell emelni azt a sokoldalú és hasznos szakmai munkát, amellyel Beluszky Pál hozzájárult a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola (2000-től Nyíregyházi Főiskola, 2016-től Nyíregyházi Egyetem) Földrajz Tanszékén (ma Turizmus és Földrajztudományi Intézet), továbbá a Magyar Földrajzi Társaság területi szervezetei közül a Miskolci (1994-től Borsodi), valamint a Nyírségi Osztályon született kutatási eredmények gazdagításához.

A hazai geográfia e figyelemre méltó kelet-magyarországi tudományos műhelyéhez való kötődése szinte egyidős volt a nyíregyházi tanárképző főiskola Földrajz Tanszékének több mint félévszázados történetével. Mindez összefüggött a tanszékalapító Frisnyák Sándorral fennálló kiváló szakmai kapcsolatával, aki már a miskolci és szegedi éve alatt is messzemenően támogatta a fiatal Beluszky Pál tudományos törekvéseit. (Pl. a „Szerencs vonzáskörzete” c. ötödik tudományos dolgozata a Magyar Földrajzi Társaság Miskolci Osztálya periodikájában, a Peja Győző és Frisnyák Sándor szerkesztésében megjelenő Borsodi Földrajzi Évkönyv V. kötetében láthatott napvilágot 1964-ben.)

Beluszky Pál a Borsod-Abaúj-Zemplén megye hátrányos helyzetű településeire vonatkozó vizsgálatait során nem elégedett meg azzal, hogy kutatási eredményei csak az országos szakmai folyóiratok (Földrajzi Értesítő, Földrajzi Közlemények) hasábjain legyenek olvashatók. Arra is törekedett, hogy ezeket az eredményeket az illetékes szervek településfejlesztési döntéseik során vegyék figyelembe, elősegítve ez által az ilyen kategóriába eső települések fejlődését, lakosságuk mostoha életkörülményeinek javítását.

Egyik tanulmányában, melyet a Borsodi Szemle c. folyóiratnak ajánlott fel közlésre, az 1949/50-es évi közigazgatási reform felülvizsgálatát, elsősorban a Bodroghköz és a Taktaköz néhány településének Szabolcs-Szatmár megyéhez csatolását kezdeményezte. Dolgozatát a folyóirat főszerkesztője, Sárközi Andor és néhány szerkesztőbizottsági tag nagyon bátor, értékes és megalapozott írásnak minősítette, de a megyei pártbizottság nem engedélyezte a közlését. (Ez azért is érdemel külön említést, mert ez a tanulmány volt az egyetlen Beluszky Pál életművében, amely nem jelenhetett meg!) Nem sértődött meg, később a mikro földrajzi és tájlemező írásműveit a Borsodi Szemlében is közölte, támogatva a tanácsi szervek tervező-településfejlesztő munkáját és a miskolci földrajztanárok Peja Győző által megindított tájkutató tevékenységét.

Az ország északkeleti régióihoz és tájaihoz kötődő munkáival – pl. a Nyíregyháza vonzaskörzete (1974), vagy a Magyarország falutípusai (Sikos T. Tamással, 1982) – Beluszky Pál nem csak a nagytérségre vonatkozó tudományos eredményeket gazdagította. Ezek a magas szakmai színvonalat képviselő publikációk szervesen beépültek a nyíregyházi földrajztanárképzés tematikájába, és egyaránt elősegítették a tanszéki műhely tájkutató tevékenységét, valamint a tanárjelöltek tudományos diákköri és szakdolgozatíró munkáját.

Tudományos pályája során Beluszky professzor folyamatosan figyelemmel kísérte a nyíregyházi főiskola földrajzi tanszékén folyó tudományos kutatómunkát, és szívesen vállalkozott arra, hogy recenziót írjon a tanszék kutatási eredményeit megjelentető kiadványokról a Földrajzi Közleményekben. Ilyen kiadvány volt többek között a Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyve (1979), valamint a Tállya községről szerkesztett monográfia (1995).

Midőn a magyar honfoglalás 1100. és az államalapítás 1000. évfordulója alkalmából a főiskola földrajzi tanszéke nemzetközi-jellegű konferenciasorozatot rendezett a Kárpát-medence és egyes nagytájainak történeti földrajza témaköréből, Beluszky Pál örömmel tett eleget annak a felkérésnek, hogy meghívott előadóként vegyen részt a nívós tudományos eseményen. Ennek eredményeként 1996 és 2004 között több is előadást tartott a Felvidék, az Alföld, a Dunántúl, a Kisalföld stb. történeti településföldrajzáról. A tudományos előadások a tanszék és az MTA Szabolcs megyei Tudományos Testülete rangos kiadványaiban jelentek meg, jelentősen gazdagítva történeti földrajzi ismereteinket.

A hazai geográfia kelet-magyarországi kutatóműhelye – a szintén földrajztanár Gál Andrással, a szerencsi Bocskai István Gimnázium gimnáziumi igazgatójával együttműködve – 2001-től 2018-ig először regionális földrajzi, majd – a néhai Marosi Sándor akadémikus kezdeményezésére – a Kárpát-Pannon térségre kiterjedő tájföldrajzi konferencia-sorozatot rendezett Szerencsen. A Hegyaljára kihelyezett rendezvény-sorozat a Kárpát-medence történeti

földrajzára, az emberi tevékenységek térben meghatározó folyamataira és azokból eredő térstruktúrákra koncentrálnak jelentősen gazdagították tudományterületünket. A nagyszabású tudományos vállalkozás keretében két évtized alatt a témakörben megközelítően 400 előadás hangzott el, amelyek 22 konferencia- és tiszteletkötetben jelentek meg, mintegy 7000 oldal terjedelemben. A nagyrendezvényeket jelenlétével és szerepvállalásával Beluszky Pál is megtisztelte. Előadásai (köztük „Hegyalja – A páratlan táj”), valamint a geográfusok tiszteletére szerkesztett könyvekben írt művei nagy elismerést váltottak ki.

Beluszky professzor komoly tudományszervezői munkájával is segítette a 2016-ban főiskolai szintről egyetemi rangra emelkedett nyíregyházi felsőoktatási intézmény Földrajzi Intézetének tevékenységét. A 2013-ban alapított, és azóta folyamatosan megjelenő Történeti Földrajzi Közlemények c. tudományos folyóirat tanácsadó testületének tagjaként hatékonyan segítette a szerkesztőség munkáját, elősegítve a folyóiratban megjelenő közlemények szakmai színvonalának folyamatos emelkedését. (A rangos kiadvány 2015-től a Nyíregyházi Egyetem és az MTA közös folyóirataként jelenik meg.)

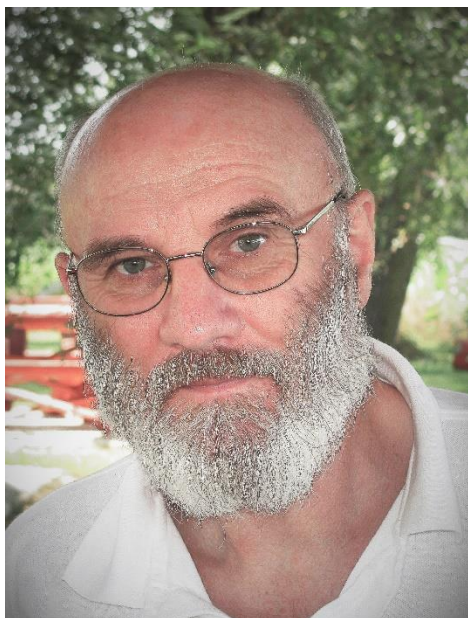
A történeti és településföldrajzot évtizedek óta kiemelkedő színvonalon művelő Beluszky professzort az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottságának 2015-ben megalakult Történeti Földrajzi Albizottsága méltán választotta tagjai sorába. A kelet-magyarországi történeti földrajzi műhely keretében végzett kimagasló munkásságának elismeréseként a Nyíregyházi Főiskola Földrajztudományi Intézete már 2003-ban Udvarhelyi Kendoff Károly emlékéremmel tüntette ki.

Beluszky Pálra végképp nem volt jellemző az önelégültség. Számos állami és szakmai kitüntetést kapott a Széchenyi-díjtól a Magyar Érdemrend Középkeresztjéig, ám nem gondolta, hogy ezek birtokában, túl a 80. életévén már ne lenne több tennivalója. A szakma mélyreható művelését, a földrajztudomány előbbre vitelének ügyét szolgálta egész alkotói pályája során. Ez a cél vezette akkor is, amikor fontos akadémiai bizottsági tisztségeket töltött be, és akkor is, amikor a honi geográfus társadalom akadémiai közgyűlési képviselőnek választotta meg. Ha még közöttünk lenne, és feltehetnénk neki a kérdést, hogy most, a 21. század elején véleménye szerint mi lehet a hazai földrajztudomány előtt álló legfontosabb feladat, valószínűleg a következőket válaszolná: Az elődök szakirodalmában fellelhető maradandó értékekre támaszkodva előre vivő eredményekkel gazdagítani tudományterületünket, és új kutatási irányok felfedezésére ösztönözni a geográfia különböző területeit művelő fiatal kutatók generációját. Beluszky Pál tudományos hitvallásának talán ez lenne a legfontosabb üzenete.

Tiner Tibor

A HETVENÉVES DOBÁNY ZOLTÁN ÉLETMŰVE

FRISNYÁK SÁNDOR

Dr. Dobány Zoltán geográfus, a Nyíregyházi Egyetem nyugdíjas docense hetvenéves. Gazdag életműve – a földrajztanárképzés területén elért eredményei mellett – szervesen összekapcsolódik a honi történeti földrajz megújulásával és dinamikus fejlődésével.¹ Életprogramjának kettős célkitűzése, a tanítás, a természettudományi tudás-közvetítés és az alkotómunka összekapcsolása tanárjelölt korában fogalmazódott meg.

Mintakövető, de önálló munkastílus kialakítására törekvő-megvalósító munkássága és kiteljesedése a nyíregyházi földrajz tanszékhez és annak részeként, a történeti földrajzi kutatóműhelyhez kapcsolódik².

Az általános és középiskolai tanulmányait szülővárosában, Hajdúnánáson végezte, ahol érdeklődésének középpontjában a matematika és a fizika állott, s amely megalapozta a későbbi természetföldrajzi tanulmányait és értékközvetítő tanári munkáját. 1974-ben Nyíregyházán kezdte el főiskolai tanulmányait, majd két év múlva – felismerve kitűnő felkészültségét, térképszerkesztő-rajzoló képességeit – tanszéki munkatárssá lépett elő, és tanulmányait levelező tagozaton folytatta Egerben, földrajz-rajz szakon.

Tanszéki munkatársként az alapfeladatai – a földrajztanárképzést és a tudományos munkát segítő tevékenysége – mellett aktív szerepet vállalt a tanszéki szertár- és műszerállomány, az ásvány- és kőzetgyűjtemény, a dia- és térképtár stb. fejlesztésében, a tanszéki csillagvizsgáló és (kis-) planetárium működtetésében. Földrajztanári diplomája átvétele után a csillagászati földrajz oktatásába is bekapcsolódott, magára vállalta a tancsillagda vezetését, a

¹ Györi R. 2005 Mendöl Tibor és a magyar történeti földrajz. Földrajzi Közlemények CXXIX. (LIII.) kötet, 1-2. szám, pp. 103-116.

² Kókai S. szerk. 2016 A nyíregyházi földrajztanárképzés öt évtizede (1964-2014). Tanulmánygyűjtemény. Nyíregyháza, 176 p.

távcsöves bemutatásokat, a látvány- és jelenségmagyarázó kiselőadásokat, nemcsak a tanárjelölteknek, az általános és középiskolai diákoknak is. Időigényes feladatai mellett, levelező hallgatóként a Szegedi Tudományegyetemen folytatta tanulmányait 1980-tól 1983-ig, – kitűnő minősítéssel. Két évvel később, amikor a Taktaköz agrár földrajzról írt disszertációjával természettudományi doktorátust szerzett, oktatói státuszba került, előbb tanársegédi, az idő haladtával és teljesítményének növekedésével adjunktusi, majd docensi kinevezést kapott.

Dobány Zoltán tanári pályafutása alatt – figyelembe véve felkészültségét és a tanszéken belül kialakult munkamegosztást – elsősorban az általános természeti földrajz, az ásvány- és kőzettan, az éghajlat és a természetvédelem oktatásával foglalkozott, – magas színvonalon, a kor tudásszintjén. Az 1990-es évek első felében a Nyíregyházi Mezőgazdasági Főiskolán a mezőgazdasági pilótaképzésben is részt vett, a repülésmeteorológia alapjai c. tantárgyat oktatta. Debrecenben, évről-évre visszatérően, az egyetemi meteorológiai tanszéken a felhő-típusokról tartott előadásokat.

Tudományos kutatóként a tanszéki (intézeti) kutatóműhely programjához csatlakozva, a történeti földrajzot művelte. A történeti geográfia olyan történeti tértudomány, amely az emberi tevékenységek (a táj-, és természeti erőforrás-használat) térben meghatározó folyamatait és azokból eredő térstruktúrákat tárja fel, a múlt egy időszakában vagy teljes fejlődésfolyamatként. A Kárpát-medence (a történelmi Magyarország) történeti geográfiája a rendszerváltoztatás előtt – a "szomszéd népek érzékenysége" miatt tiltott kutatási téma volt. A mai országterület egyes tájegységeinek történeti tájrajzát megjelenítő, az egyes mikrorégiók gazdasági elmaradottságának történeti gyökereit feltáró kutatómunka az 1970-es évek közepétől már a "megtűrt" kategóriába tartozott.³ Kutató műhelyünkben kezdetben a Nyírség és a Felső-Tisza-vidék múltbeli állapotrajzát rekonstruáltuk, majd egy akadémiai rendezvényen (1980) kapott felkérés után vizsgálatainkat kiterjesztettük a szomszédos tájegységekre, s végül a Kárpát-Pannon térség teljes területére. S ezáltal a kutatócsoport, így Dobány Zoltán is részese volt annak a szakmai reformfolyamatnak, amely paradigmaváltást eredményezett, és a történeti földrajz önálló tudományterületté fejlődött.⁴

Dobány Zoltán, követve kollégáit, néhány, topográfiaiilag körülhatárolható természetföldrajzi tájegység-kistáj (a Taktaköz, a Hernád-völgy, a Cserehátidombvidék és a Sajó-Bódva köze) történeti tájrekonstrukciójával foglalkozott, a 18. századtól a 20. század közepéig terjedően. Kutatómunkáját kitűnő

³ Frisnyák S. – Kókai S. 2015 A honi történeti földrajz negyedszázados eredményei (1989-2014). In: Pap N. szerk.: Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajztudományban (1989-2014). Publikon Kiadó, Budapest, pp. 9-23.

⁴ Frisnyák S. 2002 A történeti földrajz alapjai. In: Tóth J. szerk.: Általános társadalomföldrajz II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, pp. 9-20.

természetföldrajzi-tájökológiai tudására alapozva, a levéltári, kartográfiai, statisztikai és szakirodalmi forrásbázisra, és terepvizsgálataira építette, alkalmazva (olykor gazdagítva) a történeti földrajz módszertanát. Felfogása szerint a történeti földrajz empirikus tudomány, művelése igényli az alapos terepvizsgálatokat és a retrospektív (logikailag visszakövetkeztető) módszer alkalmazását is.⁵

A Taktaköz és a felsorolt mikrorégiók időben folyamatos vizsgálata mellett részt vett a tudományközi összefogással készült művek, így pl. a "Rátka – Egy hegyaljai német falu" (1992), "Tállya" (1994), a "Bodrogek" (2008) c. monográfia és a "Zempléni-hegység földrajzi lexikona" (2009) megalkotásában, nemcsak tanulmányíróként, olykor szerzőtársainak térkép- és egyéb ábrászerkesztőjeként is. Említést érdemel a Halmaj monográfiában (2002) közölt természet- és történeti földrajzi szintézise is, mert eredeti rendeltetése (és a társadalmi- és gazdaságtörténeti fejezetek alapozása) mellett mintául szolgál a földrajz- és történelemtanároknak a helyismeret oktatásához szükséges anyag összeállításához és rendszerezéséhez.⁶ Kutatómunkájának részeredményeit az egyetemek és a Magyar Földrajzi Társaság Nyírségi Osztálya által rendezett konferenciákon is bemutatta és azokat írásban is közölte.

Dobány Zoltán kutató-értékelő munkásságában első helyen említendő a Taktaköz. Írásműveiben feltárja-megjeleníti az alföldperemi kistáj tradicionális ártéri gazdálkodását és a 19. századi integrált környezetátalakító (folyószabályozó, ármentesítő és lecsapoló) munkák hatására átalakuló táj- és természeti erőforrás-használatát, kiegészítve népesség-, gazdaság-, településtörténeti és egyéb ismeretekkel. Kutatásainak első összegző műve "A taktaközi települések történeti földrajza a 18. század közepétől 1945-ig" címmel a tanszék kiadásában jelent meg, 1995-ben. Kismonográfiáját a geográfus berkekben és a Taktaközben tanító-kutató helytörténészek és honismeret-művelők nagyra értékelték és tevékenységükben hasznosították. Talán a pozitív visszajelzéseknek (is) köszönhető, hogy később (2014) elkészítette "A tájhasználat történeti szakaszai a Taktaközben (18-20. század)" c. elektronikus könyvét, az "opus magnum"-ot. A taktaközi tanulmányok és könyvek 28%-kal részesednek Dobány Zoltán eddig megjelent tudományos közleményeiből.

Sorrendben a harmadik könyve, "A Cserehát történeti földrajza (18-20. század)" 1999-ben jelent meg, noha az alapját képező 18-19. századi kéziratos térképek interpretációit már a nyolcvanas években elején elkészítette, a miskolci levéltárban folytatott kutatómunkáit követően. A monografikus-jellegű művében

⁵ Kókai S. szerk. 2013 Tanulmánykötet Dr. Dobány Zoltán főiskolai docens 60. születésnapjára. Nyíregyháza, 396 p.

⁶ Gál A. szerk.: A Zempléni-hegység tudományos feltárói és gazdaságfejlesztői. Tanulmánygyűjtemény. Nyíregyháza-Szerencs, 564 p., Frisnyák S. 2015 Geográfus életrajzok. Adalékok a magyar földrajztudomány történetéhez. Nyíregyháza, 160 p.

a Csereháti-dombság történeti táj- és természeti erőforrás használatát, az emberi tevékenységek idő- és térbeli változásait, a népesség- és településföldrajzi sajátosságait, gazdasági kapcsolathálóit, a területi munkamegosztásban elfoglalt helyét és szerepét rekonstruálta az 1780-as évektől 1945-ig. A Csereháti-dombságvidék – különösen a határmenti sávja – halmozottan hátrányos helyzetű terület, a mélyszegénység övezete. A mű nemzetközi érdeklődést is kiváltva, a magyar-szlovák kutatási program részeként, átdolgozott, színes térképekkel és egyéb illusztrációkkal kiegészítve, egy évvel később az Aggteleki Nemzeti Park kiadásában is megjelent.

Dobány Zoltán negyedik könyve, "A Sajó-Bódva köze történeti földrajza" egy kistájcsoport (nem önálló természetföldrajzi táj) 1780-as évektől 1945-ig terjedő fejlődésszakaszát tárja fel, mintegy 10.000 statisztikai, kartográfiai és egyéb forrásanyagra építve. A Sajó-Bódva köze kistájai a vizsgált időszakban mező- és erdőgazdasági területként tagolódtak be Borsod, kisebb részben Gömör és Abaúj-Torna vármegye földrajzi munkamegosztásába. A Sajó-völgyi – szénmedencére épülő – iparvidék szomszédságában a kistájcsoport belső perifériává süllyedt. Hátrányos helyzetét 1920-tól a határ mentiség (az északi piacvesztés) is fokozta. A változás-folyamatot, a tájhasználat (környezetgazdálkodás) idő- és térbeli változásait mesteri módon mutatja be: lényegre törő megállapításait gazdagon adatozza és mintegy nyolcvan színes, döntően saját szerkesztésű tematikus térképpel teszi szemléletessé. Könyve, az előző kötethez hasonlóan magyar-szlovák kutatási projekt keretében került 2. kiadásra (2010).

S végül az ötödik, a tanszéki kutatási programhoz kötődő könyve, "Történeti földrajzi tanulmányok a Hernád-völgy területéről (18-20. század)" címmel került megjelentetésre, 2010-ben. Tanulmánygyűjtemény-jellegű kötete a Felső-Hernád-völgy történeti tájhasználatával is foglalkozik, így a kiadást a szlovákok is támogatták. Felhasználható és a további kutatómunkát alapozó, 120 nyomdai oldalt kitevő Hernád völgyi adattára a Peja Győző emlékkötetben jelent meg (2007) és sok hisztogeográfiai ismeretet közölt "A magyarországi Hernád-völgy" (2011) c. konferencia-kötetben is. Írásművei jelentősen gazdagítják a magyar földrajztudományt, elsősorban szakterületünket, és erősítik nemzeti identitásunkat. Felhasználhatók a további kutatómunkákban, a terület- és településfejlesztési tervek kimunkálásában, a felsőoktatásban, a lokális és regionális-jellegű monográfiák írásában-szerkesztésében.

Összegzőként megállapíthatjuk, hogy Dobány Zoltán főiskolai docens a honi történeti földrajz egyik kiemelkedő egyénisége, három- és fél évtizedes tudományos alkotómunkájával maradandóan beírta nevét a történeti földrajz és a Nyíregyházi Egyetem oktatás- és tudománytörténetébe.⁷

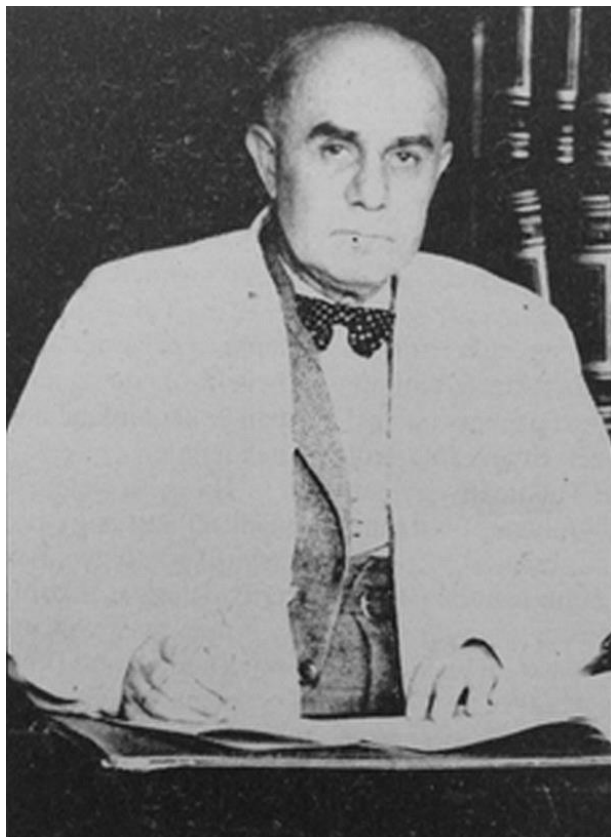
⁷ Nyíregyházán és tágabb környezetében Dobány Zoltánt festőművészként is számon tartják. Legjelentősebb műveit Hajdúnánáson és Nyíregyházán önálló kiállításokon,

Hetvenedik születésnapja alkalmából – egykori kollégái és pályatársai nevében is – nagy tisztelettel és szeretettel köszöntöm. Értékfeltáró és -közvetítő munkásságához további sok sikert, mindenek előtt jó egészséget és hosszú boldog életet kívánok. Isten éltesse.

Hejcén – a nyári művésztelepen –, Encsen, Bagaméron és Hollandia két városában csoportos kiállításon mutatta be. Nyugdíjas éveiben – folytatva az akvarellfestést – természetfotózással is foglalkozik. Természetfotói közül több mint 500 felkerült egy olasz honlapra. 2022-ben az USA egyik legnagyobb fotópályázatán két fényképe a beérkező 34.000 közül bekerült a legjobb száz közé.

**TULOGDI JÁNOS –
AZ ERDÉLYI MAGYAR GEOGRÁFIA ATYJA**

RÉTVÁRI LÁSZLÓ

1. kép: Tulogdi János (1891-1979)

Ti, Király-hágón túl élő drága magyar testvéreink! – Ezekkel a patetikus szavakkal kezdte üdvözlését *Dr. Kéz Andor* egyetemi tanár 1956 májusában a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Tanszékén, amikor fogadta *Tulogdi János* professzortársát és a kolozsvári Bolyai János Tudományegyetem oktatókból és diákokból álló népes küldöttségét.

E köszöntő szavak hatása *akkor és ott* elemi erejű volt. A csaknem teljes elszigeteltség évtizede után nyilván nagy volt a várakozás mind a díszvendég és előadó Tulogdi Jánosban, mind a debreceni és kolozsvári tanárok

és diákok körében. A legnagyobb előadóterem tábláit jó előre, példás gondossággal megrajzolt ábrák, metszetek borították *Erdély felszínfejlődésének átfogó és regionális kérdéseiről*, amelyeket Tulogdi professzor előadásaihoz fiatal tanársegédei készítettek. Kéz Andor mintegy 10 perces bevezetője céltudatosan a téma akkori legilletékesebb előadójának tudományos előadását kívánta bevezetni. De ez hiábavaló volt, mert – könnyekkel küszködve – legtöbbünknek az első szavak jártak továbbra is a fejünkben. Mi, akkori diákok hangulatilag talán hamar visszazökkentünk volna normális hallgatói szerepünkbe, ha Tulogdi János akkor erőt tudott volna venni magán. De nem! Ő mindvégig, legalább egy órán át, szeméit törölgetve, szipogva magyarázott. Minden fontosat szemléletesen, *csodálatos nyelvezettel* mondott el, de közben láthatóan szenvedett, amit szeretett volna palástolni, de nem tudott. Azóta nyilván nagyon sok tudományos előadást hallgathattam meg, de 66 év múltán is mindmáig Tulogdi Jánosé volt számomra a legemlékezetesebb. Egy életre megtanulhattam és megtanulhattuk valamennyien: mit jelent magyarnak lenni, egymást testvérként tisztelni és szeretni, Király-hágón innen és túl, megbecsülni az erdélyi kutatók eredményeit, a tanárok oktatói erőfeszítéseit.

Debreceni találkozásunkat megelőzően vagy száz dalos kedvű debreceni diákkal együtt én már megismerhettem a professzor urat. Nekünk 1956 áprilisában megadatott az az akkoriban kivételes szerencse, hogy „külföldre“ utazhassunk a Gulyás György vezette debreceni egyetemi énekkarral. Négy napig voltunk Kolozsváron, állandó ünneplésben, az akkor még magyar nyelvű Bolyai Tudományegyetem hallgatóinak kimondhatatlanul nagy szeretetét, ragaszkodását élvezve.

Egyetemi szereplésünk mindmáig legemlékezetesebb momentuma a Himnusz volt. Természetesen fölkészültünk Kölcsey és Erkel közös imájának az előadására, de a kulturális program kezdetekor kiderült, hogy a magyar himnuszt *csakis akkor* adhatjuk elő, ha a román himnuszt is elénekkeljük. Mentvén a helyzetet, az első előadás délelőttjén betanultuk román nyelven az akkori román himnuszt. És azután elkezdődött az ünnepi előadás, legalább 1000 lelkes hallgató várakozását kiérdemelve. Elénekeltek a magyar himnuszt, s erre akkora hatalmas tapsvihar tört ki, hogy egyszerűen nem lehetett továbbhaladni. A diákság tapsa azt követelte, hogy újra énekeljük el a Himnuszt. Ez persze abban a helyzetben lehetetlenség volt. Gulyás György karnagy úgy oldotta meg a kezdet nehéz problémáját, hogy belevágtunk a délelőtt megtanult román himnusz éneklésébe. Csakhogy a hallgatóság¹ nem értette, hogy itt mi van, mit is éneklünk. A román himnusz ugyanis akkor teljesen új volt, így aztán csak a dal eléneklésének a végére állt fel folyamatosan a hallgatóság.

¹ Akkor még a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem önálló és teljesen magyar nyelvű intézmény volt.

A többórás előadás után csaknem minden kórustag körül kisebb-nagyobb társaság alakult ki, amelyek az utolsó napig fönmaradtak. Abban az időben a debreceni egyetemisták szép fehér diáksapkát hordtak, és ezek a sapkák minden fején végigvándoroltak. Mi nagyon megértettük ezt a nem éppen szokványos ragaszkodási módot (2. kép). És bejártuk a várost, mindenütt fényképek készültek, az igen kezdetleges technikai eljárással készült felvételek ma is legfontosabb relikviáim a fotóalbumomban (3. kép).

Az életre szóló szakmai és baráti kapcsolatokat a kolozsvári és a debreceni diákok között Tulogdi János és akkori fiatal tanársegédei, demonstrátorai teremtették meg. Ők együtt már Nagyváradon vártak bennünket, és a vonaton a nagyon is beszédes kedvű Tulogdi professzort hallgattuk nagy áhítattal a sikoltó kerekű, csapkodó vonat peronján. A Sebes-Körös menti tájakról, a Király-hágóról és a mögötti elterülő Erdélyi-szigethegység barlangvilágáról, karsztforrásairól beszélt a professzor. Mindezt olyan csodálatos magyarsággal, közérthető szakmai nyelven, hogy a más szakmabeli énekáros társak is lassan körénk gyülekeztek „csodát hallani“, ha már látni sajnos nemigen lehetett a ködös, nyirkos reggelen. Tulogdi János professzor 1971-ben lett a Magyar Földrajzi Társaság tiszteleti tagja. Nem véletlenül választották be épp ekkor, hisz' ez évben ünnepelte százéves fennállását a Társaság, és az év nyarán tartotta Budapesten regionális konferenciáját a Nemzetközi Földrajzi Unió² A konferencia idején találkozásom Tulogdi Jánossal a döbbenet erejével hatott rám. Az emlékezetes 1956-os tavaszi találkozásunk idején *én csak egy voltam* a többi huszonéves fiatal között; tizenöt év eltelte után ő mégis felismert, sőt még nevemre is emlékezett.

János bácsival 1970 után többször is találkoztam, Budapesten és Kolozsváron egyaránt. Gyakori találkozásunk egyik okozója Köpeczi Béla személye volt. A neves irodalomtudós, történész, akadémikus a '70-es évek elején az Akadémia főtitkárhelyettese, majd Erdei Ferenc elhunytá után főtitkára volt. Számos mindmáig igen fontos könyve közül kiemelkedik és legismertebb az 1986-ban kiadott hatalmas mű, az *Erdély történetének* három kötete, amelynek Köpeczi Béla alkotó szerkesztője volt. A hajdani kolozsvári gimnáziumi tanár, Tulogdi János és diákja, vagyis Köpeczi Béla kapcsolatában én lettem a közvetítő. Mint rendszeres Erdély-járó, vittem Kolozsvárra és hoztam vissza az üzeneteket meg egyebeket, s ahányszor Tulogdi János Budapesten járt, én kísértem át az I. világháborús sebesülése miatt erősen mozgássérült professzort Köpeczi Bélához. 1983. évi levélváltásunkból is kiderül, hogy a nagy hírű tudós, politikus, könyvkiadó és tudományszervező Köpeczi Béla, is tanítómesterének tekintette Tulogdi Jánost (4. kép). Tulogdi professzor is igen szívesen emlékezett kolozsvári „kisdíákjára“, és sírfeliratán az „Összekapcsoltam nemzedékeket.

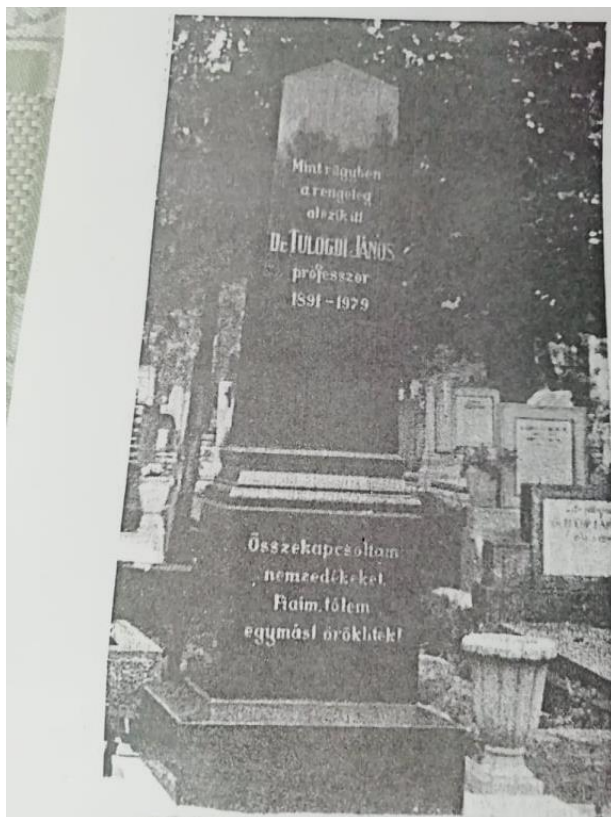
² Éppen most, ötven év múltán jóleső érzés tölt el, hogy mint az MTA szakmailag illetékes akkori munkatársa egyik kezdeményezője, támogatója lehettem Tulogdi János kitüntetésének.

Fiaim, tőlem egymást öröklitek!“ Köpeczire legalább annyira érvényes volt, mint a többi társára.

2. kép: A debreceni fiúk jelképes, fehér simléderes diáksapkájában az erdélyiek feszítenek. Bal szélén a szerző, a tőle negyedik diáksapkás Bálint Tibor, hűséges jó barát.

avatáson (6. kép). Megható, minden megnyilvánulásában nehezen feledhető volt a tordai öreg református templom kertjében az ökumenikus istentiszteleten való részvételünk. A templomban a jelenlévőket felkértem, hogy itt énekeljük el Vörösmarty Szózatát. Mondták is utána többen, hogy na, ilyenre példa nemigen volt eddig.

5. kép: Tulogdi János síremléke a házsongárdi temetőben.

A kolozsvári és tordai szereplésemről az *Új Magyarország* 1992. január 21-i számában emlékeztem meg, de már előtte a *Földrajzi Közlemények* 1984. évi 2. számában „A házsongárdi temetőben“ cikkel írtam Brassai Sámuel polihisztor, Szádeczky-Kardos Gyula geológus, Kós Károly ismert építész mellett Tulogdi Jánosról. Az én említett munkáimnál fontosabb és átfogóbb volt a kétnapos konferenciát követően Tulogdi professzor közvetlen munkatársának, Tövissi Józsefnek az összefoglalója, ami a *Művelődés* közművelődési folyóiratban 1991 októberében jelent meg. Ebből néhány, a tudományos pályára vonatkozó értékelő momentumot emelek ki. Dr. Molnár Jenő, a kolozsvári egyetem nyugalmazott tanára második napi, a kolozsvári Protestáns Teológiai Akadémia dísztermében

elmondott előadása visszagöngyöltve az emlékek fonalát, a Farkas utcai egyetem földrajzi intézetében történetekre utal (6. kép). Megállapítása szerint Tulogdi János volt az utolsó erdélyi klasszikus geográfus. A hagyományos értelemben vett egységes földrajz híve volt, s az oknyomozó földrajzot gyakorolta, miközben hajlott a 20. század második felében kibontakozó alkalmazott földrajz felé is. Molnár Jenő Tulogdi János sok-sok eredménye közül kiemelte a Békási-szorosról, a Csiga-domb dolináiról, a Berettyó karsztforrásairól szóló cikkeit, de legfontosabb eredményei az erdélyi barlangokhoz kötődnek, és a Tordai-hasadék keletkezéséről írott műve mindmáig alapvető, mert számba veszi a keletkezéssel kapcsolatos hipotézisek mindegyikét, de szerinte a hasadék kialakulásában a barlangi beszakadással együtt a Hesdát patak völgyképző hatása volt a meghatározó. A folyó- és forrásvíz-erózió, a Kolozsvár környéki folyóteraszszintek kutatásai mindmáig autentikusak. A Teológiai Akadémián megemlékeztek Tulogdi professzor *Földrajzi kislexikon* munkájáról is (Kritérium Kiadó, Bukarest, 1976), ami utolsó műve volt és kb. 2300 címszavával a természetföldrajzi ismeretek kiemelkedő bázisa.

6. kép: Az emlékülés elnöksége a Teológiai Akadémián.

Tulogdi professzor pedagógiai munkájában élete folyamán mindvégig nagy fontosságúnak ítélte, hogy a tudomány vívmányait a nagyközönség megismerhesse. Ő mindig világosan, vonzóan tudott beszélni és írni. Ebben nyilván hosszú középiskolai tanári gyakorlata volt a döntő. Élete utolsó napjáig csodálatos szellemi frissességgel beszélgetett tanítványaival és utódjaival. Széleskörű érdeklődését mutatja, hogy Tulogdi tanár úr a kolozsvári repüléssel is kapcsolatba került, gyakorló vitorlázó repülőgép építésében részt vett, és ez volt a helybeli első vitorlázósiker. Nagy elfoglaltsága és nehéz járása ellenére a

természetjárás meg a természetvédelem mindig fontos volt számára. Ezt mutatja, hogy már 1927-ben Alexandru Borza és Emil Racovița professzorokkal együtt javasolta nemzeti parkok létrehozását a Kelemen- és Görgényi-havasokban, a Hargitai-hegyvonulat egyes részein és vulkáni kráterek, borvízforrások és gőzlők tájékán.

Élete vége felé is jártam Tulogdi professzor lakásán. Betegeskedett, felesége is, ennek ellenére büszkén mutatta meg néprajzi gyűjteményeit. Jól emlékszem egyik kalotaszegi varrottasának példájára. A párnán – ha jól emlékszem – az 1845. évszám szerepelt, s kérdésemre, hogy ez talán a Tulogdi család egyik fontos dátumát jelzi-e, válasza: hogy nem, a párna akkor készült. S akkor jöttem rá, hogy az általam kezdett vásárlások sokasága, az éppen abban az időben vásárolt kalotaszegi varrottások és a Székelyföldről származó fafaragások, íróasztalom, az előszobafal, ez mind-mind olyan érték, amit meg kell őriznünk, s hogy azokat unokáink is becsüljék, őrizzék meg.

7. kép: Körösfői pártás lánykoszorú a cinterem előtt (1976).

A szakmai körökben ma már közzismert rendszeres Erdély-járásaim első kolozsvári barátságaim talaján az 1960-as években indultak. Kezdetben természetesen vonaton utaztunk, évente többször is jártunk barátainknál, elsősorban Bálint Tibor dicsőszentmártoni tanárral, aki révén a Kis- és Nagy-Küküllő vidékén, a Székelyföldön, Nagyenyeden és Torockón is voltunk, később, amikor a motorizáció Magyarországot is elérte, a népes Rétvári család tagjaival is gyakran megjelentünk Erdélyben, azon belül főleg Kolozsvár vidékén, Kalotaszegen, Széken. A '70-es években tehát nemcsak a néptáncosok,

népzenészek indultak el az ősi kultúra forrásainak megismerésére, ennek a táncházmozgalom keretében való alkalmazására (budapesti táncházakba mi is jártunk), hanem ugyanezt tették a geográfusok is. 1976-ban az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet és az MTA Hivatala dolgozóinak autóbuzos erdélyi utazását szerveztem meg olyan időben, amikor már kötelezően kolozsvári szállodában kellett elhelyezkednünk, és idegenvezetőt rendeltek hozzánk. Mi persze a magunk feje után mentünk, mert pünkösdőlni jöttünk Kalotaszegre. Kolozsváron csatlakozott hozzánk Bálint Tibor, a hozzánk haláláig (1992) leghűségesebb szellemi társ és barát, és vele dicsőszentmártoni tanártársa, Forró-Bathó László. Az ő kivételes faragóművészetét élvezhetjük naponként lakásunkban elhelyezett több értékes fafaragványában, ezek között is az előszobafalban és íróasztalomban. Kertünkben is volt egy általa készített kopjafa Erdély tiszteletére és Bálint Tibor emlékére állítva (9. kép). A pünkösdőlés egyik délelőttién Körösfő—Sárvásár—Bánffyhunad—Nagykalota érintésével Magyarvalkóig mindent megtekintettünk (8. kép)³. Délután Széken jártunk, az igazi táncházat is megismertük, a legnagyobb élmény mégis a körösfői templom cinterme előtti akkor mintegy 40 kalotaszegi pártás viseletű lány látványa volt (7. kép).

Később aztán nagyon sokan „rákaptak“ az erdélyi és a határon túli szakmai és magánkirándulásokra. Ha jól tudom, a debreceni egyetemről Borsy Zoltán és Pinczés Zoltán szinte minden évben vezettek erdélyi utazásokat hallgatóiknak, de hasonló módon Egerből Bodnár László vagy Szegedről, Békéscsabáról Tóth József is. Én 1985. évi erdélyi kitiltásomig legalább negyvenszer jártam Erdélyben családommal, sok-sok jó barátot bevonva. Majd 1990-ben, a rendszerváltozást követően elsőként utaztam feleségemmel Csíksomlyóra, Marosvásárhely fekete márciusa után két hónappal, amikor a Maros völgyében a Vatra Românească örtüzeket állított, s mikor Kristó András lángelkű csíkszeredai geográfus tanár és ugyancsak Tulogdi János-tanítvány óvatosságból az autónkat az udvara legmélyén rejtette el. Ezt követően Hajdú-Moharos Józseffel voltam kétszer is Erdélyben és jártunk Erdélyen túl, a moldvai csángóknál és a bukovinai székelyek elhagyott falvait is fölkeresve. S nem szűnt meg a későbbiekben sem vágyódásom, hogy sokakat elvigyek Tulogdi János szülővárosába, Tordára, a Házsongárdi temetőbe, a Kis-Küküllő völgye ősi magyar falvaiba stb., és főleg Kalotaszegre. Szerzett élményeinkről feleségemmel és lányommal már a '70-es évektől előadásokat tartottunk, talán száz helyen is, egyetemeken, főiskolákon,

³ Ezen az utazáson részt vett a Földrajztudományi Kutatóintézet kollektívájából – a többség családtagjaikkal – Ádám László, Berényi István, Enyedi György, Góczán László, Havas Ferencné, Hevesi Attila, Juhász Agoston, Keresztesi Zoltán, Marosi Sándor, Novák Mariann, Pál Ágnes, Rétvári László, Schweizer Ferenc, Somogyi Sándor és Vörösmartiné Tajti Erzsébet; az Akadémia Hivatalából Hazai László, Jánossy Kázmérné, Jeszenszky Ferenc és Pigler Katalin.

kutatóintézetekben, kultúrházak sokaságában, Budapesten éppen úgy, mint vidéki kis- és nagyobb városokban és Erdélyben is, de ha úgy adódott, családi meghívásnak eleget tettünk, hogy bemutassuk *A kalotaszegi táj és népe* című audiovizuális előadásunkat. Ehhez az erdélyiek sorsát igazán kifejező mottót Kusztoz Tibor (10. kép) magyarkirályfalvai lánglelkű református pap és költő „Fehér falakkal körülvéve“ verse adta. Utoljára a soproni egyetemi éveim alatt vezettem erdélyi utazást Kalotaszegre és a Székelyföldre, ezen belül a csíksomlyói búcsúra, és visszaútban Torockó vidékére, egyetemi tanártársaimmal, hallgatóinkkal és többek családtagjaival.

8. kép: Magyarvalkói lányok (1972 körül).

9. kép: Forró-Bathó László által készített kopjafa állítása Erdély tiszteletére és Bálint Tibor emlékére kamaraerdei kertünkben.

10. kép: Emlékezés Bánffyhunyard nagy szülöttére, Ravasz László református püspökre. Népviseletes fiatalok között Kusztyos Tibor református tiszteletes (2011).

Tulogdi János személyén keresztül vált számomra mindmáig érvényes testámentummá az 1568-as tordai országgyűlés üzenete, amely akkortól Erdélyben minden vallás egyenlőségét hirdette. Az ezutáni évszázad volt Erdély aranykora. Az ekkor formálódó vallási türelem ma is az egymás megértésének, a remélhető elmélyülő együttműködésnek és toleranciának kiemelkedően fontos alapja.

KÖNYVISMERTETÉS

FRISNYÁK ZSUZSA

Áruforgalom, áruszállítás és a magyarországi vasutak (1895). Vasút – ember – térkapcsolatok

MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi
Albizottsága és a Nyíregyházi Egyetem Földrajztudományi Tanszéke,
Budapest – Nyíregyháza 2022. 169 p.

MAJDÁN JÁNOS

A vasutak hatásával az utóbbi években kezdtek el foglalkozni a néprajzosok és ezek a vizsgálatok szerencsésen erősítik a rokontudományokban folyó kutatásokat. Különösen nagy szakmai szerencse, ha egy kutató addig fel nem dolgozott, esetenként elfelejtett forrásra bukkan. Bár nem Frisnyák Zsuzsa volt az első, aki az Edvi Illés Sándor által összefogott 1895. évi adatbázist használta, de ő dolgozta föl teljes mértékben és rendkívül sokoldalú szempontrendszer szerint, eddig fel nem fedezett

összefüggéseket mutatva ki. Tette mindezt egy hatalmas adathalmaz alapján, melynek már a számítógépes rögzítése is óriási munka és nagyon-nagy segítség a kollégák, illetve az utókor számára. A MÁV tulajdonában lévő, illetve a vállalat által működtetett helyi érdekű vasutaktól begyűjtött adatok 121 vasútvonal 958 állomás forgalmát rögzítették. A bevezetésben pontos áttekintés olvasható a Baross Gábor által kezdeményezett, de csak halála után megvalósult adatfelvételtől, melynek célja a már döntő többségben lévő államvasutak áruforgalmának településekre és térségekre gyakorolt hatásának kimutatása volt. Minden vonal esetében összeállított általános közgazdasági viszonyok feltárásában szó esik a vasútállomás vonzáskörzetébe tartozó településekről és azok távolságáról, az odavezető utak minőségéről, a környék lakosságának anyanyelvéről, a nagyobb uradalmakról (tulajdonosukkal együtt), az érintett térség szántóföldi műveléseiről, állattenyésztési és erdőgazdasági viszonyairól. A vonalankénti bemutatásban szerepelnek az érintett térség kereskedelmi központjai, bányái, nagyobb ipari létesítményei. A korabeli elvárás szerint cél,

hogyan az adatok mindennek a *„lehető hű képét adja, melynek ismerete mellett a magyar birodalom különböző részeinek díjszabási igényei és az ez irányban felmerülő kérdések a magasabb tarifapolitikai szempontból megítélhetők legyenek.”* A kiépült vasúti hálózat gazdaságosabb és hatékonyabb működtetéséhez szükséges adatbázis teljesen új elemet is tartalmazott: a vasútállomások vonzaskörzetét. A korabeli Magyarország 12 ezres településállománynak mintegy 40 %-ról készült így egy századvégi pillanatfelvétel, mivel a magánvasutak ilyen szempontból nem tartozhattak a MÁV gyűjtőkörébe.

Ezt a hatalmas adatbázist Frisnyák Zsuzsa a legmodernebb számítástechnikai módszerekkel tudta csoportosítani és elemezni. Ehhez nyújtott hatalmas segítséget neki szakember férje és a földrajztudományokban kiváló édesapja. Teljesen új, a történettudomány területén alig használt programok segítségével sikerült az elemzések elvégzése és a következtetések összegzése. Mindezt 93 térképen is ábrázolja a feldolgozás, melyek elkészítése is már bravúr. Mind az előkészületekre, mind az elemzésekre érvényesek a bevezetőben írtak: *„Értelemszerűen az adatbázisok szerkezetének kialakítását és felépítését, a „történeszűl” feltett kérdések matematikai átfogalmazását egy gondolkodási, kutatási folyamat eszközeinek – nem pedig magának a kutatásnak – tekintem.”* A térképek nem mellékletek, hanem maguk az eredmények, melyekről különböző szempontok alapján lehet lekérdezni egy-egy település, térség, járás, megye gazdasági állapotára.

A kötet első nagy egysége nem a vasúti áruforgalommal, hanem – nagyon helyesen – a közúti fuvarozással foglalkozik. Az úthálózat megyénkénti részletes áttekintése adja a háttérét és az összehasonlításhoz szükséges alapját a további elemzésnek. A szerző korábbi kutatásait folytatva áttekinti a fogatolt járművek szállítási kapacitásait, a törvényhatósági városokban és a megyékben összeírt különböző típusú járművek elterjedését. Külön térkép mutatja az ezer lakosra eső ló- és ökörfogatókat, a vonó állatok számszerű összegzését is. Mivel az Edvi Illés Sándor által jegyzett adatfelvételben szerepeltek az adott állomás vonzaskörzetében fekvő települések távolságai is, ezért részletesen rögzítésre került, hogy a leggyakoribb állomásig tartó szekerezési távolság 6-12 kilométer volt.

A második nagy fejezetben a vasútállomások vonzaskörzete került összegzésre. Előbb a vonalankénti lakosságról, majd állomásonként vonzott települések számáról, népességéről esik szó. Néhány különleges adatsor esetében térkép is mutatja a helyzetet: a 8000 lakosú Balassagyarmat 57 vonzott községét, vagy a pécsi állomás földrajzi helyzet miatt meghatározott kapcsolatát. Az ország nagy tájegységeiben (Felvidék, Alföld, Dunántúl, Erdély) megyénként olvasható a vonzaskörzet minden fontos adatsora.

A vasúti áruforgalom számsorait minden irányból bemutató harmadik nagy fejezet külön foglalkozik a belföldre, az Ausztriába és a vámkülföldre feladott árukkal. Előbb a vonalankénti forgalomról, majd a vasútvonalak áruvonzó erejével foglalkozó összegzésről kap képet az olvasó. A részleteket megint a nagytájakon belül elemzett megyei adatsorok mutatják. A 17. és a 40. térkép között bemutatott ábrákon minden nagyobb árucsoport feladói adata járasonként kerül bemutatásra.

Mivel a felvételkor a nagyobb mennyiségű érkezett áruk esetében a feladói hely is szerepelt, ezért a negyedik nagy fejezet értékesítési területeket és a mozgási irányokat mutatja be. A megyénkénti adatok táblázata mellett a 41-től 93-ig terjedő térképeken kiválóan nyomon követhető a belföldi árumozgás.

A rövid összefoglalásban joggal szögezi le a szerző: „*Úgy gondolom, a vasúthasználat területi különbségei gazdasági és társadalmi folyamatok térbeli lenyomatai. A vasút, mint innováció terjedését... (az) áru- és személyforgalmi kihasználtságát feltáró mutatókkal*” lehet igazán értelmezni.

Mire használhatja ezt a hatalmas adatbázist egy néprajzzal, helytörténettel, foglalkozó hivatásos, vagy amatőr kutató? Először is módszertanilag igen sok ötletet, megoldást meríthet az elemzési szempontokból. Másodsorban a kiválasztott település századvégi közlekedési, gazdasági állapotához kap máshol (például a mezőgazdasági összeírásból, a KSH adatfelvételeiből, stb.) nem ismert számsorokat. Harmadsorban a feladott áruk esetében szinte bepillantathat az adott község, esetenként még a nagybirtok belső termelési szerkezetébe is. Felvillan az áruforgalomból a modernizáció megjelenése, vagy elmaradása, például a cukorrépa termelés megjelenésével, a faárúk széles skálájával, a cserép- és téglagyártással, stb. Ugyanez követhető nyomon az érkezett cikkek cukor, szövetek, petróleum, stb. esetében is. A falusi, paraszti háztartások, a polgárosult, vagy nemesi családok vizsgálatakor célszerű segédszámokként figyelni ezeket a vasúti adatokat. Frisnyák Zsuzsa megírta az összegzéseket, a Nyíregyházi Egyetem és a család támogatásával jó minőség, keménykötésű kötet jelent meg. Azt sajnálja a szakma és biztosan minden olvasója, hogy a szerző nem élhette meg a könyvét, de hasznossága időtálló.¹

¹ Első közlés: Ethnographia 134. évf. 2. sz. pp. 414-416. 2023.

KÓKAI SÁNDOR – GULYÁS KATALIN (SZERK.)

Válogatott tanulmányok az Alföld történeti földrajzának kutatásához

(A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 62.)

Damjanich János Múzeum, Szolnok, 2022. 247. p.

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS

A szolnoki Damjanich János Múzeumban 2022. szeptember 12-én népes hallgatóság előtt került megrendezésre az *Alföld történeti földrajza (895–1920)* című tudományos konferencia, melyen számos kutatóhelyről érkező geográfusok, régészek és történészek tartották meg két szekcióba szervezve előadásait. A 18 prezentáció mind tematikájában, mind pedig kronológiai értelemben színes képet mutatott, hiszen az előadók Bihartól a Borsodi-Mezőségig, a középkortól a 20. századig, településtörténettől a növényföldrajzig számos, az Alföld szűkebb és tágabb régióját érintő témát és új kutatási eredményt mutattak be a tudományos tanácskozás során.

A konferencia során elhangzott előadások csaknem mindegyike, egészen pontosan 15 prezentáció került nyomtatott formában publikálásra abban az egyszerű, de igényes küllemű, szépen tördelt tanulmánykötetben, melynek gondozását és kiadását a rendezvény otthonául szolgáló Damjanich János Múzeum vállalta magára, a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei címet viselő sorozat 62. köteteként. Az Alföld múltjáról színes és sokoldalú képet festő kötet szerkesztői Kókai Sándor és Gulyás Katalin voltak. A tanulmánygyűjtemény néhány nagyobb tematikára épül, a régió regionális szemléletmódú bemutatása mellett a tájhasználat a másik fontos szempont, amely az írásokban megjelenik, míg több szerző további érdekes esettanulmányokat tesz közzé.

Mivel ilyen terjedelmes tanulmánykötet esetében az összes írás részletes és akkurátus ismertetése a terjedelmi korlátok miatt nehezen lenne megoldható, talán elfogadható eljárás a történész recenzens részéről, ha főleg a saját érdeklődéséhez közel álló írásokat helyezi elsősorban fajsúlyosan mérlegre, míg másokról kevesebbet szól, ami természetesen nem jelenti azt, hogy azok kevésbé lennének értékesek vagy fontosak.

Csüllög Gábor és Horváth Gergely írásukban (*A Tiszántúl ártereinek tájhasználat-változása*) a hagyományos alföldi gazdálkodási mód fejlődését és hosszabb időtávú átalakulását mutatják be részletesen. A tanulmány – jelentőségét tekintve – talán megfelelőbb helyen lett volna, ha a kötet bevezetőjeként kerül elhelyezésre. A szerzők a neolitikortól ismertetik az Alföld alacsony és magas ártereinek használatát és funkcióváltzásait. Ez alapján a régió már a kezdetektől európai szinten is meghatározó földműves kultúrák lakóhelye volt. Az első

komolyabb antropogén hatások a római uralom időszakára, a 2. századra tehetők, amikor a települések állandósultak, ekkor sáncokkal és árkokkal avatkoztak be a táj mindennapi életébe. Intenzív ártéri gazdálkodás és népességnövekedés jellemezte ekkor a régiót, ami azonban az 5. századtól a feltételezhetően visszaszorult. A komolyabb változást csak a magyar államszervezés jelentette, ami nem csak tartós népességnövekedéssel járt együtt, hanem az állam intézményes kereteinek kialakítása is komoly hatással bírt a mindennapokra nézve. A megtelepedést alapvetően a vízviszonyok változása határozta meg, az ártérperemeken a komplex gazdálkodás, az alacsony ártereken pedig a fokgazdálkodás terjedt el. A falvak gyakran helyeződtek át a térben, ami csak a 13–14. századra csillapodott, a társadalmi változásokkal, a birtokrendszer kiépülésével, valamint a települések jogi helyzetének megszilárdulásával párhuzamosan. Az emberi lakóhelyek tekintetében már ekkor is hiányoztak az igazi nagy központok, azok inkább a peremvidékeken helyezkedtek el. Fontos szerepet játszottak ugyanakkor a tájhasznosításban a területen fekvő monostorok, amelyek társadalomszervező erővel is bírtak egyben, igaz, számuk a 14. századtól érezhetően csökkent az ártéri peremterületeken. A 16–17. században az alföldi mezővárosok nagyállattartása okozott komolyabb változást, amelyet részben az árterekre is kiterjesztettek. A zúrzavaros viszonyok miatt a népesség nagy része ekkor már mezővárosokban koncentrált, a korábbi tájhasználati rendszer pedig sok helyen visszaszorult. A 18. századi telepítések során azonban az árteret újra használatba vették, igaz, a régi, kiegyensúlyozott rendszer már nem állt újra helyre, ehelyett a táj lassan kultúrtájja alakult át. 1848 után már a folyószabályozás volt a döntő jelentőségű tényező, de hozzájárultak más infrastrukturális fejlesztések is ahhoz, hogy a régi vizivilág a század végére már csak foltokban maradt meg az Alföldön.

Tematikailag ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik, hiszen az ezt követő átalakulást mutatja be a kötet sorrendben első és második tanulmánya, amelyek szintén regionális szempontból közelítik meg az Alföld és az „alföldiség” (alföldi út, alföldi másság, Alföld-szindróma, stb.) problémáját, a táj történelmi léptékű fejlődését. Mindkét dolgozat csak a 18–19. századtól indulva mutatja be a témát, ami indokolható, hiszen a táj történetében a legkomolyabb jelentőségű változások is erre a korszakra datálódnak. Baranyi Béla tanulmánya (*Az Alföld fejlődéstörténetének regionális sajátosságai a polgári átmenet kezdetétől a dualizmus végéig [1849–1918]*) a török kiűzése utáni időszaktól az első világháború végéig ismerteti a terület átalakulását érintő legfontosabb fejleményeket, egyúttal ezeket a változásokat a politikai keretek közé is beillesztve. Hangsúlyozza az Alföld infrastrukturális fejlődésének jelentőségét a vizsgált korszakban (hidak, folyószabályozás, vasút), a mezőgazdaság felívelését (kultúrnövények előtérbe kerülése), az ipar jelentésségnövekedését. Az Alföld-szindróma lényege a szerző számára a sokszínű mássággal, a fejlettséggel vegyes

elmaradottsággal, a táj és az ember mentális kapcsolatával, a pusztai *frontier* jelleggel ragadható meg leginkább. A gazdasági elmaradottság mellett társadalmi fejlettség figyelhető meg, hiszen az alföldi „parasztpolgárok” (tegyük hozzá, a kifejezést a történettudomány újabban már egyre kevésbé alkalmazza!) viszonylagos szabadságot élveztek az ország más régióihoz képest. A dualizmus idején összességében komoly modernizáción ment keresztül az Alföld, amelynek azonban a világháborút lezáró békerendszer véget vetett. Már Baranyi tanulmánya is kitér a városiasodás jelentőségének kérdésére, kiemelve Nyíregyháza és Debrecen szerepét. A kérdést a Csapó Tamás–Lenner Tibor szerzőpáros tanulmánya fejti ki részletesen (*Az alföldi megyei jogú városok arculatának és funkcionális szerkezetének átalakulása a dualizmus korában*). Írásukban azt mutatják be, hogy milyen változás ment végbe morfológiai szempontból ugyanebben az időszakban az Alföld hét megyei jogú városában (Békéscsaba, Debrecen, Hódmezővásárhely, Kecskemét, Nyíregyháza, Szeged, Szolnok). Habár sokszínű helyzetű és múltú településekről van szó, olyan gyökeres és gyors minőségi átalakulás figyelhető meg, hogy a szerzők egyenesen „rendszerváltozásról” beszélnek. Ennek okait ugyanazokban látják, mint Baranyi Béla, de új szempontokat is számba vesznek (folyószabályozások, vasút, nagyipar, huszár- és gyalogsági laktanyák, polgári közigazgatás kialakulása, iskolarendszer bővülése). A vizsgálathoz Beluszky Pál és Győri Róbert hierarchikus településszintjeit vették alapul. A változás következményei közül a legfontosabb a városok népességének ugrásszerű megnövekedése volt (ebben Debrecen járt az élen), ami együtt járt a társadalom gyökeres átalakulásával is. Megjelent a tömegközlekedés, nőtt a közintézmények száma, a fejlődést városrendezési tervekkel próbálták szabályozni. Összességében jelentősen átalakult a városok arculata, amelyek leglátványosabb jele a városközpontok kialakulása volt.

A fentiekhez hasonló regionális megközelítésmódot követ Szulovszky János ipartörténeti témájú tanulmánya (*Iparosok az Alföldön a 19. század végén*). Ebben kifejezetten az Alföld faluállományának 19. század végi iparosodását vizsgálja statisztikai adatok alapján, amelyek segítségével kirajzolódik a falutelepülések népességszáma és az ott jelenlévő mesterségek száma és aránya közötti összefüggés. Bár, így sem jelenthető ki egyértelműen, hogy minden esetben a népességkoncentráció lett volna a döntő ebben a kérdésben, hiszen olykor más tényezők, például a nyersanyagforrások, vagy etnikulturális sajátosságok is módosíthatták ezt a képet.

Viga Gyula írásában (*Öröklött tapasztalatok és megújítási kísérletek az ártéri gyümölcsöskertek hasznosításában*) a kötet az árterek problematikájához kanyarodik vissza. Véleménye szerint a hagyományos gyümölcsstermő területek részben a hegyvidékek elő dombságain, részben pedig a nagyobb folyók árterein helyezkedtek el korábban, amiben a folyószabályozások és a vízrendezés

eredményezett változást. Ennek során terjedt ki a gyümölcskultúra az alföldi területek közép-tiszai régiójára és a Nyírségre egyaránt. Beszél emellett az árterek sokrétű mezőgazdasági hasznosításáról is. Érdekes és találó fogalom a tanulmányban a „Tisza-kert” megnevezés, ami az ártéri, többféle módon hasznosítható területeket jelenti. Ezeket és az itt folyó gyümölcstermelést ugyan megpróbálták a 20. század első harmadában újra feléleszteni, ennek egyik alapvető feltétele, a rendszeres áradások azonban már hiányoztak ehhez. Manapság már inkább turistalátványosságok az egykori ártéri gyümölcsösök, ám a helyi identitásnak továbbra is fontos alkotóelemei.

Szintén regionális oldalról, egy egészen speciális kérdésre fókuszálva vizsgálja az Alföldet Nagy Miklós Mihály (*A Nagyalföld a magyar hadtörténelemben*). A Nagyalföld – amit a szerző a magyar hadtörténelem egyik földrajzi értelemben vett fősínterének tart – katonai szerepét a centrum, periféria és frontier fogalmak prizmáján át próbálja meg értelmezni. Kimutatja, hogy egyes történeti időszakokban, főleg a török korban jelentősen felértékelődött katonai szempontból a terület. Az alföldi másság őt is foglalkoztatja, akár csak az ezzel együtt járó sajátos társadalmi fejlődés. Az alföldi periféria szerepet a kutatás hagyományosan a török hódoltság korától számítja, amikor az kettős perifériává vált. Ám, mint a szerző is kiemeli, valójában nem elmaradottságról, hanem a 16–17. századtól létező sajátos, a fejlődést tekintve „alföldi útról” van szó. Az Alföld birtoklása a katonai gondolkodásban hosszú évszázadokon keresztül a Kárpát-medence feletti hatalom érvényesítését jelentette, ami felértékelte a régió jelentőségét. Az alföldi frontier helyzet alapvetően a török korhoz kapcsolódik, hiszen ez volt a magyar-oszmán katonai kapcsolatok fő színtere, melynek korszakán belül (1396–1882) három periódust lehet megkülönböztetni: az elsőben a déli végvárrendszerrel, a másodikban az Alföldön, a harmadikban pedig a határvidéken húzódott ez a frontier régió.

Az imént említett többirányú regionális megközelítésmóddal szemben esettanulmányok mutatják be az Alföld két kistájának tájhasználatát és gazdálkodását. Frisnyák Sándor (*A Borsodi-Mezőség történeti tájhasználat*) a 18. századra, valamint szintén a dualizmus korára fókuszál a kistáj bemutatásakor, de röviden kitér az előzményekre, a Borsodi-Mezőségben korábban működő kultúrtáj-szigetekre is. A honfoglalás után a középkori klímaoptimumot kihasználva a magyarság földművelést és réti transzhumációt egyaránt folytatott a területen. A kistáj a vásárvonalban helyezkedik el, ezért fontosabb mezővárosok is létrejöttek itt a középkorban (Mezőkövesd, Mezőkeresztes, Emőd), azonban a környék jelentősen megszenvedte – főleg demográfiai értelemben – a magyar történelem újkori kataklizmáit. A kultúrtáj reorganizációja végül csak a 18. században indulhatott meg. Ekkor a települések belterületét már rétek és legelők gyűrűje vette körül, szőlő- és gyümölcstermő területek csak kis számban, ligeterdők szintén szórványokban alakulhattak ki.

Fontos volt ugyanakkor a gabonatermelés, ami monokultúrás jellegűvé vált az újkor folyamán. A 19. században a folyószabályozással nőtt a szántóterületek aránya, ahogyan a gyümölcskultúra és a kapásnövények termelése is sokat fejlődött. A dualizmus korára az infrastrukturális lehetőségeket (vasút) kihasználva a terület kifejezetten fejlett agrárregióvá vált. Kókai Sándor az Alföld délkeleti régióját vette hasonló módon vizsgálat alá egy 18. század végi kéziratos térképet vizsgálva (*Tájhasználat és tájgazdálkodás a Német Bánsági Határőrvidéken ([1784])*). Írásában elsőként a határőrkerület kialakulását és területét ismerteti (fennállása: 1775–1872), majd kitér a természetföldrajzra is, amely alapjaiban befolyásolja a gazdasági és gazdálkodási lehetőségeket a régióban. Az itt élők főként az ármentes területeken gazdálkodtak, de az ártéri síkságokat is hasznosították. A gazdálkodás során a nyugatról a németek által behozott agrártechnika is hasznosult, amely sokrétű növény- és állatkultúrák elterjedését tette lehetővé.

Az Alföldnek szintén csupán egy kisebb szegletével foglalkozik Veresegyházi Béla írása (*A nagykun szigettenger – a Kara János-mocsár*). Miután röviden szót ejt a Hortobágy folyó és a Mirhó-fokon keresztül a Tisza által táplált mocsár névadásának kérdéséről, térképen ábrázolja és ismerteti a Kara János-mocsár általa felgyűjtött 229 helynevét. A lápvidék kiszáradásának kezdete a Mirhó-gát 1787. évi befejezésével indult meg, amellyel megszűnt a tiszai vízutánpótlás, s ezt a folyamatot a debreceni vasútvonal 19. század közepi megépítése zárta le végérvényesen. A tanulmány egy kisebb területre fókuszálva tulajdonképpen azt mutatja be, hogy a Tisza mentén egykor létező vizivilág hogyan tűnt el a 20. századra.

A tanulmányok közül három foglalkozik a konferencia helyszínéül szolgáló Szolnok városával. Urbán Sándor írása (*Szolnok város környékének növényföldrajzi múltja*) a környék környezeti feltételeit, a város ősi természeti emlékeit mutatja be, szisztematikusan végigvéve az iparosodás kora előtt itt létező élőhelyeket és növényvilágot. Kertész Róbert (*Szolnok ispánsági vára az interdiszciplináris kutatási módszerek tükrében*) a szolnoki erődítményt érintő legújabb ásatások és 16. századi írott források adatai alapján azonosítja az itt a 11. században épült első ispáni várat, lokalizálva annak egykori falait. Ez alapján kijelenthető, hogy egy sarkain lekerekített, szabálytalan háromszög alakú építményről volt szó, amelynek területe nagyjából 1,8 hektárt tehetett ki, és amelynek alaprajza nem egyezett meg a 16. században kiépült várral. Az elemzés során nem csupán érdekes módszertani kérdésekkel szembesülünk, hanem régészeti érvek mentén az is kiderül, hogy a később három részre szakadó Szolnok vármegye más véleményekkel szemben nyugatról-keletre terjeszkedve alakult ki, nem pedig egy feltételezett erdélyi központból szervezték meg. Suba János a város 19–20. századi hadtörténetével foglalkozik a kötetben közölt munkájában (*Szolnok katonaföldrajzi helyzete és helyőrségei a XX. században*).

Mint kifejti, a település már a kezdetektől fontos volt katonaföldrajzi szempontból, elsősorban erődítménye, sólerakata, tiszai átkelőhely-szerepe, később már hídja miatt is. Ehhez a 19. században a vasúti csomópont szerep járult még hozzá. Állandó helyőrséggel azonban csak 1860-tól rendelkezett, míg első laktanyája 1893-ban épült meg. A cikkből megtudhatjuk, hogy a városban egészen a rendszerváltozás koráig számos katonai alakulat állomásozott.

A kötet eddig nem említett tanulmányai témájukat tekintve eltérnek a fentebb ismertetett nagyobb volumenű problémaköröktől, azonban színes adalékokat szolgáltatnak az Alföld múltjára nézve. Gulyás László írása (*A Tiszával kapcsolatos vízrajzi kérdések a magyar béke delegáció földrajzi érvrendszerében az 1920 februárjában átadott válaszjegyzék fényében*) az 1920-ban zajló párizsi békekonferencián a magyar tárgyaló fél által benyújtott válaszjegyzékek közül a XXXII., „Magyarország vízügyi egységéről” címet viselő jegyzéknek a Tisza folyamrendszerét érintő 4/b mellékletét elemzi, amelyben a magyar küldöttség a határmódosítások során realizálódó vízügyi problémákat ismertette. A jegyzék azonban fontossága és észszerűsége ellenére sem gyakorolt komolyabb hatást a tárgyalások eredményeire, habár történtek lépések arra nézve az 1920-as években, hogy az érintett országok vízügyi kérdéseiket összehangolják. Bányászné Kristóf Andrea a dél-alföldi szlovákság egy évszázad alatt végbemenő népességszám-változását mutatja be statisztikai adatok alapján (*A dél-alföldi szlovák népesség számának változása [1910–2011]*). A szerző jól szerkesztett táblázatok segítségével ismerteti az asszimilációs folyamatokat. Ezek háttérben részben az állt, hogy a szlovák népesség nem koncentráltan, hanem szórványban telepedett meg a magyar területeken, így a kisebbségi kultúra nem tudott megfelelőképpen intézményesülni. Szintén esettanulmányként tekinthető végezetül Fábíán Borbála munkája (*Egy bácskai város borkereskedelme és szőlőművelése a 19. században [A szőlőművelés és borkereskedelem hatásai Baja térszerkezetére]*), aki a bajai szőlőművelés és borkereskedelem gyökereit, 19. századi csúcspontját és hanyatlását vázolja fel és azt, hogy ez milyen hatást gyakorolt a település térszerkezetére. Kiderül, hogy a város két utcája is olyan nevet viselt, amely kötődik a szőlőtermeléshez (Provália és Borrév utcák). A környékbeli szőlők részben azért tűntek el, mert Baja területi terjeszkedése során beépítették ezeket a területeket. Az ismertetett tanulmánykötet változatos témájú írásai összességében sokrétű képet festenek az Alföldről, mint történeti fogalomról, akárcsak az „alföldiségről”, minden ahhoz tartozó társadalmi-gazdasági jellemzőjével együtt. A széles időspektrumot és földrajzi teret érintő vizsgálatok számos új eredménnyel gazdagítják, olykor egészen új megvilágításba helyezik eddigi ismereteinket, ezért a kötetet mind történészek, mind földrajzosok haszonnal forgathatják a jövőben.

TÓTH IMRE (SZERK.)

Két keréken Szegedtől Titelig

(Határon átívelő kapcsolatok építése)

GEO-ENVIRON Környezetvédő Egyesület, Szeged, 2013. 68 p.

KÓKAI SÁNDOR

Nem rendhagyó könyvvel gazdagodott az Alsó-Tiszavidék egykori sokszínű társadalmát és annak szűkebb természetföldrajzi környezetét bemutató magyar nyelvű geográfiai szakirodalmunk. A legmagyarabb folyónak tekintett Tisza Szeged-Titel közötti szakasza nem csak természeti értékekben egyedülállóan gazdag, hanem a történelmi Magyarország két olyan kultúrtáját (Bácska, Bánság) köti össze és választja el évszázadok óta, amelyek mindegyike önmagában is kitüntetett figyelmet érdemel. A szerkesztő az általa mindig prioritásként kezelt pontossággal és igényességgel – és irigylésre méltó helyismerettel rendelkezve – rendszerezte azokat az információkat, amelyek a Délvidék iránt érdeklődő szakemberek és laikusok figyelmét egyaránt lekötik.

A könyv egyediségét nemcsak a szerkesztő sajátos látásmódja és gondolatvilága adja, hanem a Tisza által zipzárszerűen egybefűzött két régió történelme is. A Dél-Tisza völgyét kerékpárral végigjárva – akár ténylegesen, akár virtuálisan – egyszerre kalauzolja el az olvasót a folyó bal parti (bánsági) és jobb parti (bácskai) oldalára, rávilágítva arra a tényre, hogy a történelmi Magyarország két leggazdagabb agroökológiai potenciállal rendelkező történelmi földrajzi régiójában járunk.

Nem egyszerű turisztikai aspektusú útleírás ez, attól nagyságrendekkel mélyebb és komplexebb kapcsolatrendszereket tár fel. A két régió határmezsgyéjén „kerekezünk” ugyan, de ez a remekmű egy olyan szintézis, amely feltárja és megnyitja azokat a kapukat, amelyekben át bepillantást nyerhetünk e régiók történelmi múltjába is. Olyan történelmi földrajzi aspektusú könyv, amely a pozsareváci béke és a trianoni békediktátum között eltelt két évszázad értékeivel szembesíti az elmúlt évszázad társadalmi-gazdasági viszontagságait. Utalva azokra a traumákra is, amelyek a magyar-szerb együttélés hétköznapijait is beárnyékolják. A bácskai és a bánsági németek katarzisének ugyan olyan néma tanúi a pusztuló építészeti emlékek, mint az egykor szebb napokat megélt magyar közösségek széthullását rezignáltan elfogadó realitásnak.

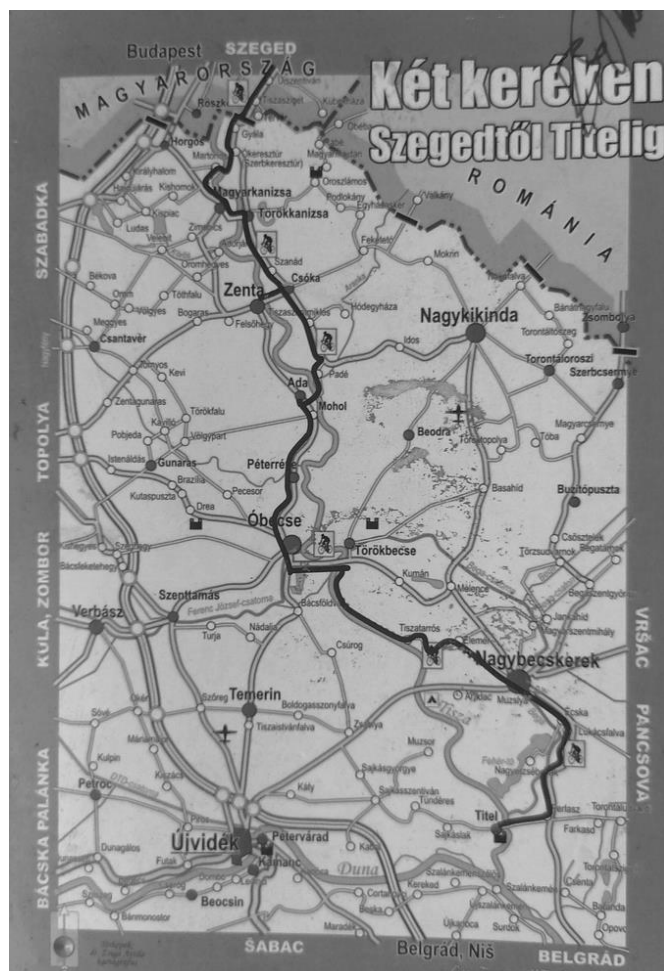
A könyv olvasása közben azonban nem csak az épített környezet dicső múltjára emlékeztető egykori értékek (pl. bezárt, omladozó katolikus templomok, felszedett és megszüntetett vasútvonalak, rég elfeledett és romos állapotú uradalmi kastélyok stb.) elevenednek meg, hanem a táji környezet (pl. holtágak, morotvák, szikes pusztaságok stb.) szépsége és sokszínűsége is, mindazok ellenére, hogy „csak” alföldi területen járunk. És pontosan ez az, ami e könyv

lapjait még valóságosabbá teszi, ami összeköti a bácskai és a bánági embert lelkületében, az ősei iránti tiszteletben és a termőföld iránti megbecsülésben, melybe gyökeret eresztett, táplálta, nevelte és fogva tarja. A könyv olvasása közben annak minden oldaláról visszaköszön a „szögedi nemzet” minden nyelvi szépsége, sajátos dialektusa - melynek megőrzése közös feladatunk –, amely ettől sokkal többet jelent számunkra: közös életstílust, életformát és életehetőséget hordoz. A „hely szelleme” összeköti a szögedi nemzet tagjait, egy tőről fakadunk és összetartozunk, a Tisza jobb és bal partján éppen úgy, mint a trianoni határokon innen és túl.

A szerkesztő és munkatársai által megírt fejezetekből is kidomborodik, hogy együvé tartozunk, s a Bácskát és a Bánágot nem lehet csak úgy elhagyni, mert az ország vagy a világ bármely pontjára is vet az életünk sodra, ide mindig vissza vágyunk, ide haza jövünk. A Szülőföldünk elválaszthatatlan része – hív és vár Bennünket – a nagy folyónk, annak minden szépségével és vadságával. Nem véletlen, hogy a szegedi vagy más városbeli tiszai hidakra lépve az első pillantásunk a folyóé, amelynek vízszintje, zúgása vagy éppen csendes hömpölygése ugyan úgy megnyugtat Bennünket, mint szereteteink egészsége. A könyv oldalait végigolvasva folyamatosan azt érzékeljük, ahogyan él velünk együtt – a dolgoz hétköznapjainkban is – a Tisza, mely akár elválaszt akár összeköt, a lételemünk, elválaszthatatlanul a mienk. Azt, hogy ez az érzés folyamatosan Velünk marad a könyv olvasása közben annak is köszönhető, hogy a szerkesztő 83 db színes képpel is alátámasztotta kötődését/kötődésünket e tájhoz vagy annak egy szegletéhez.

E könyv egyszerre tájrajz, állapotfeltárás és tájleírás, amely minden elemében megnyilvánul a szerzők aggodása is a jövőt illetően. A szerb társadalom törésvonalai, a magyarság megmaradásának újabb kihívásai mindkét nép sajátos exodusaiként jelennek meg. A Trianon előtti társadalmi sokszínűség gazdasági fejlődést is megtermékenyítő pozitív elemei megváltoztak/eltűntek, de a 30-50 évvel ezelőtti, a balkáni népek/népelemek kavalkádját is megjelenítő konszenzus napjainkra szintén a múlt homályába vész. Az új sztereotípiák új élethelyzeteket eredményeznek, s napjainkban már a bácskai magyarok többsége sem érti, hogyan lehetett a Bánág száz éve a történelmi Magyarország egyik legfejlettebb régiója. Az adatokon nyugvó tények azonban nem hazudnak, a Bánág (28522 km²) az ország területének 8,5%-a (!) adta a kukorica és a búzatermés 15-18%-át, a nyersvas termelés 18-20 %-át, a legsűrűbb vasúthálózattal rendelkezett, s pénzügyeinek vagyona az ország összes tőkeállományának 15%-át tette ki. A Bácska egykori fénye is megkopott már, mint a történelmi Magyarország gabonakamrájának része kiemelkedő agrártermeléssel, vonalas infrastruktúrával (balkáni-kapu) szolgálta az itt élők anyagi-szellemi gyarapodását.

E könyv történeti földrajzi aspektusát az is erősíti, hogy tükröt tart az olvasó elé, amelyben a geopolitikai leértékelődés, a térszkrizofénia, a periférizálódás, a balkanizálódás, a folyamatos belső kizsákmányolás és az erőforrások amortizálódásának szomorú következményeit láthatjuk. A realitások talaján maradván – a közös jövőt illetően – egyre nagyobb szükség lesz hasonló szintetizáló és komplexitást megvalósító, érthető és könnyed stílusú, ugyanakkor súlyos történelmi tényeket sem elhallgató könyvekre, amelyek előfeltételei a hosszú távú szerb-magyar együttélésnek is a régióban. E szintetizáló könyv e tekintetben is úttörő és hiánypótló szerepet tölt be.

KRÓNIKA

JELENTÉS A TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK ELSŐ 10 ÉVÉRŐL

A magyar földrajztudomány 2013-ban új periodikával gazdagodott, amikor az érdeklődő tudósok, kutatók és laikusok kezükbe vehették folyóiratunk első számát. A Történeti Földrajzi Közlemények azonban nem előzmények nélkül jött létre, erre predesztinált Bennünket többek között az a tény, hogy nyíregyházi alkotóműhelyünk megalapítója Frisnyák Sándor professzor, a hazai történeti földrajzi kutatás megújítója, akkor már harminc éve folyamatosan szervezte – a magyar társadalomföldrajzi gondolkodásban lezajlott paradigma-váltással összhangban – azokat a konferenciákat (pl. a Kárpát-medence és egyes régióinak történeti földrajzával foglalkozó nemzetközi konferencia-sorozat /1995-2015/stb.) amelyekkel kutatásait nemzetközi jelentőségűvé tette. A magyar történeti földrajz 1980 utáni - különösen a rendszerváltozás utáni fokozott érdeklődés - folyamatai együttesen érlelték meg az új folyóirat megalapításának tudományos igényét. A hazai történeti földrajz iskolateremtő személyiségeinek (pl. Berényi István, Beluszky Pál, Frisnyák Sándor stb.) és vezető geográfusainak (pl. Kocsis Károly, Dövényi Zoltán, Hajdú Zoltán, Süli-Zakar István stb.) történeti földrajzi kutatási eredményei korábban ugyanis szétszórva jelentek meg. A történeti földrajzi kutatásokhoz szorosan kapcsolódó segéd és rokontudományok és tudományterületek képviselőinek – régészek, etnográfusok, kartográfusok, gazdaságtörténészek – igen értékes kutatási eredményeit is befogadva, olyan gyűjtő és szintetizáló folyóirat megalapítását tűztük ki célul, amely évente rendszeresen megjelenő periodikában mutatja be a hazai történeti földrajzi kutatók eredményeit.

A Történeti Földrajzi Közlemények megalapításától kezdve sem csak a nyíregyházi történeti földrajzi kutatóműhely szócsöve, hanem a hazai történeti földrajzi kutatók és kutatási eredményeik publikációs felülete, különös tekintettel a Kárpát-medencére fókuszálva. Folyóiratunk felvállalta, hogy a szerzők művein keresztül bemutatja az emberformálta táj kialakulását és a természeti erőforrások használatának idő- és térbeli változásait a történelmi Magyarország teljes területére kiterjedően. Ehhez olyan nyitottság is szükséges, melynek keretében fogadjuk a magyar tudomány műhelyeiben, az egyetemi tanszékeken és a kutatóintézetekben dolgozó történeti földrajzi (tájtörténeti) kutatásokkal (és

ezekhez kapcsolódó pl. néprajzi, gazdaságtörténeti stb.) foglalkozó tudósok kutatási eredményeit. Azaz nemcsak a kultúrtáj kialakulásával és térbeli diffúziójával, az antropogén tájalakítással, táj- (természeti erőforrás-) használat és a gazdasági térszerveződés (régioformálódás) folyamatával, a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásával, a népesség számbeli változásaival, területi, etnikai és vallási megoszlásával, a településhálózattal kapcsolatos tanulmányokat várjuk. Ettől szélesebb azon témakörök horizontja, amelyek a történeti földrajz vizsgálódási körébe is tartoznak.

E ponton túl is lépjük a Mendöl iskola örökségét – e tekintetben elsősorban a német tájrekonstrukciós hagyomány továbbélésére gondolok –, mert a Történeti Földrajzi Közleményekben megjelenő tanulmányainkban éppúgy tetten érhető az emberföldrajz fogalomkészlete – pl. a helyi-helyzeti energiák, kultúrtáj stb. –, mint a társadalom és természet kölcsönhatásait vizsgáló szemlélet. A történeti tértudományokkal foglalkozó tanulmányok mellett a természet- és társadalomföldrajz, a történeti néprajz és az archeogeográfia témaköréből is várunk és jelentetünk meg tudományos tanulmányokat. Mindezek eredménye, hogy az első tíz évfolyam 23 füzetében, 376 tanulmány 4974 oldal terjedelemben jelent meg (1. táblázat).

1. táblázat. A Történeti Földrajzi Közlemények tartalmi összefoglalása (1-10 évfolyam)

évfolyam	év	füzet	tanulmány	terjedelem
1.	2013	1	15	187
2.	2014	1	15	210
3.	2015	2	36	488
4.	2016	3	40	521
5.	2017	3	46	650
6.	2018	3	56	696
7.	2019	2	28	358
8.	2020	2	31	331
9.	2021	3	60	907
9.	2021/K	1	20	216
10.	2022	2	29	410
Összesen	-	23	376	4974

*K=különszám

Forrás: TFK 1-10 számai alapján, saját szerkesztés

A Történeti Földrajzi Közlemények szerepe és jelentősége a magyar történeti földrajzi kutatások eredményeinek megismerésében meghatározó, s napjainkra megkerülhetetlen tényezővé vált. Nem csak a Magyar Tudományos Akadémia által jegyzett egyetlen magyar nyelvű történeti földrajzi periodikává váltunk, hanem az MTA Társadalomföldrajzi Bizottság Történeti Földrajzi Albizottságának ékkövévé és szakmai folyóiratává is. Az elmúlt egy évtized eredménye, hogy már nem a Frisnyák Sándor által alapított és működtetett nyíregyházi történeti földrajzi alkotó-műhely tagjai jegyzik a tanulmányaink többségét, ettől szélesebb alapokon nyugodva, országos jelentőségű folyóirattá váltunk. Mindez a szerkesztőségre még nagyobb felelősséget és feladatokat ró, hiszen a folyóirat menedzselése, megjelenésének anyagi fedezetének biztosítása napjainkra nem provinciális ügyévé vált.

A folyóiratunk minden egyes száma olyan hiánypótló szellemi alkotás, amely tartalmát és színvonalát tekintve is reprezentálja és szintetizálja a hazai műhelyekben folyó történeti földrajzi kutatásokat, s a szakterület művelőinek legfontosabb tudományos folyóiratává vált. A nyíregyházi műhely eredményeinek és a többi kutatóhely teljesítményeinek reprezentatív kiadványát – a nemzetstratégiai érdekeinknek megfelelően és tradicionális nemzeti értékeink egyik feltárójaként - eljuttatjuk a hazai szakmai műhelyeken kívül a határon túl élő magyarság kulturális-tudományos központjaiba is.

A fenti eredmények és lehetőségek ki is jelölik a Történeti Földrajzi Közlemények mindenkori szerkesztőinek elkövetkező évtizedekre előremutató feladatát. Egyrészt fórumot, azaz publikálási lehetőséget biztosítani a magyar történeti földrajz kutatóinak, másrészt keretet biztosítani a tudományszakunk előtt álló mindenkori kihívások megválaszolására (pl. szakmai konferenciák és tudományos szimpóziumok anyagainak közreadásával). A legfontosabb feladatunk azonban változatlan, továbbra is az értékfeltáró és közvetítő tevékenység (az átfogó jellegű, makroregionális témafeldolgozások mellett a kistérségek, olykor településszintű vizsgálatok folytatása), amelyek összességükben alapozó, építőelemeit képezhetik majdán – esetleg csak évtizedek múlva – sorra kerülő Kárpát-medence történeti földrajzával foglalkozó nagymonográfiának.

Nyíregyháza, 2023. június 7.

Dr. Kókai Sándor